

शोध निर्देशक: रामप्रसाद गुरागाईं
उप प्राध्यापक

कोमलप्रसाद पोखरेलको “मेरो अमेरिका यात्रा” निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभागअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

ठगबहादुर विश्वकर्मा
परीक्षा रोल नं. ३३५४
कक्षा रोल नं. २७/२०६३
र.नं. ३८४३२/९०
नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
२०७१

शोध निर्देशकको मन्तव्य

कोमलप्रसाद पोखरेलको मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन शीर्षकको यो शोधपत्र *ठगबहादुर विश्वकमलि* मेरो निर्देशनमा रही तयार गरी प्रस्तुत गर्नुभएको हो । निरन्तरको प्रयत्न गरी परिश्रमपूर्वक शोधखोज गरी तयार पारिएको यस शोधपत्रप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग इलाम समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति:- वि.सं. २०७१/१/२०

सन् २०१३।०१।०४

शोधनिर्देशक

.....
(उप-प्रा. रामप्रसाद गुरागाई)

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

इलाम

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र आदरणीय गुरू उप-प्रा. विभागीय प्रमुख श्री रामप्रसाद गुरागाईंको कुशल निर्देशनमा तयार पारिएको हो । विविध व्यस्तताका बीच मलाई आफ्नो समय दिई सजग र सचेत गराई समुचित मार्ग निर्देशन गरिदिनु हुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरूलाई हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

शोध प्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी शोधकार्य गर्ने अवसर प्रदान गर्नु भएकोमा विभागीय प्रमुख उप-प्राध्यापक श्री रामप्रसाद गुरागाईं ज्यू लाई म पुनः कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक सामग्री सल्लाह सुझाव तथा, प्रेरणा, सहयोग र मार्गनिर्देशन दिनुहुने महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभागका सबै गुरूहरूप्रति पनि श्रद्धा व्यक्त गर्दछु ।

शोधपत्र तयार पार्नका लागि समय उपलब्ध गराउने छोरी कविता र करुणा र छोरा किरणलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसै गरी शोधपत्र तयार पार्नका लागि चाहिने आवश्यक सामग्री जुटाइदिनु हुने धर्मपत्नि पवित्रादेवीप्रति म ऋणी छु साथै स्रोत साधन जुटाइदिनु हुने बुबा धनबहादुर विश्वकर्मा र आमा मुनादेवी विश्वकर्मालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यसरी नै शोधपत्र तयार गर्न आवश्यक सहयोग गर्नुहुने मित्र श्री शरद तिमिसिना तथा कम्प्यूटर टङ्कण गर्न सहयोग गर्नुहुने इ.न.पा. ९, इलामका डबलसिंह बलम्पाकी मगरलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको समुचित मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, इलाम समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र:- २०६३।०६५

मिति:- वि.सं. २०७१/२/६

सन् २०१४।०५।२०

.....

ठगबहादुर विश्वकर्मा

रोल नं. २७/२०६३

र.नं. ३८४३२/९०

फोन नं. ९८१७९५१७२४

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस,

नेपाली विभाग, इलाम

शोधसार

मेरो अमेरिका यात्रा' निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन

शोधपत्रको प्रयोजन :त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभाग अर्न्तगत
स्नातकोत्तर तह दसौं पत्रको लागि प्रस्तुत गरिएको हो ।

शोधनिर्देशक: उप.प्रा. रामप्रसाद गुरागाउँ

नेपाली विभाग, इलाम

शोधार्थी: ठगबहादुर विश्वकर्मा

शैक्षिक सत्र: २०६३/०६५

प्रस्तुत मिति:- २०७१/२/१७

प्रस्तुत शोधपत्र निबन्धकार कोमलप्रसाद पोखरेलको मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रह २०६८ को कृतिपरक विश्लेषणमा आधारित छ । यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । शोधपत्रको शीर्षक, प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन तथा शोधविधि, प्राक्कल्पनाका साथै शोधपत्रको रूपरेखा यस परिच्छेदमा समावेश गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा इलाममा जन्मेर भापामा आफ्नो जीवन गुजारा गरिरहेका कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी र उनका व्यक्तित्वको छोटकरीमा परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा पोखरेलले आफ्ना जीवनमा प्राप्त मानसम्मान तथा पुरस्कारहरूको चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै गरेर पोखरेलले साहित्य सृजनातर्फ लाग्ने प्रेरणा र प्रभाव ग्रहणका कुराहरू पनि जीवनी र व्यक्तित्वका शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा नेपाली निबन्ध परम्पराको थालनीदेखि यसका प्रवृत्तिहरू हुँदै नियात्रा साहित्यको ऐतिहासिक स्वरूपलाई छोटकरीमा चिनाइएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको पचास वर्ष लामो साहित्य यात्रालाई तीन चरणमा विभाजन गरी उनका चरणगत उपलब्धीहरूको मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यहाँ उनका साहित्यिक प्रवृत्तिहरूको छोटकरीमा चर्चा गरिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा कोमलप्रसाद पोखरेलको यात्रा संस्मरणात्मक निबन्ध मेरो अमेरिका यात्रा २०६८ लाई विश्लेषण गरिएको छ । यस संस्मरणमा रहेका तेह्र वटा यात्रा संस्मरणात्मक निबन्धहरू पोखरेलले आफैँ अमेरिका भ्रमण गरेर तयार पारेका हुन् । यो कृतिलाई नियात्राका रूपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेदमा उपसंहार प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा समग्र रूपमा कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक प्राप्तिहरूको सारांश प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा आवश्यक शोधशीर्षकहरू, सन्दर्भग्रन्थ सूची राखि यो शोधपत्र पूरा गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद
शोधपत्रको परिचय

१-५

१.१ शोधपत्रको शीर्षक	१
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्या कथन	२
१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू	२
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.७ शोधकार्यको औचित्य	४
१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन	४
१.९ सामग्री सङ्कलन विधि तथा शोधविधि	५
१.१० प्राक्कल्पना	५
१.११. शोधपत्रको रूपरेखा	५

दोस्रो परिच्छेद

कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी र व्यक्तित्व ६-१९

२.१. कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी	६
२.१.१. जन्मस्थान	६
२.१.२. जन्म र शैशवावस्था	६
२.१.३. शिक्षादीक्षा	७
२.१.४. पारिवारिक जीवन	८
२.१.५. शोकाकुल अवस्था	९
२.१.६. आर्थिक स्थिति	९
२.१.७. जागीरे जीवन	१०
२.१.८ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव	११
२.१.९ जीवन दर्शन	११
२.१.१० कृति प्रकाशन तथा साहित्यिक योगदान	१२
२.१.११ संस्थागत संलग्नता	१२
२.१.१२ सम्मान तथा पुरस्कार	१३
२.२. कोमलप्रसाद पोखरेलको व्यक्तित्व	१४
२.२.१. परिचय	१४

२.२.२ शारीरिक व्यक्तित्व	१४
२.२.३ वैयक्तिक स्वभाव	१४
२.२.४ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व	१५
२.२.५ धार्मिक एवम् समाजसेवी व्यक्तित्व	१५
२.२.६ सम्पादक तथा साहित्यकार व्यक्तित्व	१६
२.३ निष्कर्ष	१९

तेस्रो परिच्छेद

३.१ नेपाली निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नियामकको परिचय	२०-७०
३.१.१. निबन्धको परिचय	२०
३.१.२ निबन्धको अर्थ	२१
३.१.३ निबन्धको परिभाषा (पूर्वीय)	२३
३.१.४ निबन्धको स्वरूप	२४
३.१.५ निबन्धका विशेषताहरू	२५
३.१.६ निबन्धका तत्वहरू	२६
३.१.७ निबन्धको वर्गीकरण	३२
३.२ नेपाली निबन्धको विकासक्रम	३६
३.२.१ आदिम नेपाली गद्य	३६
३.२.२ नेपाली निबन्धको थालनी	३७
३.२.३ आरम्भिक नेपाली निबन्धको स्वरूप	३९
३.२.४ आरम्भिक नेपाली निबन्धका प्रवृत्तिहरू	४०
३.२.५ आधुनिक नेपाली निबन्ध	४२
३.२.५.१ आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम चरण (१९९१-२००३)	४२
३.२.५.२ आधुनिक नेपाली निबन्धको द्वितीय चरण (२००४-२०१७)	४६
३.२.५.३ आधुनिक नेपाली निबन्धको तृतीयचरण (२०१७ पछि)	४९
३.३ नेपाली यात्रा निबन्ध	५४
३.३.१ पृष्ठभूमि	५४
३.३.२ यात्रा निबन्ध : विभिन्न दृष्टिकोण	५५
३.३.३ नेपाली यात्रा निबन्धको कालविभाजन	५७
३.४ नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको ऐतिहासिक पर्यवेक्षण	६६
३.४.१. पहिलोचरण वा प्रारम्भिक चरण (१९९० साल अघि)	६८
३.४.२. विकाशशील वा दोस्रो चरण (१९९१-२०१६ साल)	६८
३.४.३. आधुनिक वा तेस्रो चरण (२०१७ देखि हालसम्म)	६९

चौथो परिच्छेद

कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्य यात्रा, चरण विभाजन, प्रवृत्तिगत विश्लेषण ७१-७५

४.१ कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्ययात्राको चरण विभाजन	७१
४.२ चरणगत प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण	७२
१ प्रथम चरण (वि.सं. २०२० -वि.सं. २०५० सम्म)	७२
२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०५१- वि.सं. २०५९ सम्म)	७३
३ तृतीय चरण (वि.सं. २०६० - वि.सं. २०६८ सम्म)	७४

पाँचौ परिच्छेद

मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रह (२०६८) को विश्लेषण ७६-११४

५.१ मेरो अमेरिका यात्रा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह भित्रका निबन्धहरूको विश्लेषण ७६	
५.१.१ थाइ विमान र बैङ्कक उडान	७८
५.१.२ बैङ्कक कोरिया यात्रा	८१
५.१.३ पन्ध्र घण्टे हवाई यात्रा: केही अनुचिन्तनहरू	८५
५.१.४. भार्जिनिया, म्याग्दी र १९३ औँ भानुजयन्ती	८९
५.१.५ सुत्केरी व्यथा, पूर्वकल्पना र उत्तरआधुनिकता	९२
५.१.६. नातीको न्वारान बाजेको हैरान: दमकलको उपस्थिति र बैद्विक संस्कृति	९५
५.१.७. भूमिगत रेलयात्रा र विचरा, मूत्रथैली	९७
५.१.८ अमेरिकी बसयात्रा र उदेकलाग्दा कुराहरू	१००
५.१. ९. अमेरिकी राजधानी: भिखमङ्गाको कहानी	१०२
५.१.१० 'हलौइन' पर्व, पाकेको फर्सी र चकलेट चौसी	१०५
५.१.११ 'एस' ^२ आतङ्क र अमेरिकी प्रशासनको असफलता	१०७
५.१.१२ अमेरिका चुनावी संस्कृति र वास्तविक अनुभूति	१०९
५.१.१३ अत्याधुनिक चालक उत्तरआधुनिक स-मिल	११२

छैठौँ परिच्छेद

६.उपसंहार तथा निष्कर्ष	११५-१२०
------------------------	---------

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
वि.सं.	विक्रम सम्बत्
म.र.ब.	महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
डा.	डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
पू.	पूर्णाङ्क
सम्पा.	सम्पादक
दो.स.	दोस्रो संस्करण
क्र.स.	क्रम संख्या
प.	पण्डित्
ई.स.	इश्वी सन्
इ.पू.	इसा पूर्व
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर
गा.वि.स.	गाउँविकास समिति
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
बी.एड.	ब्याचलर अफ एजुकेशन
एम.ए.	मास्टर अफ आर्टस
/	वा/अथवा
.....	केही अंश लिइएको

शोधनायक कोमलप्रसाद पोखरेल

पहिलो परिच्छेद

शोधपत्रको परिचय

१.१ शोधपत्रको शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक निबन्धकार कोमलप्रसाद पोखरेलको 'मेरो अमेरिका यात्रा' निबन्ध सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन रहेकोछ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अर्न्तगत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजन पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

वि.सं. १९९९ असार ३ गते तोरीबारी, इलाममा रामनाथ पोखरेल र मीनरूपाका जेष्ठ सुपुत्रका रूपमा कोमलप्रसाद पोखरेलको जन्म भएको हो । कोमलप्रसाद पोखरेल बनारसबाट प्रकाशित सं. २०२० को 'आमा' पत्रिकाबाट साहित्यतर्फ सक्रिय हुन थालेका हुन् । उनले सर्वप्रथम 'शिरमाथि नेपाल आमालाई, काँधमाथि महेन्द्र राजालाई' भन्ने कविता 'आमा' पत्रिकामा छपाए । पछि साहित्यमा लाग्ने प्रेरणा मिलेको थियो । कविता विधाबाट साहित्यतर्फ लागेका पोखरेलले निबन्ध विधालाई आफ्नो सिद्धान्त विधाका रूपमा अघि बढाएका छन् । पोखरेल निबन्धको हाँस्य-व्यङ्ग्य विधातर्फ बढी आकर्षित छन् । उनले सं. २०२५ सालमा इलामको 'सौगात' पत्रिकामा "कान्छा बा" नामक निबन्ध लिएर पहिलो पटक यस फाँटमा देखिएका हुन् । पोखरेलले सं. २०२५ मा 'हाउडी पुराण' हाँस्य-व्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह र सं. २०६८ मा 'मेरो अमेरिका यात्रा' यात्रा सस्मरणात्मक निबन्ध प्रकाशित गराएका छन् । पोखरेलले निबन्धका अतिरिक्त कविता, कथा विधामा पनि सशक्त ढङ्गले कलम चलाई उल्लेख्य कृतिहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनले विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू समेत सम्पादन गरेका छन् । साहित्यिक गतिविधिमा सक्रिय योगदान गरे बापत पोखरेललाई विभिन्न सम्मान तथा पुरस्कारहरू प्राप्त भएका छन् । बहुमुखी प्रतिभाका धनी पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, कथाकारिता आदि विषयमा समग्र तथा स्थूल रूपमा अध्ययन

र अनुसन्धान भैसके पनि उनको यात्रा सङ्ग्रहको सूक्ष्म ढङ्गले कृतिपरक अध्ययन भने गरिएको पाईदैन । त्यसैले यस शोधपत्रमा पोखरेलको 'मेरो अमेरिका यात्रा' यात्रा सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण गरिएकाले प्रस्तुत विषय आफैँ स्पष्ट रहेको छ ।

१.४ समस्या कथन

आजको समयमा आफ्ना अनुभूतिहरू बाँड्ने कुरा दिनानुदिन बढिरहेको देखिन्छ । त्यसैले यात्रा सस्मरण निबन्धको क्षेत्र उर्वर क्षेत्र मानिन्छ । पोखरेलको यात्रा सङ्ग्रहलाई निम्न लिखित समस्यामा केन्द्रित भएर शोधकार्य गरिएको छ ।

- (क) नेपाली निबन्धको पृष्ठभूमिमा कोमलप्रसाद पोखरेलको निबन्धकारिता के कस्तो छ ?
- (ख) कोमलप्रसाद पोखरेलको यात्रा सङ्ग्रहका निबन्धकारिता के कस्ता छन् ?
- (ग) कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्य यात्रा र प्रवृत्ति के कस्तो रहेको छ ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्न सकिन्छ,

- (क) नेपाली निबन्धको पृष्ठभूमिमा निबन्धकार कोमलप्रसाद पोखरेलको निबन्धात्मक प्रवृत्ति ठम्याउनु,
- (ख) कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्य यात्रा र प्रवृत्तिको निरूपण गर्नु,
- (ग) 'मेरो अमेरिका यात्रा' निबन्ध सङ्ग्रहका निबन्धहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व तथा कृतित्व, हास्यव्यङ्ग्यकार पोखरेल भनेर शोधकार्य भैसकेको छ । उनका रचनाका विषयमा विभिन्न विद्वानहरूले चर्चा परिचर्चा गरिएपनि उनको निबन्धसंग्रह 'मेरो अमेरिका यात्रा' को छुट्टै रूपमा सघन र गहन कृतिपरक विश्लेषण गरिएको पाईदैन । उपर्युक्त पूर्वचर्चाहरूलाई प्रस्तुत शोधकार्यमा सहयोगी मानेर कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) नरेन्द्र चापागाईले 'मेरो सूर्य' कविता सङ्ग्रह (२०५१) मा कथा, कविता तथा निबन्ध विधामा आफ्ना अभिव्यक्ततालाई सजाउने समर्थशाली प्रतिभा भएका पोखरेल नेपाली

साहित्यका क्षेत्रमा एक अपरिहार्य साधकका रूपमा रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।
अन्य चर्चा भने भएको छैन ।

- (ख) सरोज ओलीले 'हाउडी पुराण' हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह (२०५२) मा आफ्नो भनाइ राख्ने क्रममा पोखरेललाई निबन्धकार भन्दै निबन्धमा मौलिक उद्भावना शक्ति हाँस्य-व्यङ्ग्यमा रहेको विचार राखेका छन् तर अन्य चर्चा भएको छैन ।
- (ग) चुडामणि रेग्मीले 'हाउडी पुराण' (२०५२) मा अहाउडी भूमिका शीर्षकमा कोमलप्रसादलाई 'नेपाली हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा चिनाउँदै हास्यव्यङ्ग्य लेखमा शसक्त योगदान पुऱ्याउने एक सफल साहित्यकारका रूपमा स्थापित गराएका छन् ।
- (घ) कृष्ण धरावासीले 'हाउडी पुराण' (२०५२) मा 'रोएरनै जीवन विताउन सकिँदैन' शीर्षकमा कोमलप्रसाद पोखरेललाई एक हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा चिनाउँदै व्यङ्ग्य लेखेर केहीहदसम्म हास्य व्यङ्ग्य भण्डारलाई भर्ने काम गरेका भनी योगदानको चर्चा गरेका छन् भने अन्य चर्चा भएको पाईँदैन ।
- (ङ) अच्युत घिमिरेले कन्काई प्रवाह (२०५६) मा 'हाउडी पुराण' शीर्षकमा पोखरेलको जन्म मिति र स्थानको चर्चा गर्दै पोखरेल भ्नापाली साहित्यको हास्यव्यङ्ग्य क्षेत्रका एक जज्वलमान प्रतिभाका रूपमा रहेका साथै तीन दशक भन्दा लामो साहित्यिक यात्रा छिचोलेका पोखरेलमा सहजता, सरलता र व्यङ्ग्यात्मकता जस्ता साहित्यिक मूलभूत प्रवृत्तिहरू रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । अन्य प्रवृत्तिहरूको चर्चा गरिएको छैन ।
- (च) कविता पोखरेलले 'साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन (२०५८) मा पोखरेलका कविता, कथा र हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको विश्लेषण गरिएपनि उनका नियात्राहरूको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको पाईँदैन ।
- (छ) गंगादेवी तिम्सिनाले २०७० सालमा कोमलप्रसाद पोखरेललाई हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा विश्लेषण गरेकी छिन् । उनको अप्रकाशित शोधपत्रमा पोखरेलको हाउडी पुराण (२०५२) को कृतिपरक विश्लेषण गरिएको छ ।
- (ज) दिनेश तिम्सीनाले पोखरेलको अन्तव्यथा आजको (२०६०) कथा सङ्ग्रह कृतिपरक विश्लेषण, विराटनगर स्नातकोत्तर क्याम्पसका लागि गरेका छन् ।
पोखरेललाई कथाकारका रूपमा चिनाएका छन् ।
- (झ) चेतनाथ नेउपानेले 'कोमलप्रसाद पोखरेलको कृतित्वको अध्ययन २०६०' गरेका छन् ।
उनले पनि स्नातकोत्तर क्याम्पस विराटनगरका लागि यो शोधकार्य गरेका हुन् ।

(ज) लक्ष्मण ठकालले 'जुही, पूर्णाङ्क ६८, वर्ष ३१ अङ्क ४, २०६८/६९ मा कोमलप्रसाद पोखरेल र मेरो अमेरिका यात्रा'को छोटो विश्लेषण गरेका छन् । उनले "यात्रा संस्मरणको सूचीमा बेग्लै स्थान बनाउन सक्ने कृति" भनेर उत्कृष्ट यात्रा संस्मरण भएको कृतिका रूपमा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ट) 'कोमलप्रसाद पोखरेलको अमेरिका यात्रा' शीर्षकमा चुडामणि वाशिष्ठले 'केचना' पत्रिकाको वर्ष ७ अङ्क ४, २०७० चैत्र अङ्कमा "मेरो अमेरिका यात्राको सामान्य विश्लेषण" गरेका छन् । उनले 'नेपाली साहित्यमा फोटोग्राफी जस्तो जस्ताको तस्तै गरिने वर्णन विवरण भन्दा भिन्न यात्रालाई आफूभित्र पचाएर अनुभव र अनुभूत गरेर, साहित्यिक आलङ्कारिकता, प्रतिकात्मकता, रागात्मकता, हास्यव्यङ्ग्यात्मकता, तुलनात्मकताआदि मौजिमसला भरेर प्रस्तुत गरिएको कोमलप्रसाद पोखरेलको यो उत्कृष्ट कृति हो' भनी मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

यसरी विभिन्न विद्वानहरूले कोमलप्रसाद पोखरेलका कृतिहरूको विभिन्न समयमा चर्चा परिचर्चा गरिएपनि यात्रा संस्मरण 'मेरो अमेरिका यात्रा'का विषयमा गहन र कृतिपरक विश्लेषण गरिएको पाइदैन ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

प्रस्तुत शोधपत्रमा कोमलप्रसाद पोखरेलको 'मेरो अमेरिका यात्रा' संस्मरण निबन्धको सविस्तार कृतिपरक विश्लेषण गर्नका साथै उनको साहित्य यात्रा र प्रवृत्ति समेतको विश्लेषण गरिएकाले कोमलप्रसाद पोखरेल तथा उनको यात्रा संस्मरण निबन्धको शिल्प र उक्त सङ्ग्रहका कथा मर्मका बारेमा जान्न चाहने अध्येताहरूलाई यसले ठूलो सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी उनका बारेमा यस भन्दा पूर्व जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका अध्ययन तथा विश्लेषण कोमलप्रसाद पोखरेलको हास्यव्यङ्ग्यकारिता र विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फाट्टफुट्ट चर्चाहरू भएता पनि उनको मेरो अमेरिका यात्रा निबन्धको कृतिपरक चर्चा कतै भएको छैन साथै पूर्व कार्यहरूमा शोध समस्याको समाधान नभएकाले पोखरेलको यात्रा 'मेरो अमेरिका यात्रा' का निबन्धहरूको कृतिपरक विश्लेषण औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य कोमलप्रसाद पोखरेलको यात्रा निबन्ध सङ्ग्रह 'मेरो अमेरिका यात्रा' सङ्ग्रहको यात्रा निबन्धहरूमा मात्रै सीमित रहेको छ । उनका अन्य रचना कृतिहरू

निबन्धइतरका पुस्तकाकार कृतिहरू, फुटकर रचनाहरूको पनि यस शोधपत्रमा सामान्य परिचयमात्र प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन विधि तथा शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि सामग्री सङ्कलन गर्दा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतमा लेखकसँगको भेटघाट, छलफल, पूर्वशोधकर्ताहरूसँगको छलफल, शोधनायकलाई चिन्ने व्यक्तित्वहरूसँगको छलफललाई प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय स्रोतमा आधिकारिक रूपमा पुस्तकालयीय पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ साथै पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरूको प्रयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि निबन्ध विश्लेषणको नवीन समालोचना पद्धति तथा वर्णनात्मक अनुसन्धान पद्धतिको प्रयोग तथा अनुशरण गरिएको छ ।

१.१० प्राक्कल्पना

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलले कविता, कथा, समालोचना, हास्यव्यंग्य र यात्रा संस्मरणात्मक निबन्धको रचना गरेका छन् । यस शोधपत्रमा कोमलप्रसाद पोखरेललाई नियान्त्राकारका रूपमा चिनाइएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसारको रहेको छ ।

पहिलो परिच्छेद:	शोधपत्रको परिचय
दोस्रो परिच्छेद:	कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व
तेस्रो परिच्छेद:	नेपाली निबन्धको ऐतिहासिक स्वरूप र नियान्त्राको परिचय
चौथो परिच्छेद:	कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्यिक यात्रा, चरण विभाजन र प्रवृत्तिगत विश्लेषण
पाँचौँ परिच्छेद:	मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रहको विश्लेषण
छैटौँ परिच्छेद:	उपसंहार तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्री सूची ।

*

दोस्रो परिच्छेद

कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी र व्यक्तित्व

२.१. कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी

२.१.१. जन्मस्थान

नेपाल अधिराज्यको पूर्वीपहाडी रमणीय जिल्ला इलामको इलाम नगरपालिकासँगै जोडिएको हालको बरबोटे गा.वि.स.मा रहेको सानो र सुन्दर गाउँ तोरीबारीमा कोमलप्रसाद पोखरेलको जन्म भएको हो । इलामको तोरीबारी कोमलप्रसादको जन्मभूमि र प्रारम्भिक कर्मभूमिका रूपमा रहेको छ । इलाम जिल्लाको तोरीबारी यस समयमा मेची राजमार्ग नजिकै रहेको छ । नगरपालिकासँगै जोडिएको यो गाउँमा जेसुकै उत्पादन गरेपनि नगरपालिका तथा जिल्ला सदरमुकाममा लगेर विक्री गर्नसकिने हुनाले यस गाउँमा ज्यादै जाँगरिला किसानहरूको बसोबास रहेको छ । कोमलप्रसाद पोखरेलको जाँगरिलो किसान परिवारमा जन्म भएको थियो । ‘कोमल’ शब्दले नै कोमलप्रसाद पोखरेल फूलजस्तै सुन्दर र मिजासिला साहित्यकारका रूपमा परिचित बन्न पुगेकाछन् । इलाम नगरपालिकाको सुन्दरता र कोमलता अनि जाँगरिलोपनाले पोखरेललाई साहित्यतर्फ लाग्न साथ मिलेको हो । साहित्य सिर्जना भन्नु नै प्राकृतिक दृष्यहरूका अनुभूतिजन्य सुरम्य अभिव्यक्ति नै हो । यसर्थ इलाम नगरीका काखैमा साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको जन्मले नै साहित्यप्रतिको रुची जगाएको थियो ।^१

२.१.२. जन्म र शैशवावस्था

वि.सं. १९९९ असार ३ गते अषाढ शुक्ल तृतीयाका दिन साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको इलाम जिल्लाको बरबोटे गा.वि.स. अन्तर्गत तोरीबारीमा जन्म भएको हो । पिता रामनाथ र माता मीनरुपाका जेष्ठ पुत्रकारूपमा जन्मिएका पोखरेलको शैशवावस्था पिता-माताको काखमा व्यतित भएको पाइन्छ । एउटा ब्राह्मण परिवारमा जन्मिएका बालकले ब्राह्मण संस्कार अनुसार नै जीवन चलाउनु पर्ने हुन्छ । न्वारन, व्रतवन्ध, वैदिक विधि अनुरूप विवाह आदि ब्राह्मण संस्कार हुन् । उनको १० वर्षमा ब्रतवन्ध भएको थियो ।^२

१. शोधनायकद्वारा जानकारी ।

२. ऐजन ।

‘हुने विरुवाको चिल्लोपात’ भने जस्तै कोमलप्रसाद सानै उमेरमा तीक्ष्ण बुद्धि भएका बालक थिए । उनको जन्मभूमि र बाल्यकालको कर्मभूमि इलाम जिल्लाको तोरीबारी प्राकृतिक रूपमा ज्यादै सुन्दर क्षेत्र हो । यसै सुन्दर गाउँमा मनमोहक परिवेशमा भुल्दै र उफ्रँदै अनि प्राकृतिक छटा र साथीभाइसँग लुकामारी खेल्दै कोमलप्रसाद पोखरेलको बाल्यकाल वितेको थियो । सुन्दर खेतका फाँटहरू अनि पुवाखोलाको कलकल पानीमा पौडी खेल्ने र माछा मार्ने, गाईबस्तु चराउने गर्दागर्दै उनको बाल्यकाल पत्तै नपाई बित्यो । सानो छँदा दुःख त थियो नै तथापि प्राकृतिक सुन्दरता र स्वन्त्रताका कारण बाल्यकाल नै रमाइलो थियो । आफ्ना कलिला शिशिर र वसन्तहरू पत्तै नपाई विताएका पोखरेलको शैशवावस्थालाई मूल्याङ्कन गर्दा शान्त, स्वच्छ, र रमाइलो वातावरणमा पुवाखोलबाट बहने शितल हावा जस्तै स्वच्छ बनेर वितेको देखिन्छ ।

२.१.३. शिक्षादीक्षा

साहित्यकार पोखरेलको बाल्यकाल इलामको मनमोहक पहाडी ग्रामीण परिवेशमा वितेको हो । ब्राह्मण परिवारमा बाबुबाजे प्रायः गरी अक्षर बाचन गर्न सक्ने हुन्छन् । यसै क्रममा पोखरेल परिवारमा पनि शैक्षिक चेतना र जागरण थियो । यसै जागरण स्वरूप छ वर्षको उमेरमा कोमलप्रसाद पोखरेलको घरमै बाबुका माध्यमबाट अक्षराम्भ भयो । आफ्ना पिता रामनाथबाट उनको प्रारम्भिक शिक्षा अमरकोश, रुद्री, चण्डी लगायतका धार्मिक पुस्तकहरूबाट भएको हो । पोखरेलले युवावस्थामा शिक्षा प्राप्त गर्दा ठूलै सङ्घर्ष गर्नु परेको थियो किनभने उनका पिताको आर्थिक स्थिति कमजोर थियो । आर्थिक स्थिति कमजोर भएकाले उनले शिक्षण पेसामा आवद्ध हुँदै आफ्नो अध्ययनलाई पनि अघि बढाउनु परेको थियो ।

शिक्षा आर्जन गर्ने बेलामा पारिवारिक बोझ बोक्नु परेकाले उनले सहज किसिमबाट शिक्षा आर्जन गर्न सकेनन् । पोखरेल विद्यालय जाने समय इलामको तोरीबारी नजिकैको चुरेघाँटी भन्ने ठाउँमा संस्कृत विद्यालय २०१२-१३ सालमा खोलिएको थियो । सुरुको औपचारिक शिक्षा त्यहीँको विद्यालयमा प्राप्त गरे । त्यसपछि दिङ्ला भोजपुरको ‘षडानन्द संस्कृत पाठशाला हुँदै धरानको पिण्डेश्वर महाविद्यालय र भारतको बनारस सम्मलाई अध्ययनको केन्द्र बनाएर शिक्षा आर्जन गरेको देखिन्छ । उनले अध्ययनका क्रममा कतै आफैँले ट्युशन पढाएर त कसैकामा घरको काम गरिदिएर र कतै पुरेत्याउँ गरेर पनि आफ्नो पढाईलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । मिहेनतको फलस्वरूप उनले वि.सं. २०१७ मा

भारतको वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयबाट पूर्वमध्यमा, र उत्तरमध्यमा परीक्षा उत्तीर्ण गरी आफ्नो जन्मथलो इलाम फर्किएर शिक्षण पेसामा आवद्ध हुन पुगे । वि.सं. २०२२ सम्म उनले औपचारिक शिक्षा आर्जनलाई अधि बढाउन सकेनन् । त्यस समयअवधिमा उनले इलामका विभिन्न स्थानमा शिक्षक भएर काम गर्दा अध्ययनलाई अधि बढाउन नसकेको प्रष्ट हुन्छ ।

आर्थिक कमजोरिका कारण उनले वि.सं. २०२३ मा आफ्नो पुख्र्यौली इलाम छोडेर भूपा जिल्लाको सुरुङ्गा बसाइँ सरे । भूपा भरेपछि थोरै कामगर्दा धेरै अन्न उब्जाउ हुने र थोरै श्रमले नै पर्याप्त धान फल्ने भएपछि पोखरेललाई आफ्नो अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सजिलो भयो । वि.सं. २०२३ मा सुरुङ्गा बसाइँ सरेपछि भने उनले आफ्नो पढाइलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ । २०१७ सालमा बनारसबाट पूर्वमध्यमा र उत्तरमध्यमा उत्तीर्ण गरेका पोखरेलले आफ्नो अध्ययनलाई प्राइभेट परीक्षार्थीका रूपमा अधि बढाउँदै लगेका थिए । उनले २०२३ सालमा एस.एल.सी. र २०२५ मा प्रमाणपत्र तह त्रि.वि.वि. बाट पूरा गरे । २०३४ सालमा त्रि.वि.वि. बाटै उनले स्नातक तह पूरा गरे । त्यसपछि उनले २०३५/३६ सालमा त्रि.वि. बाट सेवाकालीन शिक्षक तालिमका रूपमा अङ्ग्रेजी विषयमा बी.एड. पास गरे । अध्ययनको खुब रूची भएका पोखरेलले २०४७ सालमा नेपाली विषयमा त्रि.वि. बाटै स्नातकोत्तर तह पूरा गरेका हुन् । यसरी पोखरेलको शिक्षा ग्रहण निकै सङ्घर्षपूर्ण रहेको स्पष्ट हुन्छ । उनले आन्तरिक शैक्षिक चेतनाकै कारण आफ्नो अध्ययन अधि बढाएको देखिन्छ ।

२.१.४. पारिवारिक जीवन

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको पारिवारिक तथा वैवाहिक जीवन विद्यार्थी जीवनमा प्रवेश नै नगरी प्रारम्भ भएको देखिन्छ । उनको विवाह इलाममै रहँदा वि.सं. २००९ मा दश वर्षको कलिलो उमेरमा इलामको बरबोटे, तोरीवारी बस्ने नन्दप्रसाद घिमिरेकी छोरी लोकमायासँग सम्पन्न भएको थियो । पोखरेल दम्पतिको विवाह गरेको एघार वर्षसम्म पनि सन्तान उत्पादन भएन । लोकमायाबाट सन्तान प्राप्त नभए पछि यो दोष लोकमाया कै ठहर्‍याइयो । त्यसको फलस्वरूप तत्कालीन रुढीग्रस्त समाज, अन्धधार्मिक सोच र ज्योतिषीका सल्लाह बमोजिम वि.सं २०२१ मा पोखरेलको दोस्रो विवाह इलाम निवासी उमाकान्त दहालकी छोरी धर्मादेवीसँग सम्पन्न भयो । यसप्रकार वि.सं २०२१ पछि दोस्रो गृहस्थ जीवनमा प्रवेश गरेपछि कान्छी धर्मादेवीका कोखबाट तीन छोरा र दुई छोरी गरी

पाँच सन्तान प्राप्त भए । उनका छोराहरू क्रमशः सूर्य, तीर्थ र गणेश अनि छोरीहरू पुन्यप्रभा र पुष्पा हुन् ।^३

२.१.५. शोकाकुल अवस्था

जन्मिनु र मर्नु सांसारिक नियम नै हो । जन्मिएको प्रत्येक प्राणी अन्ततः मरेर जान्छ । कोमलप्रसाद पोखरेलको दशवर्षको उमेरमा लोकमायासंग विवाह भएको थियो । लोकमायाका कोखबाट कुनै सन्तान नभए पछि उनले धर्मादेवीसंग विवाह गरेका थिए । धर्मादेवीसंग विवाह भएको ६ वर्ष पछि वि.सं २०२६ मा कोमलप्रसाद पोखरेलले जेठी श्रीमती लोकमायालाई गुमाउनु पर्‍यो । लोकमायाको मृत्युले कोमलप्रसादलाई निकै शोकाकुल बनायो । बाल्यकालकी साथीका रूपमा रहेकी लोकमाया सदाका लागि विदा भइन् । दुवै श्रीमती बीच सहभाव र समझदारी थियो । पोखरेल दुवैलाई उत्तिकै माया गर्थे । यो शोकको घाउ निको हुन नपाउँदै वि.सं २०३६ मा उनकी आमा मीनरुपाको पनि देहान्त भयो । आमा गुमाउँदाको पीडा पोखरेललाई खपीनसक्नु भयो । मातृवियोग पनि खप्न बाध्य बन्नु पर्‍यो ।

यसरी एउटी श्रीमती र मातालाई सदाका लागि गुमाएका पोखरेललाई फेरी पनि शोकले छाडेन । वि.सं २०४९ मा उनलाई ज्यादै ठूलो वज्रपात भयो । उनको स्नातक तह उत्तीर्ण जेठाछोरा सूर्यको असामयिक मृत्यु हुन पुग्यो । जसले उनलाई अत्यन्त मर्माहत बनायो । शोक पछि शोक पर्ने क्रममा वि.सं २०५६ मा उनका पिता रामनाथको पनि देहान्त भयो । पोखरेलका जीवनमा शोकको एउटा श्रृङ्खला नै निर्माण भएको देखिन्छ । यसरी एक पछि अर्को गर्दै उनले परिवारजन गुमाउँदै शोकको सागरमा डुब्न बाध्य हुनु परेको अवस्था देखिन्छ ।

२.१.६. आर्थिक स्थिति

कोमलप्रसाद पोखरेल साधारण परिवारका व्यक्ति हुन् । उनका पिता रामनाथ पोखरेलले आफ्ना एघार जनाको वृहत परिवारलाई लालनपालन गर्ने मात्रै काम गर्न सके तर आर्थिक स्थितिलाई मजबुत पार्न सकेनन् । पोखरेलका पिताको आर्थिक अवस्था पारिवारिक गुजारा चलाउन मात्र सीमित थियो । वि.सं २०४० मा पोखरेलका एकमात्र भाइ र उनी बीच अंशवण्डा भयो । अंशवण्डा वापत पोखरेलले त्यस बेलाको एक विघा जग्गा वापतको

३. दिनेश तिमिसिना, कोमलप्रसाद पोखरेलको अर्न्तव्यथा आजको कथा सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन, २०६७, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, विराटनगर ।

मोलमात्र प्राप्त गरे । त्यसपछि कोमलप्रसादलाई परिवार चलाउन मुस्किल पऱ्यो । पोखरेल सानोतिनो जागीर पनि गर्थे । आफ्नो जागीरको केही रकम समेतको सहयोगमा आफ्नो आर्थिक स्थिति सुधार गर्दै लगेको देखिन्छ ।

२.१.७. जागीरे जीवन

कोमलप्रसादले शिक्षण पेसालाई आफ्नो जीविकोपार्जनको स्रोतका रूपमा अंगाल्दै आएका छन् । स्याउलाले छाएको कटेरोदेखि लिएर कलेजसम्म उनले शिक्षण कार्य गरेका छन् । वि.सं २०१५ तिर इलामको ग्रामीण भेगको सेउले कटेराबाट शिक्षण पेसा प्रारम्भ गरेका थिए । त्यसपछि २०१८ सालमा इलाम सदरमुकामबाट शिक्षण सम्बन्धी प्रशिक्षण लिएर इलाम जिल्लाकै विभिन्न विद्यालयहरूमा शिक्षण गरे । वि.सं २०१८ देखि २०२० सम्म विष्णुअमर प्रा.वि बरफल्याङ, शान्तिपूर गा.वि.स मा र २०२१ सालदेखि २०२२ सालसम्म सरस्वती प्रा.वि बतासेमा शिक्षण कार्य गरेका थिए ।

वि.सं २०२३ मा भापाको सुरुङ्गा भरे पछि पोखरेलले एक वर्षसम्म सुरुङ्गा भापाको अनिवार्य निःशुल्क प्रथमिक पाठशाला केन्द्र नं ३ मा सहायक प्रधानाध्यापक भएर काम गरे । सोही विद्यालय पछि गएर जुनियर हाईस्कूल भयो र पोखरेल पनि सोही विद्यालयमा वि.सं २०२५ देखि २०२९ सम्म शिक्षक भएर निरन्तर सेवा गरे । त्यसपछि शैक्षिक चेतना र जागरणका कारण जुनियर हाईस्कूल नै नि.मा.वि भयो । पोखरेल यसै नि.मा.वि.का २०२९ देखि २०३४ सम्म प्र.अ. भएर कार्यरत रहे । यो विद्यालय हालको कन्काई माध्यमिक विद्यालय भयो । वि.सं २०३५ मा विद्यालय माध्यमिक तहमा परिणत भएपछि पोखरेलको पनि पदोन्नति भयो । पोखरेलले २०३५ सालदेखि २०४० सालसम्म कन्काई मा.वि.का शिक्षक भएर कार्य गरे । वि.सं २०४१ देखि २०४९ सम्म सहायक प्र.अ र २०५० साल देखि सेवानिवृत्त नभएसम्म प्रधानाध्यापक पदमा कार्यरत रहे । वि.सं २०६० मा कोमलप्रसाद पोखरेल एकै विद्यालयमा दीर्घसेवा गरेर सेवा निवृत्त भएकाछन् । आजका दिनसम्म पनि उनले शिक्षण पेसालाई छोड्न सकेका छैनन् । उनी हाल कन्काई बहुमुखी क्याम्पस सुरुङ्गामा करार सेवा अर्न्तगत सह-प्राध्यापक पदमा सेवारत छन् । उनको कन्काई क्याम्पसको शिक्षण २०४७ सालदेखि कै हो । यसै कार्यलाई उनले निरन्तरता दिइ आएका छन् । समग्रमा पोखरेलको शिक्षण पेसाबाट नै जीवन गुजारा चल्दै आएको देखिन्छ ।^४

४. कविता पोखरेल, कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन २०५८, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, मेची क्याम्पस भद्रपुर भापा ।

२.१.८ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

प्रत्येक व्यक्तिमा कुनै न कुनै व्यक्ति वा बीचारको प्रेरणा तथा प्रभाव सिर्जना भएको हुन्छ । कुशल प्रेरणाले नै साहित्यकार आफ्नो लेखनलाई अघि बढाउन उत्प्रेरित भएको हुन्छ । साहित्यकार पोखरेल पनि यसका अपवाद छैनन् । उनलाई साहित्यतर्फ डोयाउने पहिलो प्रेरक तत्व बनारसबाट प्रकाशित हुने आमा (२०२०) पत्रिका हो । उनले पहिलो कविता भारतको बनारसबाट प्रकाशित पत्रिका आमा - वर्ष ३ अङ्क ९, २०२० मार्गमा 'शिरमाथि नेपाल आमालाई' प्रकाशित गराएर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । बनारस बसोवासका क्रममा त्यहाँको साहित्यिक वातावरण र साहित्यकारहरूको प्रेरणा र प्रभावले गर्दा पोखरेललाई साहित्य सिर्जनातर्फ डोयाएको देखिन्छ ।

इलामबाट प्रकाशित सौगात पत्रिकामा पनि सौगातका सम्पादक माधव भँडारीबाट साहित्य सिर्जना प्रवृत्त हुने हौसला मिलेको देखिन्छ । इलामबाट प्रकाशित सौगात पत्रिकामा उनको 'कान्छा बा' शीर्षकको निबन्ध प्रकाशित भएको थियो । यो हास्य व्यङ्ग्यात्मक निबन्धले नै उनलाई हाँस्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा उभ्याएको थियो । इलामबाट भापा भरे पछि उनी लेखनतर्फ निष्कृत रहे । उनलाई लेखतर्फ पुनः फर्काउने काम भने भापाका भरोवादी आन्दोलनका अभियन्ता चूडामणि रेग्मीले निकै प्रयास गरेर गरेको कुरा पोखरेलको स्वीकारोक्ति छ । यस प्रकार उनलाई साहित्यिक प्रेरणा जगाई साहित्यतर्फ लगाउने काम 'आमा' र 'सौगात' पत्रिका साथै माधव भँडारी र चूडामणि रेग्मी साहित्यकारहरू रहेको देखिन्छ ।

२.१.९ जीवन दर्शन

समाजमा उत्कृष्ट रूपमा बाँच्न चाहने पोखरेल मानव जीवनलाई बेलाबखतमा भेट हुने मेला मान्दछन् । पूर्वीयसाहित्य सिद्धान्तबाट प्रेरित उनी साहित्यमा शिष्टताको आवश्यकता हुनुपर्छ भन्ने कुरा मान्दछन् । जीवन प्रगतिशील छ र सिर्जनशीलता पनि प्रगतिकै लागि हो भन्ने दृष्टिकोण राख्ने उनी साहित्य जीवनजस्तै हुनुपर्छ र सन्देशमूलक पनि हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछन् । गीता दर्शनमा आधारित भै 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेसु कदाचनः' भन्ने आदर्शलाई आफ्नो जीवनमार्ग ठान्दछन् ।^५ राजनीतिको पछि लागेर पार्टी साहित्य लेखिनु हुँदैन भन्ने दृष्टिकोण पोखरेलको रहेको छ ।

५. दिनेश तिमिसिना पूर्ववत् ।

सामाजिक असमानता र निरङ्कुशताको पिँजराबाट मुक्त भएर आ-आफ्नो अधिकारलाई पूर्णरूपमा उपयोग गर्दै जीवन जीउन पाउनुपर्ने मानवतावादी विचारधारालाई नै पोखरेल आफ्नो जीवनदर्शन ठान्दछन् । त्यसैगरी धर्म र विज्ञानलाई एउटा रथका दुई पाङ्गा स्वीकार्ने पोखरेल एकको अभावमा जीवनरूपी रथ चलन सक्दैन भन्ने धारणा राख्दछन् । इमान्दारिता र कर्तव्यनिष्ठतालाई मानवले कहिल्यै भुल्न नहुने सन्देश नै उनको खास जीवनदर्शन हो ।

२.१.१० कृति प्रकाशन तथा साहित्यिक योगदान

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलले बनारसबाट प्रकाशित हुने 'आमा' मासिक साहित्यिक पत्रिका मार्फत 'शिरमाथि नेपाल आमालाई' शीर्षकको राष्ट्रवादी कविता प्रकाशित गराएर २०२० सालबाट कृति प्रकाशन यात्रा थालेको देखिन्छ । उनले यसै पत्रिकामा 'म को भएँ ?' शीर्षकको कथा पनि २०२० सालमै 'आमा' पत्रिकामा नै प्रकाशित गराएका थिए । प्रकाशनकै क्रममा इलामबाट प्रकाशन हुने पत्रिका सौगातबाट 'कान्छा बा' शीर्षकको निबन्ध प्रकाशन गराएर उनले आफूलाई हाँस्यव्यङ्ग्य निबन्धकारका रूपमा चिनाएका हुन् ।

साहित्य सिर्जनकाका बहुविध क्षेत्रमा सशक्त र प्रभावशाली देखिएका पोखरेलका संख्यात्मक रूपमा पुस्तकाकार कृतिहरू धेरै छैनन् । उनका कथा, कविता, हास्यव्यङ्ग्य र नियान्त्रा निबन्ध विषयका समेत गरी अहिलेसम्ममा ४ वटा पुस्तकाकार कृतिमात्र रहेका छन् । यिनै कृतिहरूका माध्यमबाट पनि उनले समाजमा रहेका सामाजिक विकृति, विसङ्गतिलाई उजागर गर्ने काम गरेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार छन् ।

क्र.स.	कृतिको नाम	विधा	प्रकाशन वर्ष
क.	मेरो सूर्य	कविता सङ्ग्रह	२०५१
ख.	हाउडी पुराण	हास्य निबन्ध सङ्ग्रह	२०५२
ग.	अन्तर्व्यथा: आजको	कथासङ्ग्रह	२०६०
घ.	मेरो अमेरिका यात्रा	नियान्त्रा सङ्ग्रह	२०६८

यसरी साहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमा जीवनका उत्तरार्धमा पनि क्रियाशील स्रष्टा पोखरेलले हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा नाम स्थापित गराई सकेका छन् ।

२.१.११ संस्थागत संलग्नता

स्रष्टा पोखरेल साहित्यिक तथा गैरसाहित्यिक क्षेत्रमा उत्तिकै अग्रसर भएर काम

गर्ने व्यक्ति हुन् । 'सेवा नै धर्म हो' भन्ने आदर्शलाई शिरोधार्य गर्ने पोखरेल सामाजिक, धार्मिक, साहित्यिक आदि क्षेत्रमा उत्तिकै संलग्नता देखाउँछन् । उनी आवद्धभई काम गरेका सङ्घ संस्थाहरू निम्नानुसार छन् :

- क. कन्काई प्रतिमा पुरस्कार -संस्थापक
- ग. नेपाली लेखक सङ्घ पुरस्कार -संस्थापक
- ग. नेपाली लेखक सङ्घ भाषा- उपाध्यक्ष
- घ. अनिवार्य नेपाली विषय समिति, पा.वि.के, त्रि.वि. कीर्तिपुर पूर्व सदस्य ।
- ङ. साहित्यिक पत्रकार सङ्घ, मेची अञ्चल समिति पूर्व अध्यक्ष
- च. कन्काई मा.वि.सुरुङ्गा-सेवानिवृत्त प्र.अ. तथा पूर्व वि.व्य.स. अध्यक्ष
- छ. कन्काईधाम धार्मिक विकास समिति .(कोटीहोम) पूर्व अध्यक्ष
- ज. कन्काई प्रवाह (२०५०) प्रधान सम्पादक
- झ. कन्काई स्वर्ण वर्ष स्मारिका (२०६५) प्रधान सम्पादक ।^६

२.१.१२ सम्मान तथा पुरस्कार

कर्म योगमा विश्वास गर्ने कोमलप्रसाद पोखरेल सम्मानलाई त्यति प्राथमिकता दिँदैनन् । मोफसलका साहित्यकार पोखरेलले केन्द्रस्तरको पुरस्कार आजसम्म प्राप्त गरेका छैनन् । उनको प्रतिभालाई पूर्वाञ्चलमा नै बढी सम्मान प्राप्त भएको पाइन्छ । उनले हालसम्म प्राप्त गरेका मानसम्मान, पुरस्कार आदि निम्नानुसार रहेका छन् :

- क. लेखनाथ वाचनालय तथा पुस्तकालयबाट सम्मानित (२०५२)
- ख. साहित्य चौतारी, विर्तामोड, भाषा -उत्कृष्ट साहित्य प्रतिभा पुरस्कार (२०६२)
- ग. देवकोटा स्मृति भवन, भद्रपुरबाट सम्मान (२०५२)
- घ. देवकोटा शतवार्षिकी समारोह समिति इलाम (सम्मान २०६६)
- ङ. ने.रा.प्र. तथा सासंक प्रतिष्ठान भाषाबाट उत्कृष्ट कथाकार पुरस्कार (२०५०)
- च. नवरङ्ग साहित्यिक प्रतिष्ठान, धरमपुर भाषाबाट सम्मान तथा कदरपत्र (२०५४)
- छ. जुही (साहित्यिक त्रैमासिक) चन्द्रगढी भाषाबाट सपत्नी सम्मान (२०५८)
- ज. जय नेपाल प्रतिभा प्रोपराइटर प्रतिष्ठान भाषाबाट उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कार (२०५९)
- झ. साहित्य कलाबाट सम्मान (२०५९)
- अ. नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संगठन भाषाबाट सम्मान (२०५९)

६. ऐजन ।

- ट. नेपाल शिक्षक सङ्घबाट कदरपत्र (२०६०)
- ठ. भापाको उत्कृष्ट शिक्षक पुरस्कारद्वारा टिका नारायणी अक्षयकोष, भृकुटी मा.वि.बाट पुरस्कृत (तिम्सिना २०६८)
- ड. श्री हरिकुल नमूना उ.मा.वि. सुरुङ्गा भापा -अभिनन्दन २०६६)
- ढ. कन्काई मा.वि. सुरुङ्गा भापा (सम्मान २०६६)
- ण. सरस्वती उ.मा.वि. वतासे इलाम (सम्मान २०६६)
- त. कञ्चनजङ्घा एफ.एम, विर्तामोड, भापा (सम्मान २०६७)

यस प्रकार पोखरेललाई दर्जनौ सङ्घ संस्थाहरूबाट सम्मानहरू प्राप्त भएका छन् ।

२.२. कोमलप्रसाद पोखरेलको व्यक्तित्व

२.२.१. परिचय

व्यक्ति भित्रका अर्न्तनिहित गुण, क्षमता र योग्यताले आन्तरिक व्यक्तित्वको प्रस्फुटन गराउँछ । त्यस्तै गरेर शारीरिक बनावट, व्यवहारिक चालचलन, रूचि, नीजि स्वभावका साथै समाजका लागि व्यक्तिले गरेका योगदानबाट वाह्य व्यक्तित्व प्रष्टिन्छ । व्यक्तिको समग्रताको जानकारी प्राप्त हेतु उसको व्यक्तित्वको सर्वाङ्गीण अध्ययन हुनु अनिवार्य हुन्छ । यसमा पारिवारिक पृष्ठभूमि, सामाजिक प्रभाव एवम् राजनीतिक परिवर्तनका घटनाक्रम साथै शिक्षा, पेसा र सङ्गतले मानिसको व्यक्तित्वमा पनि उतारचढाव भै रहेको हुन्छ । यसैगरी कोमलप्रसाद पोखरेलको व्यक्तित्व पनि यिनै आधारभूत अन्तर्वाह्य विषयहरूसँग अन्तर्सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । यसर्थ यहाँ तिनका केही प्रमुख पक्षहरूलाई प्रस्तुत गरिन्छ ।

२.२.२ शारीरिक व्यक्तित्व

भट्ट हेर्दा लाम्चो मोहडा, गहुँगोरो वर्णका कोमलप्रसाद पोखरेल मझौला कद र छरितो व्यक्तित्व भएका मानिस हुन् । हँसिलो अनुहार देखिने पोखरेल जीवनका ७१ वसन्त पार गरिसक्दा पनि स्वस्थ र तन्दुरुस्त रहेका छन् । यो उनको वाह्य शारीरिक व्यक्तित्व हो । उनी प्रायः शान्त, धैर्य र चिन्तनशील देखिन्छन् । उनको मधुर आवाज र मित्रहरूसँग मिलनसार रहने बानीले गर्दा सबैका लागि पोखरेल प्रिय रहेका छन् ।

२.२.३ वैयक्तिक स्वभाव

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेल साहित्य सिर्जनामा औधि रुचि राख्दछन् ।

सामाजिक सेवाभाव र आध्यात्मिक चिन्तन पनि उनका वैयक्तिक स्वभावका महत्वपूर्ण पक्ष हुन् । सादा जीवन र उच्च विचार भएका कथाकार पोखरेल भजन, कीर्तन र धार्मिक ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्न रूचि राख्दछन् । हप्तामा एकदिन व्रत बस्ने उनको आदत बनेको छ । भद्र तथा शालीन व्यक्तित्वका धनी पोखरेल धार्मिक ग्रन्थको अध्ययनबाट हरेक कुरामा सकारात्मक सोचाई राख्ने उनको स्वभाव बनेको छ ।

२.२.४ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व

स्रष्टा पोखरेल नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर तह र अङ्ग्रेजी विषयमा बी एड. सम्मको शैक्षिक उपाधि प्राप्तगरी जीवनको लामो समयसम्म विद्यालयीय शिक्षण हाल क्याम्पसमा प्राध्यापन कार्यमा संलग्न रहँदै आएका छन् । रसिक स्वभाव भएका पोखरेलले अध्ययन र अध्यापन साथै जीवन अनुभवबाट व्यङ्ग्यचेत प्राप्त गरेको देखिन्छ । उनी नेपाली, अङ्ग्रेजी र संस्कृत तीनवटै भाषाका ज्ञाता रहेका छन् । भाषा शिक्षण अनुभव प्राप्त छ ।

२.२.५ धार्मिक एवम् समाजसेवी व्यक्तित्व

कोमलप्रसाद पोखरेल सनातन हिन्दू धर्ममा विश्वास राख्ने हुनाले यस धर्ममा नै विशेष अभिरूचि राख्दछन् । उनले कन्काई धार्मिक विकास समिति कोटीहोम सुरुङ्गाका अध्यक्ष भएर समाज सेवा गरेको पाइन्छ । गीतादर्शनबाट बढी प्रभावित पोखरेल भजनकीर्तन गर्न मन पराउँछन् । रामायण महाभारत, गीता, श्रीमद्भागवतको प्रायः समय पुगुन्जेल अध्ययन गर्ने उनको बानी छ । पूर्वीय संस्कृतिका भण्डारका रूपमा रहेका पुराणादि धार्मिक ग्रन्थहरू प्राग् ऐतिहासिक दस्तावेज हुन् । जसको अध्ययन, मनन र संरक्षण हुनु नितान्त आवश्यक छ भन्ने उनको धारणा छ ।

स्थानीय तहदेखि राष्ट्रिय तहसम्मका साहित्यिक तथा साहित्येत्तर क्षेत्रमा आवद्ध भई पोखरेलले आफ्नो तन, मन, वचनका साथ सहयोग गरेको पाइन्छ । उनको विशेषगरी धार्मिक र शैक्षिक क्षेत्रमा योगदान रहेको छ । त्यसैगरी साहित्यिक विधाको रचना, सम्पादन, प्रकाशन पनि पोखरेलका संलग्न सेवाका क्षेत्र हुन् । अतः सामाजिक मूल्य र मान्यताको उत्थान, संवर्द्धन एवम् संरक्षणमा उनको सामाजिक व्यक्तित्व उदार र जागरणमुखी रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

२.२.६ सम्पादक तथा साहित्यकार व्यक्तित्व

सम्पादक व्यक्तित्व पोखरेलको महत्वपूर्ण व्यक्तित्व हो । उनी लेखनमात्र होइन, विभिन्न साहित्यिक पत्रपत्रिकाको सम्पादन गर्ने काममा समेत संलग्न रहदै आएका छन् । वि.स. २०३६ मा कनकाई मा.वि.को मुखपत्र प्रथम भोल्युम उनकै सम्पादनमा प्रकाशित भएको थियो । त्यस्तैगरी सोही मा.वि. को दोस्रो र तेस्रो अङ्क पनि क्रमशः २०३७ र २०३९ सालमा उनकै सम्पादकत्वमा प्रकाशित भएको हो । वि.स. २०५१ देखि पोखरेल साहित्यिक पत्रिका 'कनकाई स्मारिका'को प्रधानसम्पादक रहदै आएका छन् । वि.स. २०५६ देखि हालसम्म 'कनकाई प्रवाह' वार्षिक मुखपत्रको प्रधान सम्पादक पनि उनी नै रहदै आएका छन् । वि.स. २०६०मा कनकाई प्रवाहको सम्पादन र २०६५ र २०६८ मा कनकाई पत्रिकाको कथा विशेषाङ्कको सम्पादन पनि पोखरेलले नै गरेका छन् ।

यस प्रकार कोमलप्रसाद पोखरेल वि.स. २०३६ देखि वर्तमान समयसम्म नै विभिन्न साहित्यिक पत्रपत्रिकाको सम्पादनको काममा अनवरत रूपमा संलग्न रहदै आएका छन् ।

स्रष्टा पोखरेल २०२० साल असोजमा बनारसबाट प्रकाशित आमा पत्रिकामा 'शीर माथि नेपाल आमा.....' शीर्षकको कविताबाट साहित्यिक सिर्जनाका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । साहित्यकार पोखरेलका विविध साहित्यिक रचनाहरू प्रकाशन भएबाट उनी स्थापित पुराना लेखकहरू मध्येका वर्तमानसम्म अनवरत रूपमा क्रियाशील स्रष्टाहरू मध्येका एक हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । उनको कर्मथलो भाषा भएकाले उनी एक भाषाली साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । उनले सिर्जनात्मक साहित्यिक रचनासँगै साहित्यालोचन कार्यलाई पनि अघि बढाउँदै लगेको पाइन्छ । पोखरेललाई उनका साहित्यिक क्रियाकलापका आधारमा स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्व भनी दुई रूपमा हेर्न सकिन्छ । उनका विभिन्न साहित्यिक रचनाहरूलाई आधार मानेर उनको कथाकार, कवि र निबन्धकार व्यक्तित्वलाई स्रष्टा व्यक्तित्व र समालोचक, व्यङ्ग्यकार व्यक्तित्वलाई द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :

(क) कवि व्यक्तित्व

कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्यका क्षेत्रमा देखापरेको पहिलो महत्वपूर्ण व्यक्तित्व कवि व्यक्तित्व हो । वि.स. २०२० मा बनारसबाट प्रकाशित 'आमा' पत्रिकाका

‘शिरमाथि नेपाल’ शीर्षकको कविता नै उनको पहिलोपटक छापिएको कविता हो । सोही कविताबाट नेपाली साहित्यमा देखा परेका पोखरेल परिपक्व कवि व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित छन् । उनका कवितामा सरल र प्राञ्जल भाषाको प्रयोग पाइन्छ । उनका कवितामा प्रायः समाजमा देखिने गरेका विसङ्गति, विकृति, राजनीतिक विसङ्गतिप्रति तिखो व्यङ्ग्य प्रहार गरेको पाइन्छ । उनका कविताहरू गद्य र पद्य दुवै शैलीका रहेका छन् । कतिपय कविताहरू शोक भावयुक्त करुणरस प्रधान पनि छन् । उनको हालसम्ममा एउटामात्र कविता संग्रह ‘मेरो सूर्य २०५१) प्रकाशित छ । उनका फूटकर रचनाहरू भने विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भईरहेका छन् । उनको कवि व्यक्तित्व प्रारम्भदेखि अहिलेसम्म नै अनवरतरूपमा क्रियाशील छ ।

(ख) कथाकार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने कोमलप्रसाद पोखरेल कथाकारका रूपमा पनि स्थापित छन् । वि.स. २०२० मा ‘म को भएँ ?’ शीर्षकको कथा ‘आमा’ पत्रिकामा बनारसबाट प्रकाशित भएपछि उनी कथाकारको रूपमा पनि देखापरेका हुन् । यसबाट उनको साहित्यकार व्यक्तित्व कवि र कथाकारका रूपमा विभाजित भएको देखिन्छ । उनका कथाहरूमा सरलता र सरसता जस्ता विशेषता पाइन्छ । उनका कथाहरूमा सरलता, सरसता जस्ता विशेषता पाइन्छन् । उनका कथामा कतै आत्मअनुभूति पाइन्छ भने कतै सामाजिक विकृतिको उल्लेख पाइन्छ साथै तिनमाथि व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । उनका कथाहरूमा व्यक्तिगत जीवनका भोगाई र अनुभूतिहरू, सपनाका कुरा, सौतेनी समस्या, सामाजिक विकृति र राजनीतिक दाउपेच जस्ता कुराहरूलाई विषयवस्तु बनाइएको हुन्छ ।

कथाकार पोखरेलले समाजमा भएका र हुने गरेका घटनाहरूलाई जस्ताको तस्तै आफ्ना कथाहरूमा उतारेका छन् । नेपाली कथाको परम्परामा उनलाई सामाजिक यथार्थवादी तथा समसामयिक कथाकारका रूपमा चिनिन्छ । उनका कथामा समाजको तल्लो तहका मानिसले भोग्नुपरेका समस्याहरूलाई प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । कथाकार पोखरेलको अहिलेसम्ममा एउटामात्र कथा संग्रह ‘अर्न्तव्यथा आजको’ (२०६०) प्रकाशित छ । विभिन्न पत्रपत्रिकामा उनका फूटकर रचनाहरू पनि प्रकाशित भएका छन् ।

(ग) निबन्धकार व्यक्तित्व

कविता विधाबाट साहित्ययात्रा थालेका पोखरेलको स्रष्टा व्यक्तित्व क्रमशः कवि, कथाकार हुँदै निबन्धकारसम्म विस्तार हुँदै गएको पाइन्छ । उनको सबैभन्दा प्रखर

व्यक्तित्व निबन्धकार व्यक्तित्व नै हो । यो अभ् व्यङ्ग्य लेखनमा भनै सशक्त देखिन्छ ।

वि.स. २०२५ मा इलामको जिल्ला पञ्चायतबाट प्रकाशित हुने 'सौगात' पत्रिकामा 'कान्छा बा' शीर्षकको निबन्ध लिएर प्रथमपटक पाठक समक्ष देखापरेका पोखरेलको निबन्ध रचना यात्राले यस पछि निरन्तरता प्राप्त गरेको देखिन्छ । प्रथम प्रकाशित निबन्ध नै हास्यव्यङ्ग्यात्मक रहेको उनको निबन्धकारिता पछि पनि हास्यव्यङ्ग्य शैलीमा नै विशेष चम्केको पाइन्छ । उनको हालसम्ममा 'हाउडी पुराण (२०५२)' हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको सङ्गालो प्रकाशित छ । उनको नियात्रा 'मेरो अमेरिका यात्रा (२०६८)' पनि प्रकाशित भएको छ । यात्रा संस्मरात्मक यस सङ्ग्रहका यात्रा निबन्धहरू पनि मूलरूपमा व्यङ्ग्य प्रधान नै भएका छन् ।

स्रष्टा पोखरेलले आफ्ना निबन्धका माध्यमबाट नेपाली समाजमा देखापरेका समस्याहरू, सामाजिक विकृतिहरू तथा विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् । उनले आफ्ना निबन्धहरूमा रुढीग्रस्त समाजका जिम्मेवार व्यक्तिहरूमा देखिने गरेका हास्यास्पद र चटके प्रवृत्तिप्रति तिखो व्यङ्ग्य गरेका छन् । त्यस्तै कथातर्फ सामाजिक यर्थाथवादी तथा समसामयिक कथाकारका रूपमा देखा परेका छन् । निबन्धमा भने विशुद्ध यर्थाथवादी रहेका देखिन्छन् । आत्मपरक शैलीमा विसङ्गतिको चिरफार गर्नु यिनको निबन्धात्मक वैशिष्ट्य हो । निबन्धका साथै कथा र कविताका माध्यमबाट समेत उनले हास्यव्यङ्ग्यात्मक प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यसबाट उनको हास्यव्यङ्ग्यात्मक व्यक्तित्वको पक्ष उजागर भएको देखिन्छ जुन अन्य व्यक्तित्व भन्दा प्रखर रहेको पाइन्छ ।

यसप्रकार साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलका निबन्धहरूमा देशमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक आदि क्षेत्रमा देखिएका विसङ्गतिहरू माथि गम्भिर प्रकारले तीखो व्यङ्ग्यवाण प्रहार गरिनुका साथै समाजलाई नयाँ ढङ्गबाट अधि बढ्ने प्रेरणा दिएको पाइन्छ । स्तरीय भाषा र शिष्ट व्यङ्ग्य, हास्यको प्रचुरता र समसामयिकता पोखरेलका निबन्धगत वैशिष्ट्य हुन् ।

(घ) समालोचक व्यक्तित्व

साहित्यकार पोखरेलको साहित्यिक व्यक्तित्वको अर्को पाटो समालोचक व्यक्तित्व पनि हो । सिर्जनाको साथसाथै उनी साहित्यालोचनका क्षेत्रमा पनि चिनिदै आएका छन् । उनको 'आइमाई साथी र नारी पुरुषबीच समानताको सन्देश' शीर्षकको समालोचना यर्थाथ कुरा (१/१०, २०५३) मा प्रकाशित भएपछि उनी समालोचकका रूपमा पनि आफूलाई

परिचित गराउन पुगेका छन् । यसैगरी उनको 'कवि भक्तवहादुर नेपाली र उनको चालामाला कविता सङ्ग्रहको विहङ्गावलोकन' शीर्षकको समालोचना जुही पूर्णांक ३९ (२०५४) मा प्रकाशित छ । 'आगो र पानी भित्र समलाई खोज्दा' भन्ने रचना आँखो (२०५२) मा प्रकाशित छ । त्यस्तै गरेर यर्थाथकुरा (५/१, २०५६) मा उनको 'अरे उदेक लाग्दा कुराहरू' र 'गजवाष्टक एक विहङ्गावलोकन', देवीप्रसाद उप्रेती कृति र स्मृति ग्रन्थ (२०५५) मा 'परोपकार, कृष्णभक्ति र अहिंसाका त्रिवेणी देवीप्रसाद उप्रेती' शीर्षकका समालोचनाहरू प्रकाशित छन् । उनका अन्य समालोचनाहरू पनि विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा छरिएर रहेका छन् । उनको अहिलेसम्म समालोचना सम्बन्धी कुनै कृति प्रकाशित नभएपनि समालोचनाका क्षेत्रमा पनि उनले आफ्नो पहिचान बनाइसकेका छन् । उनी हाल शैलीवैज्ञानिक समालोचनाका क्षेत्रमा निकै सिपालु समालोचक मानिन्छन् । उनका रचनाहरू जुही पत्रिकाका विविध विशेषाङ्क लगायत अन्य सङ्कलनहरूमा प्रकाशित समालोचनाहरू शैलीवैज्ञानिक पद्धतिमै आधारित रहेका पाइन्छन् । यसर्थ पोखरेलको समालोचनाका क्षेत्रमा खास नीजि पहिचान भनेको शैलीवैज्ञानिकता नै रहेको देखिन्छ ।

२.३ निष्कर्ष

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको व्यक्तित्वको समष्टिगत अध्ययनबाट के प्रष्ट हुन्छ भने उनी साहित्य सिर्जनामा मुख्य रूपमा कवि, निबन्धकार, नियात्राकार र कथाकार हुन् । यसका साथै उनको दक्षता समालोचनाका क्षेत्रमा एक बहुमुखी स्रष्टाकाररूपमा देखा पर्दछन् । यी विविध विधामध्ये विशेषगरी उनी निबन्ध विधामा शसक्त देखापर्छन् । यसको कारणचाहिँ प्रचूर व्यञ्जनात्मकता नै हो । उनका निबन्धमामात्र नभएर कविता र कथामा समेत नेपाली जीवनका विकृति तथा विसङ्गतिमाथि चोटिलो व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । मधुर र शिष्ट हास्य, गम्भीर र चोटिलो व्यङ्ग्य उनका रचनाहरूको विशेषता हो । यसै रूपमा उनी आफ्नो परिधिभित्रको साहित्यिक वातावरणमा चिनिदै र प्रशंसित पनि हुँदै आएका छन् ।

स्वतन्त्र वीचारधारामा आवद्ध पोखरेल सामाजिक असमानता, विकृति र विसङ्गति तथा अनाचारको अन्त्य गरेर समाज र राष्ट्रलाई नयाँ दिशा प्रदान गर्ने कुरामा जोड दिन्छन् । भण्डै साडे तीनदशक भन्दा लामो साहित्यसाधनमा कोमलप्रसाद पोखरेल सामाजिक यर्थाथवादी साहित्यकारका रूपमा जनमानसमा परिचित छन् ।

*

तेस्रो परिच्छेद

३.१ नेपाली निबन्धको सैद्धान्तिक स्वरूप र नियान्त्राको परिचय

३.१.१. निबन्धको परिचय

साहित्यका प्रमुख विधाहरूमध्ये निबन्ध एउटा छोटो र छरितो गद्य विधा हो । निबन्ध एक प्रकारको कुरा गराई हो । मनमा भएका कुरालाई लिखित रूपमा व्यक्त गरिएको रूप निबन्ध हो । लेखकका सोचाइ विचार, आग्रह, प्रतिभा र खुबीको नापजोख निबन्धबाट हुन्छ । यसले लेखक र विषय बीच सम्बन्ध जोड्ने साँघुका रूपमा काम गरेको हुन्छ । मनका उन्मुक्त विचारहरू आफ्ना अनुभवले रङ्गाएर वा तटस्थ रही विषयको नालीबेली दिएर केही कुरा लिपिबद्ध गर्दा निबन्धको रूप बन्दछ । यतिमात्र होइन उन्मुक्त विचार भित्र पनि परस्पर श्रृङ्खलित बन्धन क्रमिक विचारयात्रा भित्र पनि छरिएको अनुभूति र गद्यात्मक प्रस्तुति निबन्धका आफ्ना गुण हुन् । यसले अनुभूतिलाई शब्दको रूप दिन्छ, र मूर्त अभिव्यक्तिको बाटो देखाउँछ । साँच्ची भन्ने हो भने लेखनको श्रीगणेश निबन्ध मै हुन्छ । यसको चरम कौशल पनि निबन्धमा छर्लङ्गिन्छ । यसप्रकार सिकारुदेखि सिद्धहस्त लेखकसम्म र सामान्य चर्चादेखि गहन अभिव्यक्तिसम्म निबन्ध हिँडेको हुन्छ ।

मानिस चिन्तनशील प्राणी हो । उसका पृष्ठभूमिमा अथाह ज्ञानराशी छन् भने वर्तमान जीवन भोगाइका तीता-मीठा पक्षहरू उसकै आँखा हुन्छन् । यस्तै अगाध ज्ञानराशीबाट एक पक्षको सानो बिन्दु टिपेर निबन्ध लेखनको थालनी हुन्छ । त्यसको पनि भेउ नदिएर सानो लेखाजोखा मात्र निबन्धले गर्न सक्छ । यसरी सीमित घेरा भित्र रहेर असीमित विचार चियाउने र लगभग आधा घण्टाको एक बसाईमा पढिसकिने गद्यमय अभिव्यक्तिले निबन्धको सङ्गठन लेखनका आरम्भिक चरणका रूपमा अध्ययन र निरन्तर साधनालाई लिन सकिन्छ । कहिलेकाही निबन्ध अन्य विधाको माझबाट भुल्किन पुगेको हुन्छ । प्रख्यात कवि सिद्धहस्त नाटककार, प्रसिद्ध कथाकारहरू पनि निबन्धलाई छुन्छन् साथै त्यसमा आफ्नोपन समेत भरिदिन्छन् । यसरी काव्यकारिता, नाटकीयता र कथाकारिताको धेरथोर प्रभाव पनि निबन्धले ग्रहण गरेको हुन्छ । नभन्दै महाकवि देवकोटाका निबन्धका कविताको गन्ध आँदछ भने समका निबन्धहरू नाटकीय प्रभावबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् । यस्तै पूर्वाग्रह र निजी स्पर्शाभित्र पनि निबन्ध विधा आफ्नोपन लिएर बाँचिरहेको हुन्छ । त्यसो

हुनाले लेखकीय मान्यताको प्रत्यक्ष परोक्ष प्रभाव पनि निबन्ध विधाको आफ्नै विशेषता हो । यसरी राम्रो निबन्धमा निबन्धकार मिसिएर आउने हुनाले नै निबन्धमा निबन्धकार प्रकाशन हुन्छ भनिएको हो ।

निबन्धले आफ्नो परिधि दिन-परदिन फराकिलो गराउँदै गएको छ । कहीं निबन्ध कथाको गोरेटो भएर हिडेको हुन्छ भने कहीं नाटकीय संवाद र दृश्यात्मक प्रस्तुति पनि दिइरहेको हुन्छ । केही निबन्धहरू औपन्यासिक चमत्कार आत्मसात् गर्न पुग्छन् । यसरी कथा, कविता, नाटक र उपन्यासका छेउछाउ घुमेपनि निबन्ध निबन्ध नै हो । निबन्धले आकार प्रस्तुति र प्रबन्धनबाट आफ्नोपन चुट्किलो प्रयोग पनि निबन्धको आफ्नो क्षेत्र हो । कविता, कथा, नाटक आदि विधामा पनि हाँस्यव्यङ्ग्यको चुट्किलो प्रयोग पनि निबन्धको आफ्नो क्षेत्र हो । कविता कथा, नाटक आदि विधामा पनि हास्यव्यङ्ग्यको मूल क्रीडा क्षेत्र भने निबन्ध नै हो र यही बाटो भएर छेडखानका रमाइला रूप देखिएका छन् ।

निबन्धलाई भूमिका, परिचय, लाभ-हानि र उपसंहारका घेराभिन्न पनि ठिँगुल्याउन सकिँदैन न त निबन्धलाई आदि, मध्य र अन्त्य भाग भनेर नै किटन सकिन्छ । यी सबै कुरा निबन्ध लेखनका सिकारु प्रवृत्ति हुन् । यिनले निबन्धको रूपलाई आँकन सक्दैनन् । निबन्धका फाँटमा यस्ता आकार-प्रकार सिकारु व्यक्तिलाई प्रवेश गर्न दिइएका ढाँचाकाचाँ मात्र हुन् । निबन्धलेखनको सीप बढ्दै गएपछि यस्ता ढाँचाकाचाँ स्वतः निष्क्रिय हुन्छन् । सिद्धहस्त निबन्धकारका निबन्धहरूले यस्तै प्रवृत्तिलाई औल्याएका छन् ।

३.१.२ निबन्धको अर्थ

‘नि’ उपसर्ग पूर्वक ‘बन्ध’ धातुबाट ‘घञ्’ प्रत्यय भएर निबन्ध शब्द व्युत्पन्न भएको छ । यो शब्द संस्कृतबाट तत्सम शब्दका रूपमा नेपालीमा आएको हो । यसको शाब्दिक अर्थ हो पूरै बन्धन वा कसिएको रूप, तर साहित्यिक विधामा निबन्ध शब्द अङ्ग्रेजीको एस्से (Eassy) शब्दको पर्यायवाची भएर आएको छ । बालचन्द्र शर्माले नेपाली शब्दकोशमा निबन्धलाई यसरी अर्थ्याएका छन्-कुनै विषयमा सम्बन्धित मत, विचार, सिद्धान्त आदिको तुलनात्मक र पाण्डित्यपूर्ण विवेचना गरिएको भावनायुक्त लेख । प्रस्तुत अर्थ बढी महत्वाकांक्षी छ र प्रबन्धको उचाईलाई समेत छुनपुग्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा निबन्धको अर्थ यसरी दिइएको छ-कुनै विषयलाई लिएर कल्पनात्मक वा वस्तुगत पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचना । यो अर्थचाहिँ निबन्धको नजिक छ तर यसले पनि

निबन्धको पूर्णप्रायः अर्थलाई बोक्न सकेको छैन । निबन्धले एस्सेको अनुवाद रूप अर्थ नसमात्तै पनि पूर्वीय साहित्यमा यसलाई अर्थ्याइएको देखिन्छ । याज्ञवल्क्यस्मृतिमा निबन्धोद्रव्यमेयच भनेर 'द्रव्यको अर्थमा निबन्धको प्रयोग भएको छ । हेमचन्द्रले सङ्ग्रहग्रन्थ बन्धन र मुत्ररोग निरोधका अर्थमा निबन्धलाई लिएका छन् । गीतामा 'निबन्धायासरी मता' भनेर सांसारिक मायामा बाधिने अर्थमा निबन्ध शब्द आएको छ । वर्तमान निबन्धको अर्थ बन्धनको नजिक नजिक छ र अर्थ सङ्कोच भई साहित्यको एक विधाको रूपमा प्रयुक्त छ ।

निबन्धको समानार्थी तर व्यापक शब्द प्रबन्ध हो । पूर्वीय परम्परामा कुनै विषयलाई आख्यान तन्तुमा उन्दै गद्य वा पद्यमा प्रस्तुत गर्नु प्रबन्ध भनिन्थ्यो । विस्तारै प्रबन्धको अर्थ कथाको तारतम्य मिलाएर पूर्वापरसम्बद्ध ग्रन्थलाई भन्न थालियो । यसरी हेर्दा आदि महाकाव्य रामायण र महाभारत दुवै प्रबन्ध काव्य हुन् । दण्डीको गद्यकाव्य दश कुमार चरित पनि प्रबन्ध हो । यही प्रबन्ध शब्द पछि गएर निबन्धको पर्यायका रूपमा पनि नदेखिएको होइन । आधुनिक नेपाली साहित्यमा सुरुसुरुमा निबन्ध र प्रबन्ध समानार्थी रूपमा प्रचलित भए । भीमनिधि तिवारीको पन्ध्र प्रबन्ध र बदरीनाथ भट्टराईको पच्चीस प्रबन्ध यसका उदाहरण हुन् । लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रहको श्रीगणेशाय नमः मा निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले निबन्धकै अर्थमा प्रबन्ध शब्दको प्रयोग गरेका छन् । तर अचेल भने निबन्ध र प्रबन्ध अलगअलग प्रयोग गर्न थालिएको छ । लेखक कुनै विषयको अनुसन्धानपूर्ण र प्रायः सर्वाङ्गीण चर्चा गर्न थाल्छ भने त्यो निबन्ध नभएर प्रबन्ध हुनपुग्छ । कुनै ग्रन्थ (Treatise) वा शोधलेख (Thesis) को पर्यायका रूपमा प्रबन्ध शब्द लिन थालिएको छ । यसरी प्रबन्ध बढी गहन, खोजपूर्ण र वस्तुनिष्ठ हुन्छ भने निबन्ध अपेक्षाकृत हलुका, सरल, सङ्क्षिप्त र व्यक्ति परिचायक हुन्छ ।

निबन्धको अर्थ हो कुनै विषयबारे आफू रङ्गिएर वा तटस्थ रहेर गरिएको सङ्क्षिप्त गद्यमय अभिव्यक्ति । कुनै वस्तु वा विषयबारे त्यसको स्वरूप प्रकृति र गुणदोषमा लेखकको निजी चिन्तनधारा निबन्धले बोकेको हुन्छ । वास्तवमा आज निबन्ध शब्द ल्याटिनको एलिगिजयर, फ्रेन्चको एसाइज र अङ्ग्रेजीको एस्सेको अनुवाद भएर देखा परेको छ । यसको शाब्दिक अर्थ हुन्छ परीक्षण र प्रयत्न ।

निबन्ध बढी सरल, स्वच्छन्द, आडम्बरहीन, व्यक्तित्व मिश्रित र पाठकसँग नजिकको साइनो राख्ने खालको हुन्छ । निबन्धमा पाइने स्वच्छन्दता उच्छृङ्खलता होइन । यसै गरी निबन्धगत उन्मुक्तता नियमहीनता होइन । यहाँ ज्ञातव्य के छ भने छिरलिएको

चिन्तनभिन्न पनि अन्तःसम्बन्ध र उन्मुक्त अभिव्यक्तिभिन्न पनि नियमित रखाइ निबन्धको आफ्नो विशेषता हो । अर्को कुरा, सफल निबन्धकारले निबन्धगत साहित्यका निबन्धहरू यस्तै प्रवृत्ति देखा परेका छन् । त्यसो हुनाले सरल र आडम्बरहीन सङ्क्षिप्त गद्य रचनाका लागि पनि एक परिपक्व विचारशील र गम्भीर व्यक्तित्वको अपेक्ष रहेको हुन्छ ।

निबन्ध विशेष मनोदशा वा मूडमा लेखिने हुनाले यसको कलेवर लघु हुन्छ र परिपूर्णताको अभाव रहन्छ । यही अपूर्णताभिन्न पनि पूर्णताको अभाव रहन्छ । यही अपूर्णताभिन्न पनि पूर्णताको खोजी गर्नु अनि लघु आकारबाट पनि विराट्लाई चियाउनु निबन्धको आफ्नै प्रवृत्ति हो । यस्तै प्रवृत्तिको माझबाट निबन्धकारले पाठकलाई आत्मिय बनाएको हुन्छ । लेखक विनासङ्कोच पाठकलाई आफ्नो चिन्तनको फाँटमा विचरण गराउँछ र त्यहाँ उसले सार्वभौम अनुभवको माध्यमले पाठकसंग मितेरी लगाउँछ । अनि त पाठक पनि प्रायः आफ्नै अनुभूति र चिन्तनसंग मिल्दाजुल्दा भावनामा रतिदै निबन्धको आस्वादन गर्न पुग्दछ ।

३.१.३ निबन्धको परिभाषा (पूर्वीय)

निबन्ध शब्द 'बन्ध' आधारपदमा 'घञ्'प्रत्यय र नि उपसर्ग लागेर बनेको हुन्छ ।^१ यसको अर्थ हुन्छ राम्ररी बाँध्नु । यसबाट कुनै विषयलाई निःशेष हुनेगरी बाध्नु वा विचारगत सम्पूर्ण भावहरू निश्चित संरचनामा अभिव्यक्त गर्नु भन्ने आशय निस्कन्छ । पूर्वीय साहित्यमा गीता कादम्बरी, शिशुपालवध जस्ता ग्रन्थहरूमा टीका, भाष्य तथा विशेष शाब्दिक कलाका सन्दर्भमा निबन्ध शब्दको सङ्केत गरेको पाईए पनि पूर्वमा यसको विधागत थालनी भने पाइन्न । मुख्यगरी सन् १५८० मा पश्चिमी फ्रान्सेली साहित्यकार मिसल द मोन्तेनले Essai शब्दको उत्पत्ति गरेका हुन । यसलाई अङ्ग्रेजीमा Eassy शब्दले चिनिन्छ ।

पश्चिमी साहित्यकारका परिभाषाहरू

- क) “निबन्ध एक प्रकारको आत्म प्रकाशनको प्रयत्न हो ।” मोन्तेन
- ख) “निबन्ध भनेको मनको उन्मुक्त विचरण हो । यो त्यस्तो अनियमित र अपरिपक्व रचना हो जसमा कुनै नियम वा क्रम रहँदैन ।” जोन्सन (शर्मा:२०५१)
- ग) निबन्ध छरिएको चिन्तन हो । बेकन

१. श्रीराम न्यौपाने, नेपाली निबन्धको परिचय र नेपाली गद्य, काठमाण्डौं पैरवी प्रकाशन, २०६१ ।

घ) निबन्धमा गद्यभाषाको कोमल संवेदना रहन्छ, र सङ्क्षिप्त साथसाथै काव्यात्मक पनि हुन्छ । अलेक्जेण्डर स्मीथ ।^२

नेपाली साहित्यकारका परिभाषाहरू

क) यो टेबुल गफ हो, चश्मादार अध्यापकको व्याख्यान होइन न त वमन वेदान्त । यसमा ठर्रोपन हुँदैन, यो लच्छिन्छ र घनिष्ठता तिर ओर्लिन्छ ।

-लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

ख) (निबन्धमा) लेखकले कलमको पछिपछि दौडेरमात्र पुग्दैन, पाठकहरूलाई प्रभावित पार्न कलमलाई हृदय पक्राउने कोशिस पनि गर्नुपर्छ । परिमार्जित र परिपक्व विचार दृष्टिकोणलाई व्यङ्ग्य, हास्य, ठट्ट्यौलोपन मामुली तवरबाट पोख्दै जानुपर्छ ।

- हृदयचन्द्र सिंह प्रधान

ग) सबैभन्दा माथिल्लो तहको निबन्ध हो निजात्मक । हरेक निजात्मक निबन्ध लेखकले आफ्नो हृदयभित्र लुकेर बसेको अदृश्य श्रोतालाई सुनाएको गन्धन हो ।

-बालकृष्ण पोखरेल

यसप्रकार विभिन्न विद्वानहरूले निबन्धलाई अर्थ्याउने र परिभाषित गर्ने काम गरेका छन् । यिनका निबन्धगत दृष्टिहरू निबन्धको कुनै न कुनै पक्षसित सम्बद्ध देखिन्छन्। त्यो के भने कुनै परिभाषामा संरचनालाई जोडिदिन पुग्छन् त कुनै परिभाषामा निबन्धको विषयवस्लाई जोडिदिइएको पाइन्छ । सबै परिभाषालाई मनन गरेर निबन्धको रूपलाई उभ्याउन सकिने हुनाले यस प्रसङ्गमा उक्त परिभाषाहरू उद्धृत गरिएका हुन् । वस्तुतः बन्धनहीन भने पनि कसिएको रचना निबन्ध हो । यसमा लेखकको आत्मप्रकाशन अनिवार्य तत्व हो । त्यसैले निबन्धमा व्यक्तित्वको प्रकाशन आवश्यक मानिन्छ ।

३.१.४ निबन्धको स्वरूप

निबन्धको ढाँचाको पहिचानका लागि निबन्धको स्वरूप पहिल्याउने गरिन्छ । कतिपय परिभाषाहरूले यसको स्वरूप नियाल्ने प्रयास गरेका छन् । यिनै परिभाषा भित्र पसेर निबन्धको प्रकृति र स्वरूप हेर्न सकिन्छ । पाश्चात्य विद्वानहरूले समयसमयमा निबन्धबारे आफ्ना दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । सर्वप्रथम विषयका दृष्टिबाट निबन्धको स्वरूप हेर्न थालिएको हो । निबन्ध विधाका आद्य प्रयोक्ता मोन्तेनले यसको निजात्मक स्वरूप निश्चित

२. गापीकृष्ण शर्मा, नेपाली निबन्धको परिचय, काठमाण्डौं रत्नपुस्तक भण्डार २०११, पहिलो संस्करण ।

गरे भने त्यसको लगतैपछि बेकनले परात्मक स्वरूपको व्याख्या गरे । त्यसपछि निबन्धको अभिव्यक्ति वा शैलीपक्षबाट निबन्धको स्वरूप नियाल्न थालियो । मरे, डब्लु इ.विलियम्स र हड्सन आदिका परिभाषामा निबन्धको स्वरूपका बारेमा स्पष्ट व्याख्या गरिएकाछन् । यसको आकारप्रकारबारे हर्वट रीड भन्छन् “निबन्धको लम्बाई पैतीस सय शब्द देखि पाँच हजार शब्द सम्मको हुनुपर्छ । पैतीस सय भन्दा कम भए रेखाचित्र बन्दछ अनि पाँचहजार भन्दा बढी शब्द भए एउटा सामयिक लेख तयार हुन्छ ।”^३ हर्वट रीडका अनुसार निबन्धले कुनै जीवनवृत्त वा समीक्षात्मक विश्लेषणको काम गर्दैन न त इतिहास वा शोधलेखका रूपमा निबन्धलाई भन्दा विषयगत बढी हुन्छ ।

३.१.५ निबन्धका विशेषताहरू

साहित्यका अन्य विधाहरू जस्तै निबन्धका पनि आफ्नै खास विशेषता रहेका छन् । निबन्धका परिभाषा र स्वरूपका माझबाट यसका विशेषता पर्ने सकिन्छ । यसका प्रमुख चार विशेषताहरू रहेकाछन् ।

क) व्यक्तित्वको प्रकाशन

निबन्धको प्रमुख लक्ष्य हो “स्व”को प्रकाशन किनभने निबन्धकारले आफ्ना निबन्धमा स्वयम्लाई सहज र स्वभाविक तरिकाले पाठकका सामु प्रष्ट पार्न चाहेको हुन्छ । विषयसंग उ यति घुलमिल हुन्छ कि दुवैमा फरक रहँदैन । यसले आफ्ना निबन्धका माध्यमबाट पाठकसंग साथीजस्तै कुराकानी गरिरहेको हुन्छ । त्यसैले प्रायः ठट्ट्यालो मिजास भएको चलाख व्यक्ति असल निबन्धकार बन्न सक्छ । त्यसकारण व्यक्तित्वको प्रकाशन निबन्धको पहिलो विशेषता मानिन्छ ।

ख) संक्षिप्तता

आकारमा निबन्ध जति सानो हुन्छ र जति बढी कसिएको हुन्छ त्यसको अनुभूति त्यति नै सघन र प्रभावकारी बन्छ । अनुभूति वा विचारको सुगठित संयोजनले निबन्धमा तीव्रता ल्याउँछ । परिणामस्वरूप पाठकमा निबन्धको अत्याधिक प्रभाव पर्न जान्छ । त्यसो हुनाले निबन्धगत श्रेष्ठता त्यसको अनुभूति सघन आकारगत सङ्क्षिप्ततामा निर्भररहने कुरा हो । शब्दहरूको व्यर्थ प्रयोग आडम्बरपूर्ण पाण्डित्य-प्रदर्शनले निबन्ध बोझिलो हुन्छ र त्यसमा पाठक रमाउन सक्दैन । त्यसैले सङ्क्षिप्तता निबन्धको दोस्रो विशेषता हो ।

३. गोपीकृष्ण शर्मा पूर्ववत् ।

ग) एकसूत्रता

निबन्धमा एकसूत्रता वा अन्तः सङ्गठन अनिवार्य हुन्छ, यसमा व्यक्त भएका विचार र अनुभूतिहरू परस्पर उनिएर आवद्ध रहन्छन् । निबन्धमा क्रम वा व्यवस्था हुँदैन भन्नु गलत धारणा हो । किनभने यो चाहिँ असम्बद्ध भाव तथा आवेगको अभिव्यक्ति मात्र होइन, निबन्धमा व्यक्तित्व प्रकाशनलाई चिन्तनहीन र कुराकानी रहित कुराकानीका रूपमा लिन सकिदैन । निबन्धकार असङ्गतिमा पनि सङ्गति मिलाएर निबन्धको रचना गर्छ । त्यसैले अव्यवस्था भित्र यसको आफ्नो पन हो । यसरी एक सूत्रता निबन्धको तेस्रो विशेषता हो ।

घ) अन्वितिको प्रभाव

निबन्धमा सिलसिलेवार अनुभूतिहरूको क्रमबद्ध विन्यास हुन्छ । यस्ता अनुभूतिहरू क्रमिकरूपमा परस्पर सम्बद्ध हुँदै निबन्धका समष्टिको रूपमा परिणत हुन्छन् र यस्तो रूपले पाठकमा समन्वित प्रभाव पार्दछ । निबन्धमा व्यक्त भएका अनेक भाव विचार तथा आवेगहरू आपसमा अन्विति भएर सम्पूर्णताको प्रभाव सृष्टि गर्दछन् । यसरी अन्वितिको प्रभाव निबन्धको अर्को विशेषता हो ।

३.१.६ निबन्धका तत्वहरू

निबन्धलाई शून्यमा कल्पना गरिदैन । त्यसैले निबन्ध रचनाका पनि केही आधारहरू हुन्छन् र यसका केही आफ्नै सामग्रीहरू छन् । यी सामग्रीहरू निबन्धका तत्व हुन् । मूलरूपमा निबन्धका तीन तत्वहरू रहेका छन् ।

ती हुन् विषयवस्तु शैली र उद्देश्य ।

क) विषयवस्तु

निबन्ध रचनाका लागि विषयवस्तु अनिवार्य तत्व मानिन्छ । यसको निर्माण भाव र बुद्धिबाट हुन्छ । संवेदनाको आवेग, भावुकता, रागात्मकता आदि भावतत्वहरू विचार, चिन्तन, तर्क गाम्भीर्य आदि बुद्धि तत्वहरू विषयवस्तुमा रहन्छन् । मानव मष्तिष्क र हृदय सँग सम्बन्धित कुरा यहाँ वस्तु भनेर भनिएको छ । बुद्धि मानव मष्तिष्कको खारिएको प्रतिभा हो । बुद्धि जति तीव्र हुन्छ, मष्तिष्क जति माभिएको हुन्छ, त्यति नै चिन्तन विचार आदि

सशक्त र प्रभावकारी हुन्छन् । यसका लागि अध्ययन र अभ्यासको पनि त्यत्तिकै आवश्यकता पर्दछ ।

भाव तत्व निबन्ध रचनाको वस्तु तत्वको अर्को पक्ष हो । यसलाई मानव हृदयको संवेदनशीलताले र अनुभूति क्षमताले समात्न सकिन्छ । भाव तत्व अन्तर्गत सुकुमार संवेदना, रागात्मक गाम्भीर्य, ध्वन्यात्मकता र चित्रको तरलता रहेको हुन्छन् । कल्पना र दृष्टान्तको आवरणले भाव तत्वलाई सजाइएको हुन्छ । निजात्मक निबन्धमा भावतत्वले प्रसस्त खेल्ने मौका पाउँछ ।

वास्तवमा बुद्धि र हृदय निबन्धका मूलभूत सामग्री हुन् । राम्रा निबन्धमा यी दुवैको समन्वय कायम गरिएको हुन्छ । त्यसमा पनि भावलाई बुद्धिले उछिन्थो भने निबन्धको स्वरूप नै गुम्ने खतरा आउँछ । अर्को तर्फ भावमा बुद्धिको रमरम स्पर्श मात्रै भएन भने राम्रो सङ्गठन हुन सक्दैन र निबन्ध व्यर्थको प्रलाप बन्न पुग्दछ ।

सामान्यतः विषय वस्तुलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । यसको प्रारम्भ विषयको परिचयबाट हुन्छ । परिभाषा दिई पृष्ठभूमि तयार गरेर वा कुनै निजी विचार मिसाएर आकर्षक स्वरूपमा यो परिचय खण्ड पूरा गरिन्छ (न्यौपाने, २०६१) । त्यसपछि विषयवस्तुको बयान गरिन्छ । बयान पछि निष्कर्ष राखिन्छ । विषयको प्रस्तुतिलाई निचोडमा राखेपछि निबन्ध टुङ्गिन्छ । वस्तु सङ्गठन शृङ्खलाविहीन अवस्थामा पनि निबन्ध प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । मुख्य गरी वस्तु र भाव मिश्रित सुगठित विषयवस्तु निबन्धका लागि आवश्यक तत्व मानिन्छ ।

ख. शैली

कुनै पनि विषयवस्तुलाई अरु समक्ष सम्प्रेषण गर्न तयार गरिएको शब्द, वाक्य वा अनुच्छेदको बुनोटलाई शैली भनिन्छ । शैली भनेको भाव र भाषाको सङ्गमस्थल हो । लेखन कार्यका लागि जसरी परिमार्जित भावको आवश्यकता हुन्छ त्यसरी नै परिमार्जित भाषाको पनि अपरिहार्यता रहन्छ । भाव र भाषालाई एकै ठाउँमा समन्वित गर्ने ढङ्ग शैली हो । शैलीका सृष्टिका लागि भाव र भाषाको तालमेल छ भने त्यहाँ शैलीको प्रश्न नै रहँदैन । अर्कोतर्फ शैलीका लागि निरन्तर प्रवाहका साथै प्रासादगुण पनि प्रायः अपेक्षित रहन्छ । क्रम, सङ्गति, सङ्गठन र अन्विति शैलीका आन्तरिक गुण हुन् ।

राम्रो शैलीमा लेखकको हृदयमा रहेको भाव वा विचार ठीक सोही रूपमा

पाठकको हृदयमा पुग्न समर्थ हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उच्च शैलीमा उपयुक्त तरिकाले भावको हस्तान्तरण हुन्छ । यस्तो शैलीमा सम्प्रेषण तत्व बढी सक्रिय हुन्छ र पाठक छिटै लेखकको आत्मलाई पहिचान्न समर्थ हुन्छ । असल शैलीमा पाठक शब्दको जन्जालमा फस्दैन र भावलाई बुझ्ने सन्दर्भमा उसलाई भाषाको अस्तित्वको समेत अनुभव हुँदैन । यसरी यस्ता ठाउँमा भाषा भावको वाहकका रूपमा आएको हुन्छ र अनुभूति-सम्प्रेषण सहज रूपमा हुनसक्छ ।

शैलीका बारेमा ध्यान दिनुपर्ने अन्य केही कुराहरू पनि छन् । लेखकले आफ्ना रचनामा भरसक शिष्ट र स्तरीय भाषाको प्रयोग गर्नु पर्छ । स्थानीय भाषिकालाई स्थान हेरी यथासम्भव प्रवेश गर्न दिनु हुँदैन । सार्थक उपयुक्त शब्दहरूको पदमैत्री र क्रमिक आरोह-अवरोहले शैलीलाई गतिशील बनाएका हुन्छन् । ठाउँहेरी प्रयोग गरिएका लक्षणा, व्यञ्जनाले पनि गद्य शैलीलाई आकर्षक बनाउँछ । शैलीमा अलङ्कारको बोझ लादनु हुँदैन र भरसक शब्दको पुनरावृत्तिबाट पनि बच्नु पर्दछ । अधिक भावुकता प्रदर्शन पनि अचेल शैलीका लागि मान्य हुँदैन र भरसक शब्दको पुनरावृत्तिबाट पनि बच्नु पर्दछ । प्रभावोत्पादन शैलीको एक विशेष गुण हो । यो चाहिँ निरन्तर अभ्यासबाट प्राप्त हुन्छ । जुन कुरा थोरै शब्दमा भन्न सकिन्छ त्यसका लागि शब्दको विस्तार बाहुल्य पनि शैलीको दोष मानिन्छ । यसैगरी शब्द, वाक्यखण्ड र वाक्यहरूको परस्पर आकाङ्क्षित र शृङ्खलित प्रयोग पनि त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ ।

भाव र भाषाको समन्वित प्रस्तुति शैली हो भन्ने कुरा प्रष्ट भइसकेको छ । प्रत्येक व्यक्ति लेखकको भाव र भाषामा अन्तर हुन्छ । त्यसैले प्रतिव्यक्ति शैली पनि फरक-फरक हुन्छ । भावका दृष्टिले शैली तीन प्रकारका छन् । जसको छोटो चर्चा यस प्रकार गरिन्छ (शर्मा, २०५८) ।

अ. संयत शैली

यस शैलीमा लेखक स्वयम् नियन्त्रित हुन्छ । आफ्नो भावुकतालाई छुटाछुल्ल पोखिन दिँदैन । ऊ भावको अधिनमा हुँदैन, बरु उसैका नियन्त्रणमा भाव रहन्छ । अनि त उसले स्थान अनुसार अडकल काट्दै लेखनमा क्रमशः भाव पोखिरहेको हुन्छ र त्यसकै माध्यमबाट आफूलाई अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । संयत शैलीले विस्तार-विस्तार पाठकका हृदयमा प्रवेश गरेर उसलाई प्रभावित पार्दछ । यस्तो शैलीले एकैसाथ भवाप्प छोपेर पाठकलाई अन्यौलमा पार्दैन । यस्तो शैली व्यङ्ग्य शैली जस्तो ठट्टौलो हुँदैन न त भावुक

शैली जस्तो हार्दिकताले आक्रान्त हुन्छ । कुनै विचार वा अनुभूतिलाई तीव्र उत्कर्षमा पुऱ्याउन यसमा क्रमिक प्रभावका तार हुन्छन् । यसमा प्रायः वुद्धिले काम गरेको हुन्छ ।

आ. भावुक शैली

भावुकताको छताछुल्ल पोखाई भावुक शैलीको गुण हो । यस शैलीमा निबन्धकार कुनै व्यवधान विना आफ्ना कुरा प्रायः अव्यवस्थित रूपले पोखिरहेको हुन्छ । यस्तो शैलीमा आफ्ना विगतका अनुभव कल्पनाले सिँगारेर अतिरञ्जित किसिमले पनि व्यक्त गरिएका हुन्छन् । त्यस बेलामा लेखक स्वयम् पनि आफूले भनेको कुरामा पूर्ण वा आंशिक सत्यको परवाह र त्यस्ता कुरामा ऊ स्वयम् तटस्थ रहेको हुन्छ ।

भावुक शैलीको भाषा भावप्रवण, संवेदनशील र मधुर हुन्छ । तर कंहीकंही भने अस्पष्टताको सम्भावना पनि रहन्छ । भावुक शैलीका पनि धारा शैली र प्रलापशैली गरी दुई उपभेद रहेका हुन्छन् । धारा शैलीमा भावहरूको धाराप्रवाहमय र गतिशील हुन्छ भने प्रलाप शैलीमा नियन्त्रण र तारतम्यको अभाव रहन्छ ।

इ. व्यङ्ग्य शैली

भावलाई चमत्कारपूर्ण ढङ्गले भाषामा प्रस्तुत गर्ने शैली व्यङ्ग्य शैली हो । व्यङ्ग्य भनेको वाणीको चरमोत्कृष्ट रूप हो । भङ्गी र चर्तीकला देखाएर साधारण विषयलाई चकित हुनेगरी प्रस्तुत गर्ने ठट्यौलो शैली व्यङ्ग्य शैली हो । यस शैलीमा भाव र भाषामाथि निबन्धकारको एकलौटी अधिकार हुन्छ । यो शैली प्राय कठिन पनि हुन्छ । यसमा भन्न चाहेको कुरा पाठकको मनलाई कुत्कुत्याउने गरी आकर्षक ढाँचाले र कहिलेकाँही छेड्खानका रूपमा पनि व्यक्त गरिएको हुन्छ । यसै गरी भाषाका दृष्टिले पनि शैलीको भेद गरिएको छ । भाषाका कोणबाट प्रमुख रूपमा दुई शैली छन्- प्रसाद शैली र समास शैली ।

अ. प्रसाद शैली

जुनसुकै कुरा पनि अति साधारण तरिकाले सहज र सरल भाषामा भन्नु प्रसाद शैलीको गुण हो । साधारण र बहुप्रचलित शब्द, छोटो वाक्य र सुबोध अभिव्यक्ति यस शैलीको विशेषता हुन् । प्रसाद शैलीमा गम्भीर भाव पनि साधारण शब्दमा व्यक्त गरिएको हुन्छ । यस शैलीको मुख्य लक्ष्य हो बोधगम्यता । प्राय सबैले अनायास बुझ्न सक्ने सरल र सुगम तरिकाको अभिव्यक्ति नै बोधगम्यता हो । धेरैजसो लेखकहरू प्रसाद शैलीमा आफ्ना

विचार सुगम तरिकाले पाठक छेउ राख्न मन पराउँछन् । अधिकांश निबन्धकार यसै शैलीमा आफ्ना निबन्ध रचना प्रस्तुत गर्दछन् ।

प्रसादशैलीलाई नै केही विद्वानहरू व्यास शैली पनि भन्दछन् । व्यास शैलीमा प्रसादशैलीका सबै गुण रहन्छन् । यसका अतिरिक्त व्यासशैलीको आफ्नो विशेषता पनि रहेको छ । त्यो के भने यस शैलीमा सम्झाई बुझाई एउटै कुरा धेरै तरिकाबाट भनिएको हुन्छ । सरल र सुबोध शब्द तथा छोटो वाक्य व्यास शैलीका पनि विशेषता हुन् ।

आ. समास शैली

साधारण भाषाको प्रयोग नगरी विशिष्ट भाषाको प्रयोग गर्नु समास शैलीको लक्षण हो । यसमा साधारण कुरालाई पनि कठिन भन्दा कठिन वाक्यमा आडम्बरका साथ भनिएको हुन्छ । कठिन शब्द, लामा वाक्य र दुरुह संरचना समास शैलीका विशेषता हुन् । यस शैलीमा मिश्र र संयुक्त वाक्यको भरमार प्रयोग हुन्छ । भावको भेउ पाउन कठिन हुन्छ । यहाँ के ज्ञातव्य छ भने भाव जटिल भएर शैली जटिल हुने होइन, स्वयम् भाषा नै जेलिएको भएर शैलीमा कठिनता आउने हो । अर्कोतर्फ समास शैलीमा भावको न्यूनता र भाषाको विस्तार हुन्छ । नेपाली भाषामा लेखिएका निबन्धका सापेक्षतामा हेर्ने हो भने यसमा संस्कृत तत्सम शब्दहरू अधिक प्रयोग हुन्छन् । भाषाको आडम्बरपूर्ण जाल विच्छ्रयाएर पाठकलाई प्रायः अल्झाउने प्रवृत्ति यस शैलीको आफ्नोपन हो । केही विद्वानहरू शैली र अभिव्यक्तिलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा लिन्छन् । अभिव्यक्तिका पनि भेदहरू छन् ।

अ. आख्यानात्मक तथा कथानात्मक अभिव्यक्ति

यसमा घटनालाई छोएर शृङ्खलावद्ध रूपमा विषयवस्तुको वर्णन गरिएको हुन्छ ।

आ. वस्तुपरक वा वर्णनात्मक अभिव्यक्ति

समाजमा देखेको वा सुनेको विषयवस्तुलाई यथातथ्य रूपमा वयान गरिएको हुन्छ ।

इ. आत्मपरक अभिव्यक्ति

‘म’ ‘हामी’ जस्ता उत्तम पुरुष सर्वनामको प्रयोग गरेर विषयका बारेमा लेखिने रचना आत्मपरक अभिव्यक्ति भनिन्छ ।

ई. भावमय अभिव्यक्ति

हृदय पक्षले रङ्गाएर प्रस्तुत गरिने संवेदनमय लेखनमा यस्तो अभिव्यक्ति हुन्छ ।

उ. विश्लेषणात्मक अभिव्यक्ति

उपमा, रूपक, अनुप्रास आदि अलङ्कारहरूको प्रयोग गरेर वाह्य चमत्कार पैदा गर्ने लेखनमा आलङ्कारिक अभिव्यक्ति हुन्छ।

ऊ. तार्किक अभिव्यक्ति

आफ्ना विचार र भावहरूलाई कार्यकारण वा तर्क आदि दिँदै पुष्टि गर्ने खालको रचनामा तार्किक अभिव्यक्ति पाइन्छ। यस प्रकार शैली र भाषाका विभिन्न अवस्थाको प्रयोग गरी निबन्ध लेख्ने गरिन्छ।

ग. उद्देश्य

उद्देश्य विना कुनै काममा पनि प्रवृत्त भइँदैन। साहित्य निर्माणको पनि आफ्नो उद्देश्य हुन्छ। मूलतः स्वान्तः सुख नै साहित्य रचनाको प्रमुख उद्देश्य वा प्रयोजन रहि आएको छ। यश, अर्थ आदि यसका गौण उद्देश्य हुन्। निबन्ध रचना पनि साहित्यकै एक विधा भएकाले साहित्य निर्माणका उद्देश्य छन् - आत्मप्रकाशन र सूचनात्मकता।

अ. आत्मप्रकाशन

निबन्ध रचनाका लागि वस्तु र शैली मात्र पर्याप्त हुँदैनन्, निबन्धकारमा 'स्व' को प्रकाशन गर्ने खुलदुली पनि हुनु जरुरी छ। विषयका माझबाट निजी दृष्टिकोण र अनुभूतिहरूका झिल्लाझिल्लाहरू निबन्धमा देखिएकै हुन्छन्। त्यसैले निबन्ध व्यक्तित्वको परिचायक हुन्छ र निबन्धकारले यसका माध्यमबाट 'स्व' को चिनारी गराउँछ। अर्कोतर्फ निबन्धकारको सोचाई र अभिव्यक्ति शिल्पको पारख गर्ने कसो पनि निबन्ध हो। निजात्मक निबन्धमा यस खालको प्रक्रिया बढी सक्रिय रहन्छ, त्यसो हुनाले 'आत्म प्रकाशन' निबन्धको एक उद्देश्य हो। परात्मक निबन्धमा पनि थोरै बहुत आत्मप्रकाशन भएकै हुन्छ।

आ. सूचनात्मकता

जाने बुझ्नेका कुरालाई छोटकरीमा गद्य विधाबाट अरुछेउ राखिदिनु निबन्धको कार्य हो। यसका अतिरिक्त कुनै नयाँकुरा, विषय वा सूचनालाई अवगत गराउनका लागि पनि निबन्धको रचना गरिन्छ। जीवन र जगतका यथार्थ वा काल्पनिक जुनसुकै पक्षका बारेमा पनि छोटो गद्यविधाबाट सूचना दिने काम निबन्धले गर्दछ। यो सूचना पर्याप्त हुन्छ भन्ने त सकिँदैन तर निबन्धकार आफ्नो क्षमताको परिधिमा बसेर पाठक समक्ष केही कुरा मित्रवत भनिरहेको हुन्छ। यही नै निबन्धको सूचनात्मकता हो।

मुख्यतः आत्मनिवेदन गर्ने, सूचना प्रस्तुत गर्ने, अनुभव बाँड्ने, विचार दिने तथा घटना वर्णन गर्ने जस्ता उद्देश्य निबन्धका उद्देश्य हुन् । यसप्रकार वस्तु, शैली र उद्देश्य निबन्धका आवश्यक तत्व हुन् । गहिरिएर खोजी गर्दा निबन्धका अन्य तत्वहरू पनि पाइएलान् तर मोटामोटी आधारका रूपमा उक्त तत्वहरू मानिएका हुन् । प्रत्येक निबन्धमा यी तत्व रहेकै हुन्छन् ।

निबन्धका अन्य तत्वहरूको पनि चर्चा गर्न सकिन्छ । विषय विषयसंग सम्बन्धित वस्तुतथ्य सङ्गठन वा क्रमबद्ध प्रस्तुतिलाई पनि निबन्धका तत्व मान्ने गरिन्छ ।

३.१.७ निबन्धको वर्गीकरण

कुनै पनि विषयसंग सम्बद्ध आफ्ना विचार व्यक्त गर्ने सानो गद्यविद्या निबन्ध हो । सुगठित शैली कसिलो स्वरूप संरचना निबन्धमा आवश्यक मानिन्छ । वास्तवमा निबन्ध वर्गीकरणको आधार केलाउने काम निकै कठिन भए पनि विषय र शैलीका आधारमा निबन्धलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

निबन्ध विधाको आद्यरूप फ्रेन्च लेखक मोन्तेनले ठम्याएका हुन् र पछि वेलायतका फ्रान्सिस बेकनले निबन्धको अर्को खाले व्याख्या गरेका हुन् । मोन्तेनको धारणा अनुकूल निजात्मक वा व्यक्तिनिष्ठा निबन्ध र बेकनको धारणा अनुकूल परात्मक वा विषयनिष्ठ निबन्ध भनी दुई खालको वर्गीकरणको धारणा सुरु देखि नै चल्दै आएको हो । पछि जतिजति निबन्ध साहित्यको विकास हुदै गयो उतिउति निबन्धको प्रकृति स्वरूप र सङ्गठन भित्र पसेर यसको विभाजन तथा वर्गीकरण गर्ने प्रयास भइरहेको छ । निबन्धलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने गरिएता पनि सरलताका लागि (क) विषयका आधारमा र (ख) अभिव्यक्तिका आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

क) विषयका आधारमा निबन्ध दुई प्रकारका छन् ।

अ) विषयनिष्ठ वा परात्मक निबन्ध आ) व्यक्तिनिष्ठ वा निजात्मक निबन्ध

ख) अभिव्यक्तिका आधारमा निबन्ध चार प्रकारका छन् ।

अ. वर्णनात्मक निबन्ध

आ. विवरणात्मक निबन्ध

इ. विचारात्मक निबन्ध

ई. भावनात्मक निबन्ध ।^४

समग्ररूपमा निबन्धका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ ।

४. गोपीकृष्ण शर्मा पूर्ववत् पृ. २४ ।

अ) विषयनिष्ठ वा परात्मक निबन्ध

विषयका वरिपरि घुम्ने निबन्धहरूलाई विषयनिष्ठ निबन्ध भनिन्छ । यस्ता निबन्धमा निबन्धकार आफू तटस्थ रहन्छ र विषयवस्तुको चिनारी गराउने धुनमा रहन्छ । यसमा निबन्धकारको 'स्व' टङ्कारो रूपमा प्रकट हुँदैन । निजानुभूतिको वास्ता नगरेर पर वा वस्तुसत्यको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गर्नु उसको मूल लक्ष्य हुन्छ । त्यसैले यस्ता निबन्ध परम्परात्मक हुन्छन् । निबन्धकारका निजी भावना उल्लास तथा अनुभवहरू परात्मक निबन्धमा रूपायित हुँदैनन् । निबन्धको प्रमुख लक्ष्य सूचनात्मकता हुन्छ । आत्मप्रकाशन गौण हुन्छ । लेखक नचिनिएर विषयवस्तुको अवगत गराउनु र पाठकलाई वाक्दल वा पाण्डित्य प्रदर्शनमा नअल्झाएर वस्तुबोधतर्फ बढी उन्मुख गराउनु परात्मक निबन्धका गुण हुन् ।

विषयनिष्ठ वा परात्मक निबन्धका विषयवस्तु वाह्य हुन्छन् र ती इतिहास, दर्शन, भ्रमणविज्ञान, साहित्य प्रकृति आदि जुनसुकै पनि हुन सक्छन् । यस्ता निबन्धहरूको प्रकृति स्पष्ट र प्रायः सुक्तिगर्भ हुन्छ । यिनमा धेरथोर तर्क विचार समस्या तथा समाधान पक्ष पनि रहन्छन् । सिकारु लेखक प्रायः यस्तै खालका निबन्ध लेखबाट अभ्यास गर्दै अभिव्यक्ति मासिए पछि दोस्रो प्रकारमा पनि अभ्यास गर्न थाल्दछन् ।

आ) व्यक्ति निष्ठ वा निजात्मक निबन्ध

विषयी भनेको व्यक्ति हो । व्यक्ति स्वयम् रगिएको निबन्ध विषयी निष्ठ वा व्यक्तिनिष्ठ निबन्ध हो । व्यक्तिका निजी अनुभव विचार र विद्वता प्रदर्शन गर्ने खालका निबन्धहरू यस भेदमा समेटिन आउँछन् । यसमा निबन्धलाई निजात्मक वा आत्मपरक निबन्ध भन्ने व्यक्तित्व प्रदर्शनका माध्यमा मात्र त्यसकै माझबाट आफ्नो प्रदर्शन गर्न थाल्दछ । निबन्धकार विषयको चिनारी गराउने तरखरमा लाग्दैन । थोरवहुत विषयको चित्र अगाडि आएपनि आत्मप्रकाशनको मात्रा बढी हुन्छ । निबन्धकार कहिले आफ्नो यात्रा अनुभवको वर्णन गर्छ भने कहिलेकही विद्वता वा पण्डित्यको प्रदर्शन गर्छ । पाठकलाई आफ्नो जीवन यापनका फाँटमा पुऱ्याएर लेखकले आफ्नै तीता-मीठा अनुभव र गुनासाहरू पोख्दै उसबाट नजिकको सर्म्पर्क स्थापित गर्ने प्रयास गरिरहेको हुन्छ ।

इ) वर्णनात्मक निबन्ध

वर्णन वा व्याख्या गर्नु, कुनै विषयका बारेमा नालीबेली छुट्याएर त्यसको वास्तविक रूप अगाडि राखिदिनु अनि कुनै वस्तुतथ्य बारे लेखकको वस्तुपरक दृष्टि

स्पष्टसँग पाठक सामु गरिदिनु वर्णनात्मक निबन्धका गुण हुन् । यस्ता निबन्धमा निबन्धकार सरल भन्दा सरल शब्दावलीमा वस्तुबारे अवगत गराउने प्रयास गर्दछ । वर्णनका क्रममा कुनै वस्तुलाई अर्थदेखि इतिसम्म पूरै समेट्न नसकिएला अथवा लघु आकारको निबन्धले त्यो सबै खुट्याउन नसक्ला तर रेखा चित्रले कुनै आकारबारे स्वाप्नाभाष दिए जस्तै वस्तुको रूप र स्थितिको समन्वित बोधगराउने काम वर्णनात्मक निबन्धको हुन्छ ।

वर्णनात्मक निबन्धमा तथ्य प्रायः स्थिर हुन्छ । बखानने ढङ्गबाट केही फेरबदल होला अभिव्यक्तिमा काँचो गन्ध आउन सक्ला तर सबैको लक्ष्य एउटै हुन्छ, वर्ण्य विषयको चिनारी गराउनु । कुनै वस्तुको परिचय, बानी, व्यवहार, उपयोगिता जस्ता कुराहरू यसप्रकारका निबन्धमा गरिन्छ । विषयलाई प्रष्टयाउन उपमा र दृष्टान्तको सहयोग पनि लिन सकिन्छ ।

ई) विवरणात्मक निबन्ध

घटनाको सिलसिलावार क्रम नै विवरण हो । विवरणमा कुनै कार्य व्यापारको हुलिया दिइन्छ । यस्ता निबन्धहरू प्रायः ऐतिहासिक हुन्छन् । अतीतकालका यात्रा, घटना, मेला, शासन प्रणाली आदिको छोटो र प्रभावकारी वर्णन गर्ने काम विवरणात्मक निबन्धले गर्दछ । इतिहास र विवरणात्मक निबन्ध बेग्लबेग्लै कुरा हुन् । इतिहासमा तिथिमिति तथ्य र घटनाक्रमलाई बयान गर्ने क्रममा देखिन्छ । विवरणात्मक निबन्धमा यस्ता घटनाको कुनै एकटुका टिपेर त्यसलाई निबन्धनात्मक सङ्गठन दिइन्छ । यस्ता निबन्धमा कल्पना, भावुकता, विद्वानता आदिको प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । तर इतिहासमा यस्तो वाञ्छित हुदैन ।

विवरणात्मक निबन्धको मूल आधारभूमि घटना वृत्तान्त हो । यसमा निबन्धकारको चासो घटनाको पूर्वापर सम्बन्ध परिणामत जन्मेको उत्तरोत्तर घटना र समाजमा तत्काल परेका प्रतिक्रिया आदिको रोचक तथा सङ्क्षिप्त चर्चा रहन्छ । लेखकले यस्ता निबन्धमा ती घटनाबारे टिप्पणी विश्लेषण वा व्याख्या पनि हुन्छ । यसरी वृत्तान्तमा रहेर पनि इतिहास भन्दा भिन्न र प्रभावकारी घटना वर्णनलाई विवरणात्मक निबन्धमा लिन सकिन्छ ।

उ) विचारात्मक निबन्ध

तर्कयुक्त निबन्धलाई विचारात्मक निबन्ध भनिन्छ । यसको सम्बन्ध बुद्धिसित रहन्छ । बुद्धि र हृदय दुबै आन्तरिक पक्ष हुन् । अनुभूति वा संवेदनाको स्रोत हृदय हो ।

विचारको स्रोत बुद्धि हो । त्यसो हुनाले विचारात्मक निबन्धमा बुद्धिको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यस्ता निबन्धमा लेखकले विषयको वर्णन गर्दै आफ्नो मत वा सिद्धान्त स्थापित गर्ने प्रयास गरिरहेको हुन्छ । यसमा रोचकता ल्याउन र आफ्ना तर्कको पुष्टिका लागि उसले दृष्टान्तहरूको पनि समायोजन गर्दछ ।

इतिहास, दर्शन, विज्ञान, साहित्य आदि जुनसुकै क्षेत्रमा पनि विचारात्मक निबन्ध लेख्न सकिन्छ । तर भाषा भने विषय अनुकूल हुनुपर्दछ । इतिहासमा घटना वृत्तान्त भएको, दर्शनमा सिद्धान्त स्थिर गर्न चाहेको, विज्ञानमा तर्क भएको र साहित्यमा अलङ्कारयुक्त भाषाको प्रयोग अपेक्षित रहन्छ । यसका साथै निबन्धलेखनबाट आफ्ना मत स्थापित गर्ने प्रक्रिया पनि अङ्गालिएको हुन्छ । विचारहरूको तारतम्य रोचकता र विषयगत गहनता यस्ता निबन्धका विशेषता हुन् ।

ऊ) भावनात्मक निबन्ध

भाव वा अनुभूति हृदय सम्बद्ध रहन्छन् । हार्दिकता, संवेदनशीलता र सौकुमार्य यस्ता निबन्धमा प्रयुक्त हुन्छन् । यसमा तर्क वा सिद्धान्तको कुनै गुन्जाइस रहदैन । वस्तुलाई छोएर त्यसको माध्यमबाट अनुभूतिको कोमल स्पर्श गर्दै हृदय विच्छ्रयाउने काम भावनात्मक निबन्धमा हुन्छ । यसमा प्रायः लक्षणा र व्यञ्जना शक्तिको पनि प्रयोग हुनाले पढ्दै जाँदा काव्यको आश्वाद पनि पाउन सकिन्छ । भाषात्मक निबन्धमा अनुभूतिको स्वतः स्फूर्त प्रवाह हुनुपर्छ । यस्ता निबन्धमा कल्पनाको पनि विशेष भूमिका रहन्छ । लेखकले आफ्नो विषयलाई बढी संवेद्य र कोमल बनाउन कल्पनाको मद्दत लिन्छ, तर कल्पनाको अनियन्त्रित उडानले वस्तु नै दबिने वा स्पष्ट नहुने स्थित आउनु हुदैन । निबन्धलाई सरस र सुमधुर बनाउनका लागि कल्पनाको आश्रय अपेक्षित रहन्छ ।

यसरी विषयका आधारमा र अभिव्यक्तिका आधारमा गरिने निबन्धको वर्गीकरण सामान्य खालको वर्गीकरण हो । निबन्ध विधामा प्रवेश गर्नका लागि निबन्धको स्वरूप र स्थिति ठम्याउन यस किसिमको वर्गीरणले सघाउँछ । नेपाली विद्वानहरूले निबन्धको वर्गीकरणमा थोरबहुत चासो राखेको देखिन्छ । ईश्वर बरालले सयपत्रीको भूमिकामा साहित्यिक र असाहित्यिक गरी दुई खालको निबन्धको चर्चा गरेका छन् ।^५ साहित्यिक निबन्धमा रागात्मक भाषा आलङ्कारिता र कलात्मकता हुन्छ । असाहित्यिक निबन्ध बढी

५. ऐजन पृ. २६ ।

वस्तुपरक हुन्छ । यिनले निजात्मक र परात्मक गरी दुई भेदमा बाढी निजात्मक निबन्धका तीन भेद (वैयक्तिक, भाषात्मक र विचारात्मक) तथा परात्मक निबन्धका दुई भेद (वर्णनात्मक र विवरणात्मक) गरेका छन् यस्तैगरी बालकृष्ण पोखरेलले निबन्धको वर्गीकरण गर्ने प्रसङ्गमा निबन्धलाई दुई भागमा बाँडेका छन्, प्रबन्ध र जमको ।^६ प्रबन्ध अर्न्तगत लेख, आत्मकथा, शोधप्रबन्ध, भूमिका, टिप्पणी आदि आउँछन् । जमको चाहिँ धर्का, चित्र, नियान्त्रा, रुबन्ध र आत्मिका पर्दछन् ।

निबन्ध गद्य लेखनको स्वतन्त्र प्रक्रिया हुनाले यसमा नयाँनयाँ प्रयोग पनि भइरहेका हुन्छन् । त्यसो हुनाले वर्गीकरण गर्ने प्रयास निबन्धको रूप पहिचान्ने र निबन्धका फाँटमा प्रवेश गर्ने द्वार मात्र हो । निबन्धको प्रकृति भित्र पसेर अरु विभाजन गर्ने सम्भावनाहरू प्रशस्तै रहेका हुन्छन् ।

३.२ नेपाली निबन्धको विकासक्रम

३.२.१ आदिम नेपाली गद्य

ईसाको एघारौँ शताब्दीदेखि प्राचीन नेपाली भाषाको आरम्भ भएको मानिएको छ । यसपछि नेपालको एकीकरण वि.सं १८२६ पूर्व नेपाली भाषाले भाषिक स्थिरताको अभ्यास गरिरहेको हुन्छ । साहित्यले भाषामा प्रवेश गरेको हुँदैन । एकीकरणपूर्वका अभिलेखहरू मध्ये नेपाली गद्यको प्राचीनतम अभिलेख वि.सं १३१२ को अशोक चल्लको प्रशासनिक ताम्रपत्र हो । यसपछि वि.सं १३७८ को आदित्य मल्लको गोर्खा अभिलेखको नाउँ आउँछ । यी दुवै अभिलेख मोहनप्रसाद खनालको अन्वेषणबाट प्राप्त भएका हुन् (शर्मा २०५८ पृ.३०) ।^७ योगी नरहरीनाथले खोज अन्वेषण गरेर इतिहासप्रकाशमा प्रकाशित गरेका अभिलेखहरूमा पनि प्राचीन नेपालीका उत्तरोत्तर विकसित नमूनाहरू देखिन्छन् । हालसालै प्रकाशित राजा गगनराजको यात्रा नामक पुस्तकमा पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीको अन्वेषणद्वारा वि.सं १०३८ को अभिलेखको नमूना पनि आएको छ । यी सबै अभिलेखले नेपाली गद्यको आरम्भिक रूप दिन्छन् तर साहित्यिक रूप दिँदैनन् ।

नेपालको एकिकरणपछि नेपाली साहित्यको प्रारम्भिककाल मानिएको छ । वि.सं १९४० सम्म यस कालको व्युत्पत्ति रहन्छ । यसवेला उपदेश, अनुवाद आदि रूपका नेपाली

६. ऐजन पृ. २७ ।

७. ऐजन पृ. ३० ।

गद्यहरू देखा पर्दछन् । यिनमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (सं १८३१), भानुदत्तको हितोपदेश मित्रलाभ (सं १८३३), शक्तिबल्लभको हास्य कदम्ब (सं १८५५), सुन्दरानन्द बाडाको त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा (सं १८९० तिर) र भवानी दत्त पाण्डेको मुद्राराक्षस (सं १९९२ तिर) आदि उल्लेखनीय गद्य रचना हुन् । यी मध्ये धेरै जसो गद्य रचना अनुवाद वा रूपान्तरणका रूपमा देखिएका हुनाले यिनले विद्यागत विभाजनको स्पष्ट रेखाङ्कन गर्दैनन् । यस कारण नेपाली साहित्यका प्राथमिककालका विभिन्न गद्य रचनाहरू माध्यमिककाल (सं १९४१-१९९०) का विद्यागत विभाजनका बीजकारूपमा देखा पर्दछन् । नाटक, कथा उपन्यास आदि विद्यागत वर्गीकरणमा नअल्मलिएको प्राथमिककालले उत्तरवर्ती माध्यमिक कालको पूर्वसङ्केत मात्र गरेको अनुभव हुन्छ । आख्यान तत्वको असंयत, अनियान्त्रित प्रयोग भाषाको अपरिष्कृतरूप र संरचनागत शैथिल्यले प्राथमिक कालको गद्यगत दुर्बलता स्वतः स्पष्ट हुन्छ । त्यसो हुनाले नेपाली साहित्यको प्राथमिक काल नेपाली निबन्धको पनि बीजकालमात्र हो आरम्भकाल होइन ।

३.२.२ नेपाली निबन्धको थालनी

नेपाली साहित्यको माध्यमिक काल (सं १९४१-१९९०) को समय नेपाली साहित्यको उर्बर समय हो । यसै समयमा आएर नेपाली साहित्यले आफ्नो विद्यागत स्वरूपलाई बढी स्पष्ट्याउने अवसर पाएको हो । यसै बखत नेपाली भाषामा नेपाल भित्र र नेपालबाहिर अनेकौं पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशनको थालनी भयो । नेपालभित्र वि.सं १९५८ मा गोरखापत्र (साप्ताहिक) को प्रकाशन सुरु भयो । गोरखापत्र मूलतः सरकारको मुखपत्रका रूपमा रहेकाले आरम्भमा यस पत्रिकाले साहित्यक उत्थानतर्फ गहकिलो योगदान गरेको पाइदैन । नेपालबाहिर भने यस अवधिमा थुप्रै साप्ताहिक र मासिक पत्रपत्रिकाहरू देखा पर्न थाले । यसै बखत भारतजीवन पत्रिकाको नेपाली संस्करण गोरखा भारतजीवन वि.सं १९४३ मा मोतीराम भट्टको सम्पादनमा एक अङ्कमात्र प्रकाशित भयो । यसपछि भारतजीवन पत्रिका हिन्दीमा यथावत् प्रकाशित हुन थालेको हो । यसकालमा बनारसबाट प्रकाशित भएका पत्रपत्रिकाहरू सुन्दरी (१९६३), माधवी (१९६५), चन्द्र (१९७१), गोर्खाली (१९७२) हुन् । यसै गरी खरसाडबाट प्रकाशित हुने चन्द्रिका (१९७५), देहरादुनबाट प्रकाशित हुने गोर्खा संसार (१९८२) र दार्जिलिङबाट प्रकाशित हुने नेपाली साहित्य सम्मेलन (१९८९) पनि उल्लेखनीय छन् ।

यिनमा पनि निबन्ध विधाका दृष्टिले माधवी, चन्द्र, चन्द्रिका, गोर्खाली, जन्मभूमि र नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाहरूको विशेष स्थान रहेको छ । राममणि आ.दि.को सम्पादनमा बनारसबाट वि.सं १९६५ मा प्रकाशित माधवी पत्रिकामा पद्यका साथै गद्यविद्यालाई पनि विशेष स्थान दिएकाले यस पत्रिकाले निबन्ध रचनाको आधारभूमि तयार गरिदिएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । मधोप्रसादको सम्पादनमा वि.सं १९७१ मा बनारसबाट प्रकाशित मासिक पत्रिका चन्द्रको पनि उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ ।

नेपाली निबन्ध यात्राको आरम्भिक चरणमा चन्द्रिका मासिक पत्रिकाको विशेष महत्व रहेको छ । पारसमणि प्रधानको सम्पादनमा खरसाडबाट वि.सं १९७५मा प्रकाशन हुनथालेको चन्द्रिका पत्रिकामा निकै निबन्ध छापिएका छन् । शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका महेन्द्रमल्ली र प्रेम निबन्ध यसै पत्रिकामा प्रकाशित भए । ईश्वर बरालका अनुसार चन्द्रिकामा प्रकाशित भए । ईश्वर बरालका अनुसार चन्द्रिकामा प्रकाशित ढुङ्गेलका निबन्धले नेपाली निबन्धको आरम्भ गरेका हुन् । ईश्वर बरालको भनाइ यस्तो छ- चन्द्रिकामा शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका दुई विवरणात्मक निबन्ध महेन्द्रमल्ली र जुनकिरी प्रकाशित भए । नेपाली साहित्यका मौलिक प्राथमिक निबन्ध यिनै हुन् ।^{१५} यो भनाइ सयपत्रीको भूमिकामा आएको हो । तर अहिले चाहि जुनकीरी निबन्ध ढुङ्गेलको नभएर बङ्गाली भाषाको 'मनुष्य खद्योत' निबन्धको नेपाली अनुवाद हो भन्ने कुरा रामलाल अधिकारीले नेपाली निबन्ध यात्रामा प्रष्ट पारेका छन् । उक्त नेपाली अनुवाद जुनकिरी निबन्ध पारसमणि प्रधानले अर्को उपनामबाट अनुवाद गरी छपाएका हुन्^{१६} भन्ने अधिकारीको मत रहेको छ । त्यसो भएपनि शम्भुप्रसाद ढुङ्गेललाई नेपाली निबन्ध साहित्यका प्रथम प्रहरका उल्लेखनीय प्रतिभाका रूपमा लिन सकिन्छ । ढुङ्गेलका अन्य चर्चित निबन्धहरू समयको मूल्य, प्रभात र नकारको भूमिका आदि हुन् ।

यसैगरी १९७२ सालमा बनारसबाट सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा गोर्खाली पत्रिकाको प्रकाशन भयो । यसैमा ज्ञवालीको सोक्रेटसको बहस (१९७२) भन्ने निबन्ध प्रकाशित भएको छ । ज्ञवालीकै सम्पादनमा बनारसबाटै अर्को पत्रिका जन्मभूमि वि.सं १९७९ मा प्रकाशित भयो । यस जन्मभूमि पत्रिकामा ज्ञवालीको प्रसिद्ध समालोचनात्मक निबन्ध 'नैवेद्यका समालोचना' वि.सं १९७९ मा प्रकाशित भयो । यसमा कृष्णप्रसाद कोइराला,

८. ईश्वर बराल, सयपत्री (नेपाली गद्य र निबन्ध सङ्ग्रह), ललितपुर साभा प्रकाशन २०३० ।

९. रामलाल अधिकारी, नेपाली निबन्ध यात्रा, दार्जिलिङ: नेपाली साहित्य सञ्चयिका, १९७५ई पृ. १२ ।

धरणीधर कोइराला, रामचन्द्र अधिकारी आदिका सैद्धान्तिक लेख, निबन्धहरू प्रकाशित छन् ।

आरम्भिक चरणको नेपाली निबन्धको विकासमा देहरादुनबाट प्रकाशित गोर्खा संसारको पनि विशेष भूमिका छ । चन्द्रनसिंह, नन्दराम र मानसिंह समेतको सम्पादकत्वमा वि.सं १९८२ मा गोर्खासंसार पत्रिकाको प्रकाशन भएको हो । यस पत्रिकामा विद्यावति नाहान, मानवीर रसाइली र हर्षबहादुर राईका समाज सुधारक र राजनीतिक चेतना भएका निबन्ध प्रकाशित भएका छन् । पद्मप्रसाद प्रधानको सम्पादनमा १९८९ सालमा दार्जिलिङबाट प्रकाशित नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकामा सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान र रुपनारायण सिंहका साहित्य सेवा, चरित्र सुधार, नैतिकता आदि सम्बन्धी निबन्धहरू प्रकाशित हुनथालेका हुन् । यसप्रकार माधवीको प्रकाशन समय वि.सं १९६५ देखि नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाको समयसम्म नेपाली निबन्धको आरम्भिक काल मान्न सकिन्छ । यसमा पनि ईश्वर बरालले १९६५ देखि १९८६ सम्मको समयलाई नेपाली निबन्धको प्राथमिक काल र त्यसपछि १९९० सम्मको समयलाई माध्यमिक काल भनी निक्कौल गरेका छन् ।^{१०} जे होस शारदा पत्रिकाको प्रकाशन (१९९१साल) पूर्वको समय नेपाली निबन्धको आरम्भिक समय हो ।

३.२.३ आरम्भिक नेपाली निबन्धको स्वरूप

नेपाली निबन्धले प्रारम्भिक समयमा राम्रो सङ्गठन पाइसकेको देखिदैन । यसवेला सालाखाला रूपमा विषयलाई गद्यमा उतार्ने आदिम तरखरकै विशेष प्रबलता देखिन्छ वा आरम्भिक समयको नेपाली निबन्धको स्वरूपलाई देहाय अनुसार चर्चा गर्नु उपयुक्त ठहर्दछ ।

क) संरचनागत शिथिलता

आरम्भिक नेपाली निबन्धहरूमा बलियो अन्तरसङ्गठन पाइदैन । निबन्धलेखन एकप्रकारको वस्तुवर्णन जस्तो हुन्छ । यसका लागि निबन्धले आदि, मध्य र अन्त्यमा हुनुपर्ने एकान्विति पूर्णतया प्राप्त गरिसकेको हुदैन । समष्टिमा निबन्धगत घनीभूतता र एकसूत्रताको राम्रो समन्वय आइसकेको हुनाले यसको स्वरूपमा प्रायः आरम्भको आलोकाचो गन्ध आँउछ ।

ख) भाषिक स्थिरताको अभाव

नेपाली निबन्धको आरम्भिक समय नेपाली भाषाले व्याकरणगत स्थिरताको लागि सङ्घर्ष गरिरहेको समय हो । परम्परागत लेखन र माधवी पत्रिकाको भाषागत

१०. गोपीकृष्ण शर्मा पूर्ववत् ।

धारणाको चापमा नेपाली भाषा अल्झिएको बेला भएको हुनाले भाषाले कुनै निश्चित गोरेटो पहिल्याई सकेको थिएन । यस स्थितिमा शब्द, वाक्य र अनुच्छेदहरूको प्रयोगमा एकरूपता र सामञ्जस्य पाईनु कठिन कुरा हो । त्यसकारण व्याकरणगत बहुमान्य नियमको अभावमा अरु विधा सरह निबन्ध विधाले पनि भाषाको स्थिर रूप पाईसकेको हुदैन ।

ग) प्रायःवर्णन र विवरण

नेपाली निबन्धको आरम्भिक कालमा निबन्धको स्वरूप प्रायः वर्णनात्मक र विवरणात्मक पाइएको छ । केही निबन्धमात्र विचारात्मक रहेका छन् । त्यसमा आउनु पर्ने लेखकको वैयक्तिक प्रकाशन त्यति देखिदैन । गोर्खासंसारका सम्पादकहरूले धेरथोर पाश्चात्य साहित्यको अध्ययन गरेको भए पनि निबन्ध विधामा पाश्चात्य प्रभाव आईसकेको हुदैन । यसरी प्रारम्भिक कालका नेपाली निबन्धले आफ्नो स्वरूप निर्माणमा प्रसस्त अभ्यास गर्दै आधुनिक निबन्धका लागि बलियो पृष्ठभूमि तयार गरिदिएको तथ्य अगाडि आउछ ।

३.२.४ आरम्भिक नेपाली निबन्धका प्रवृत्तिहरू

नेपाली निबन्धको आरम्भ नेपालबाहिरका पत्रपत्रिकाहरूबाट भएको तथ्य स्पष्ट भै सकेको छ । यस बेला नेपाली निबन्धहरूले आफ्नो स्वरूपनिर्माण गर्ने अभ्यास गरिरहेकेका हुन्छन् । त्यसो हुनाले आरम्भिककालमा नेपाली निबन्धमा आधुनिक प्रवृत्तिको विकास भएको थिएन । पाश्चात्य साहित्यसंग नेपाली साहित्यले मनगो सम्पर्क राख्न नसकेको यसकालमा नेपाली निबन्धका प्रवृत्तिहरूलाई देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिन्छ ।

क) वर्णन केन्द्रित आत्मकथात्मक र विचारप्रधान

आरम्भिक कालका निबन्धहरूको मूल प्रवृत्ति वर्णनात्मक रहेको छ । कतिपय निबन्ध आत्मकथामा आधारित पनि छन् । शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलको महेन्द्रमल्ली निबन्ध आत्मकथामा केन्द्रित छ । यसमा चाँदीको मोहोरको जन्म तथा नालीबेली खुट्याउने काम भएको छ । यसैगरी हैकमसिंह राईको निबन्ध गोर्खासमाज सुधारको आवश्यकता, गोर्खासंसार १९८६ मा विचार प्रधान निबन्धको छनक पाइन्छ । यसभन्दा पूर्व राममणि आ.दि.ले आफ्नो निबन्ध कवितारीति माधवी (१९६५)मा पूर्वीय आलोकमा कविता रचनाको प्रक्रिया औल्याएका छन् ।

ख) शैलीगत परिष्कार र अनुभूतिघनत्वको अभाव

आरम्भिक कालका निबन्धमा गद्यशैलीको राम्रो परिर्माणन देखिदैन । भाषामा भावको समुचित निर्वाह गर्ने क्षमता पनि आइसकेको थिएन । आलोकाचो शैली र छरिएर

रहेका अनुभूतिहरू यसकालका निबन्धमा पाइन्छन् । वस्तुतः नेपाली निबन्धको आरम्भिक काल प्रायः अभ्यास काल भएको हुनाले नेपाली निबन्ध आफ्नो स्वरूप निर्माण तरखरमा लागेको देखिन्छ । त्यसैले शैलीमा अपरिपक्वता र अनुभूति सघन भाषाको ऋणात्मक स्थिति हुनु स्वभाविकै हो ।

ग) वैयक्तिक अभिव्यञ्जना र दार्शनिक उच्चताको अभाव

प्रारम्भिक निबन्धहरूमा निबन्धकार स्वयम् रँगिएर आएको देखिदैन । आत्मप्रकाशनका दृष्टिले यस कालका निबन्धहरू कमजोर छन् । निबन्धमा व्यक्तिनु पर्ने आत्मराग र स्वानुभूतिको छाप परिसकेको हुँदैन । अर्कोतर्फ दर्शनको गहनता र तार्किक परिपाटीलाई आरम्भिक नेपाली निबन्धले अँगाल्न सकेका छैनन् । यसबेला पनि नेपाली पद्य दार्शनिक उचाईमा पुगेको भए पनि निबन्ध विधामा त्यो प्रवृत्ति विकसित भैसकेको पाईदैन । बालकृष्ण समको निबन्ध विधामा प्रवेश भए पनि आधुनिक कालमा आएर नै दर्शनले निबन्धमा खेल्ने मौका पाएको हो ।

घ) नेपाली जनजीवनको स्वतन्त्रता प्रति छटपटी

आरम्भिक नेपाली निबन्धहरूमा नेपालबहिर बसरे लेखकहरूले नेपालको दयनीय स्थिति र निरङ्कुश शासनप्रति गहिरो वेदना प्रतिबिम्बित गरेका छन् । खड्गबहादुर क्षेत्रीको निबन्ध 'हाम्रो देश औ जातिको वर्तमान अवस्था (गोर्खा संसार १९७६)' मा जन्मभूमि नेपालमा धूर्त, खुसामदीहरूको प्रभुत्व भएको, शासक वर्गमा हिताहितको ख्याल नभएको र निराश्रय प्रजा दुःख सागरमा डुबेको स्थितिको चित्रण गर्दै नेपालीहरूमा मेल, सचेतना, जाति सुधार र मातृभाषाको प्रचारको आवहान गरिएको छ । यसरी नेपाली जनजीवनको उत्थानका लागि जुट्ने आवश्यकता प्रस्तुत निबन्धले औल्याएको छ । समाजसुधार जातीय गौरव र भाषाप्रेमका निबन्धका दृष्टिले गोर्खासंसारको उल्लेखनीय भूमिका रहेकोछ । यस परम्परालाई अगाडि बढाउने काम नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाले गरेकोछ ।

ङ) स्थूल वर्णन र आधुनिक प्रवृत्तिको पूर्वाभ्यास

आरम्भिक कालका निबन्धहरू विचारको अनर्तमन्थन, भावात्मक गहिराई र कसिलो अनुभूतिका दृष्टिले कमजोर प्रतीत हुन्छन् । यिनमा विषयको सतही वर्णन र भावहरूलाई गद्यमा पोख्ने रहर मात्र बढी पाइन्छ । आरम्भिक निबन्धले विषयलाई चारैतिरबाट पुष्टि गर्ने जमर्को गर्दैनन् । तर्क, अनुभूतिगहनता र बौद्धिक आग्रहलाई यी

निबन्धले पच्छ्याउँदैनन् । जति भएर पनि आधुनिक निबन्धको आमन्त्रण गर्ने पृष्ठभूमिका निर्माणमा आरम्भिक निबन्धको विशेष भूमिका छ । त्यसो हुनाले आधुनिक नेपाली निबन्धको पूर्वाभ्यासको छनक भने यी निबन्धहरूले दिएकै छन् ।

३.२.५ आधुनिक नेपाली निबन्ध

आधुनिक नेपाली निबन्धको थालनी शारदा पत्रिकाको प्रकाशन (१९९१ काठमाण्डौ) सँगै हुन्छ । यहीं बाटै नेपाली निबन्ध विधामा पाश्चात्य साहित्यको प्रभाव सुरु हुन्छ । आधुनिकताका नयाँ परिवेश र प्रवृत्तिले खेल्ने मौका पाउँछन् । फलतः बालकृष्ण सम तथा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा जस्ता सिद्धहस्त साहित्यकारहरू यस विधामा पुग्दछन् । शारदा पत्रिकामा समयसमयमा प्रेमराज शर्मा, बोधविक्रम अधिकारी, सागरमणि आ.दि.प्रभृतिका निबन्धहरू प्रकाशित हुनथाले । उता भारतबाट निस्कने नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकामा पनि सं १९९१ पछि नयाँनयाँ निबन्धहरूको प्रकाशन सुरु हुन्छ । यसमा सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारशमणि प्रधान आदिका निबन्धहरू धमाधम छापिन थालेका हुनाले नेपाली निबन्ध साहित्यमा नयाँ आयाम आइरहेको हुन्छ र नयाँनयाँ निबन्धकारहरूका आफ्ना सीप र कौशलद्वारा यस विधाको राम्रो उत्थान भैरहेको हुन्छ । यसपछि पुस्तकाकाररूपमा निबन्ध सङ्ग्रहहरू पनि प्रकाशित हुन थाल्दछन् । फलतः पत्रिकाबाट र सङ्गालाहरूबाट आधुनिक नेपाली निबन्धहरूले प्रसस्त फस्टाउने मौका पाउँछन् ।

नेपाली निबन्धको आधुनिक काललाई तीन चरणमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

३.२.५. १ आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम चरण (१९९१-२००३)

सं १९९१ मा काठमाण्डौमा शारदा पत्रिकाको प्रकाशनसँगै नेपाली निबन्धमा आधुनिककालको थालनी हुन्छ । यसै पत्रिकाले बालकृष्ण सम र लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालाई निबन्धकारका रूपमा चिनाएका छन् । यस चरणको व्याप्ति २००३ सालसम्म रहन्छ । बनारसबाट युगवाणी पत्रिकाको प्रकाशन (२००४ साल) का साथै यस चरणको समाप्ति हुन्छ ।

शारदा पत्रिकाको पहिलो अङ्क मै बालकृष्ण समको निबन्ध बर्दहमा शिकार (१९९१ फागुन) प्रकाशित हुन्छ । यो उनको 'शिकार' विषयको निबन्ध हो । यसमा श्री ३ जुद्ध समशेरबाट बर्दहामा सनसनीपूर्ण बाघको शिकारको बेलिविस्तार छ । १९९२ सालमा शारदा मै लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका दुई निजात्मक निबन्धहरू 'आषाढको प्रन्ध र पहाडी

जीवन' प्रकाशित हुन्छन् । फ्रेन्च निबन्धकार मोन्तेनको निबन्धगत निजात्मक शैलीलाई नेपाली निबन्ध विधामा प्रवेश गराउने देवकोटा आधुनिक निबन्धकारका रूपमा देखिएका छन् । यसै पत्रिकामा प्रेमराज शर्मा हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध 'पण्डित जीको चिठी (१९९२ साल)', बोधविक्रम अधिकारीको ठट्ट्याली निबन्ध फलामे औठी (१९९२ साल), भवानी भिक्षुको यात्रा निबन्ध शिमला सम्म (१९९९ साल), सागरमणि आ.दी.को परिचयात्मक निबन्ध कलङ्गा दुर्ग (१९९७ साल) आदि प्रकाशित हुन्छन् ।

भारतमा पनि विभिन्न पत्रिकामा नयाँनयाँ निबन्ध छापिन थाल्दछन् । ती मध्ये नेपाली साहित्य सम्मेलन पत्रिकाले नेपाली निबन्धविधाको ओइरो लगाउन थाल्दछ । सो पत्रिकामा धरणीधर कोइरालाको साहित्यकुसुमाञ्जलि (१९९२), पारशमणी प्रधानको मदोरु आमाको जोखना (१९९२), रुपनारायण सिंहको जातीय जीवनमा साहित्यको स्थान (१९९२), र सूर्यविक्रम ज्ञवालीको रसमय नेपाली जीवन (१९९३ साल) आदि निबन्ध प्रकाशित भएर भारतबाहिर पनि नेपाली निबन्ध साहित्यले आफ्नो क्षेत्र फैलाउने मौका पाउँदछ ।

यसप्रकार आधुनिक नेपाली निबन्धको विकास यात्राको प्रथम चरणमा नेपालभित्र र नेपालबाहिर गरी थुप्रै निबन्धकारहरू जन्मिए । यिनका निबन्धहरूले नेपाली निबन्धका स्वरूप, प्रवृत्ति र दृष्टिलाई विविधताको नौलो फाँटमा पुऱ्याएको कुरा छर्लङ्गिन आउछ । यस चरणको अर्को महत्वपूर्ण उपलब्धीका रूपमा निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको लक्ष्मीनिबन्ध सङ्ग्रह (२००२ साल) देखा पर्छ । देवकोटा मूलतः कवि हुनाले यिनका निबन्ध अनुभूतिको चमक र कवितात्मकताले उज्यालिएका छन् । 'उस्ताजको रियाज भन्दा चरीको सहज कूजनलाई' निबन्धको मूल मर्म ठान्ने देवकोटाका निबन्धमा मस्तिष्कको कसरत होइन हृदयको विविध पोखाईछ । देवकोटाको प्रस्तुत सँगालोले यस चरणलाई नेपाली निबन्धको स्वर्णयुगसिद्ध गरेको छ ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले पाश्चात्य निबन्ध कृतिसँग परिचित गराउने क्रममा १३ वटा अङ्ग्रेजी निबन्धको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर प्रसिद्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् । वि.सं १९९८ मा सङ्कलित यस सङ्ग्रहमा बेकन, बेनजोन्सन, जोसेफ, एडिसन, कलरिज, ल्याम्ब, ट्याजलिट, ली हन्ट, स्टेभेन्सन आदि प्रसिद्ध निबन्धकारका अङ्ग्रेजी भाषाका निबन्धलाई नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् । त्यस्तै गरेर देवकोटाको तेस्रो निबन्धसङ्ग्रह भने धेरै पछिमात्र प्रकाशित भयो । दाडिमको रुखनेर यिनको तेस्रो सङ्ग्रह हो ।

यो वि.सं २०३९ सालमा मात्र प्रकाशन भयो । यसमा १३ वटा निजात्मक निबन्धहरू सङ्कलित छन् ।

आधुनिक नेपाली निबन्धको यो समय ज्यादै उर्वर समय हो । प्रयोग विविधता र स्वरूप बन्धनका दृष्टिले पनि यसचरणमा नेपाली निबन्धहरूले निश्चित गोरेटो पहिल्याई सकेका छन् । वर्णन र विवरणमात्र होइन विचार र भावका कोणबाट पनि यस चरणका निबन्धहरूको ठूलो पृष्ठभूमि रहेको छ । यस चरणका निबन्धहरूको आफ्नो स्वरूप बनिसकेको हुन्छ । सङ्क्षिप्तता, एकान्विति र श्रृङ्खलित धारा जस्ता स्वरूपगता विशेषतालाई पक्रन समर्थ भएका यस चरणका निबन्धहरू आधुनिक नेपाली निबन्ध साहित्यकै उज्ज्वल गरिमा हुन् । यिनका आफ्नै विशिष्ट प्रवृत्तिहरू छन् । प्रथम चरणका प्रवृत्तिहरूलाई यस प्रकार चर्चा गरिन्छ ।

क) बौद्धिकताको आग्रह

आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम चरणमै नेपाली निबन्धमा बुद्धि पक्षले विशिष्ट भूमिका खेल्दै आएको छ । यो धारा पछि गएर अनुसन्धानात्मक निबन्ध लेखनसम्म बढ्दै गएको देखिन्छ । नेपाली निबन्धमा बौद्धिकता घुसाउने निबन्धकार बालकृष्ण सम हुन् । समको मूल क्षेत्र नाटक र कविता हो र निबन्ध भने त्यति धेरै लेखेनन् । तर पनि आत्मविश्वास, त्यो, पानी आदि निबन्धहरूमा समले दार्शनिक दृष्टि र बौद्धिकताको उपयोग गरेका छन् । निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका निबन्धमा हृदयपक्षको प्राबल्य, त्यहाँ रमरम बौद्धिकता रहेकै हुन्छ । यस चरणका अन्य निबन्धकार सूर्यविक्रम ज्ञवाली, पारसमणि प्रधान, रुपनारायण सिंह आदिका निबन्धमा पनि बौद्धिक पक्षको धेरथोर स्पर्श भएकै हुन्छ । त्यसो हुनाले बौद्धिकता प्रथम चरणकै निबन्धगत प्रवृत्ति हो र यसलाई उत्तरवर्ती निबन्धकारहरू रामकृष्ण शर्मा, शङ्कर लामिछाने आदि समेतले अगाडि बढाउँदै लगेका छन् ।

ख) हार्दिकताको पोखाई

साहित्य सिर्जनाका दुई महत्वपूर्ण पार्श्व छन् बुद्धि र हृदय । कही बुद्धिलाई हृदयले उदिनेको हुन्छ त कतै हृदयभन्दा बुद्धि माथि हुन्छ । निबन्धका फाँटमा त यो स्थिति टुङ्कारो रूपमा देखिनआउँछ । दार्शनिक उचाई वा अनुसन्धानात्मक गहिराई भएको निबन्धमा बुद्धिको भूमिका सर्वोपरि हुन्छ । अर्कोतर्फ अनुभूतिको निर्वाध पोखाई भएका निबन्धहरू हृदयका खास क्रीडा क्षेत्र बन्दछन् । नेपाली निबन्धमा यस खालको हार्दिकता

घुसाउने प्रवृत्तिलाई अंगाल्ने निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा हुन् । यिनका निबन्धमा चरीको कूञ्जन छ र बौद्धिकतालाई सुहाउने रौ चिरा छैन । यसरी प्रथम चरण मै उन्मुख हार्दिकता निबन्धगत प्रवृत्ति उत्तरवर्ती निबन्धकारहरूले पनि थोरबहुत परिवर्तनकासाथ ग्रहण गरेका छन् । यस खालका निबन्धकारमा हृदयचन्द्र सिंह प्रधान आदि पर्दछन् ।

ग) अङ्ग्रेजी साहित्यको प्रभावबाट निबन्ध लेखन

शारदाको प्रकाशनपछि नेपाली साहित्यको सिर्जना पक्षमा लाग्ने अधिकांश लेखक अङ्ग्रेजी साहित्यसंग प्रायः परिचित भइसकेका थिए । सम, देवकोटा, ज्ञवाली आदि निबन्धकारहरूलाई अङ्ग्रेजी साहित्यको राम्रो ज्ञान थियो । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले केही अङ्ग्रेजी निबन्धको नेपाली अनुवाद गरी प्रसिद्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरेका छन् । नेपाली भाषामा पनि केही लेखिनुपर्छ भन्ने भाषा प्रेमले यिनीहरूलाई प्रेरित गर्‍यो । फलतः साहित्यका कतिपय विधाहरूमा हातहालेर यिनीहरूले नेपाली साहित्यको भण्डारलाई अभू विकसित गर्ने चेष्टा गरेका हुन् । शेक्सपियर, वर्डस्वर्थका प्रभाव लिएर नाटक र कविताको माध्यमबाट नेपाली साहित्यको उत्थान गर्ने सम र प्रतिभाका धनी देवकोटा आफ्ना निबन्धमा पनि विचारको गहनता र प्रकृतिको संवेदनशीलतालाई स्थान दिलाउन पुग्छन् । यसरी पाश्चात्य साहित्यको प्रभावबाट निबन्ध लेख्ने प्रवृत्तिको विकास हुनु पनि यस चरणको मुख्य प्राप्ति रहेको छ । हिन्दी, बङ्गाली र संस्कृत साहित्यका प्रभावलाई पनि यस चरणका निबन्धले धेरथोर ग्रहण गरेकै छन् ।

घ) निबन्धका विषयमा विविधता

प्रथम चरणमै निबन्धका विविध प्रकार देखापर्न थाल्दछन् । शिकार, हास्यव्यङ्ग्य, यात्रा, दर्शन, बौद्धिकता, हृदयसंवेद्यता, वर्णन, विवरण आदि थुप्रै अनुहार लिएर आइरहेका निबन्धले आधुनिक नेपाली निबन्धको प्रथम प्रहरलाई नै बढी भाग्यशाली बनाएका छन् । यसरी प्रकारगत विविधता यसचरणका निबन्धहरूको प्रवृत्ति रहेको छ । यस प्रक्रियाले उत्तरवर्ती निबन्ध लेखनका लागि स्पष्ट दिशानिर्देशन गरेको देखिन्छ । यस प्रहरमा आएर नै नेपाली निबन्ध विधाले नयाँनयाँ क्षितिजमा खेल्न पाएको छ । सङ्ग्रहमा समेटिएका र पत्रिकामा छरिएका निबन्धहरू निबन्धका प्रकारका मनगो उदाहरण हुनुसक्ने देखिएकाले पनि प्रकारगत वैविध्य यस समयको प्रवृत्ति पुष्टि हुन्छ ।

ड) शिल्पगत नवीनता

नेपाली निबन्ध विधाले आधुनिक युगमा प्रवेश गरेर वस्तुमा मात्र होइन अभिव्यक्तिमा पनि नयाँनयाँ प्रयोगलाई आत्मसात् गरेको छ । वस्तु अनुसारको भाषा विचार अनुसारको शैली र परिवेश अनुसारको अभिव्यक्ति दिने प्रक्रिया यसै चरणमा सुरु भएको हो । यहाँ के कुरा स्पष्ट छ भने निबन्धको विषय जति गहन हुन्छ, शब्द पनि त्यत्तिकै वजनदार भएका छन् । उदाहरणका लागि देवकोटाका निबन्धलाई अधिसार्न सकिन्छ । यिनका निबन्धगत वस्तु अनुभूति गर्न र कोमल छन् । टड्कारै हृदयलाई छुन्छन् । त्यसैले शिल्प पनि त्यत्तिकै हृदयसंवेद्य हुनपुगेको छ । अर्कोतर्फ समका निबन्धमा बौद्धिकताको समायोजन छ, अनि शब्दहरू पनि त्यत्तिकै चमत्कारपूर्ण र प्रौढ छन् । यसप्रकारको पद्धति उत्तरोत्तर निबन्ध लेखनमा अभूँ सक्रिय हुन पुगेको छ । हुनपनि शब्द गुम्फन, वाक्यगठन, भावसंप्रेषण र अभिव्यक्ति कौशल आदिमा नयाँनयाँ आयाम थप्ने प्रवृत्तिले यस चरणलाई नेपाली निबन्धको स्वर्णयुग बनाएको हो ।

३.२.५.२ आधुनिक नेपाली निबन्धको द्वितीय चरण (२००४-२०१७)

बनारसबाट युगवाणी पत्रिकाको प्रकाशन (२००४) सँगै आधुनिक नेपाली निबन्धको दोस्रो चरणको सुरुवात हुन्छ । यसचरणको व्याप्ति रूपरेखा (२०१७) पत्रिका प्रकाशनपूर्व रहन्छ । युगवाणी त्यस समयमा नेपाली काङ्ग्रेसको मुखपत्र भएको हुनाले यसमा मूलतः राजनीति र अंशत साहित्यिक लेख रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् । सुरुमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, नारायणप्रसाद र कृष्णप्रसाद उपाध्यायको संयुक्त सम्पादनमा निस्किएको यस पत्रिकाले २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र ल्याउन समेत थोरबहुत योगदान दिएको छ । यस पत्रिकामा 'नपुंसक प्रजा' व्यङ्ग्यकथा लेखेर नेपालमा राजनीतिक जागरण ल्याउन चाहने देवकोटाको यात्रा निबन्ध समाजवादको धुनमा प्रकाशित भएको छ । यो उनको यात्रा निबन्ध हो र यसमा दार्जिलिङ, खरसाङ आदिका यात्रा अनुभव संगालिएका छन् । यसैमा दुई मिनेट गफ स्तम्भ अन्तर्गत ससाना लेख निबन्धहरू छापिएका छन् ।

काठमाण्डौबाट पनि २००४ सालमा हृदय चन्द्रसिंह प्रधानको सम्पादनमा साहित्यस्रोत पत्रिकाको प्रकाशन हुन्छ । यस पत्रिकाले निजात्मक निबन्ध लेखनका थप प्रतिभालाई जन्मायो । यिनमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको निजात्मक निबन्ध 'सिरक' र रामकृष्ण शर्माको व्यक्तिनिष्ठ निबन्ध 'आफ्नै लेखनीको परामर्श (२००६)' उल्लेखनीय छन् ।

यी निबन्धले उक्त लेखकहरूलाई 'हुने विरुवाको चिल्लो पात' भने भैं विशिष्ट निबन्धकारका रूपमा चिनाएका छन् । यसै चरणका रुपनारायण सिंह, पारसमणि प्रधानको संयुक्त सम्पादनमा दार्जिलिङबाट निस्केको पत्रिका भारती (२००६) पनि उल्लेखनीय छ । यसमा इन्द्रबहादुर राईको 'चाखलाग्दो हुनु कसरी (२००६)', शिवकुमार राईको 'बालुवाका कण (२००७)', कमलमणि दीक्षितको '१९३६ आषाढ (२००९)', तारानाथ शर्माको 'अस्पृश्यता (२०११)', ईश्वर बल्लभको 'म तीन फेरि हाँसे (२०१४)' आदि वर्णनात्मक र खोजपूर्ण निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन् । काठमाण्डौबाट प्रकाशित 'आँखा (२००५)' र दार्जिलिङबाट प्रकाशित 'गोर्खा (२०११)' पत्रिकामा पनि यस चरणमा आएर राम्रा निबन्ध प्रकाशित भएका छन् । गोर्खा पत्रिकामा प्रकाशित निबन्धहरू मध्ये आच्छा राई रसिकको निबन्ध 'वसुधैव कुटुम्बक (२००४)' र हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको 'टोपी (२०१०)' उल्लेख्य छन् ।

यसरी नेपालभित्र र बाहिर बेलाबखत निस्कँदै गरेका पत्रपत्रिकाहरू र तिनमा प्रकाशित निबन्धहरूले द्वितीय चरणको निबन्ध साहित्यलाई अघि बढाउने काम गरेका छन् । यी सबै निबन्धले थुप्रै निबन्धकारहरूलाई जन्माएपनि नयाँ रूप, नौलो दृष्टि र नवीन शिल्पप्रयोग आदिले खारिएर निबन्ध विधा मै उल्लेखनीय चमत्कार स्थापित गर्ने प्रतिभाहरू नै विशिष्ट निबन्धकारका रूपमा समाजमा प्रतिष्ठित हुन्छन् । यस्ता लब्धप्रतिष्ठ निबन्धकारहरूको लेखनीय चमक हुन्छ र उनीहरू समाजलाई नयाँ सन्देश दिइरहेका हुन्छन् । वस्तुतथ्य वर्णन, हस्यौली-ठट्यौली, यात्रा वृत्तान्त, खोज र अनुसन्धान र स्वानुभूतिको साधारणीकरण जस्ता पक्षबाट हेर्दा दोस्रो चरण प्रथम चरणभन्दा केही अगाडि बढेको छ । यस चरणले केही प्रतिभाहरूलाई नेपाली साहित्यका वरिष्ठ निबन्धकारका रूपमा अगाडि ल्याउने महत्वपूर्ण काम गरेको छ । यिनमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको नाउँ सबभन्दा अगाडि आउँछ । श्यामप्रसाद शर्मा, भीमनिधि तिवारी, बदरीनाथ भट्टराई, केशवराज पिंडाली आदि निबन्धकारहरूलाई पनि यस चरणले विशिष्ट निबन्धकारका रूपमा स्थापित गर्‍यो ।

निबन्ध सङ्कलनका दृष्टिले पनि यो चरण निकै समृद्ध छ । यसै बेला हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका तीन निबन्ध सङ्ग्रहहरू 'तीस रुपियाँको नोट (२००४)', 'जुगा (२००९)' र 'कुरा साँचो हो (२०११)' प्रकाशित भए । यिनको पहिलो निबन्ध सङ्ग्रह भूस्वर्ग २००३ सालमा नै प्रकाशित भै सकेको थियो । बदरीनाथ भट्टराईको 'पच्चीस प्रबन्ध', भिमनिधि तिवारीको 'पन्ध्र प्रबन्ध (२००८)' पनि यसै चरणमा छापिएका हुन् । श्यामप्रसाद शर्माको आत्मपरक निबन्ध सङ्ग्रह 'तँ, तिमी, तपाईं, हजुर (२०१४)', कमल दीक्षितको खोजपूर्ण

निबन्ध सङ्ग्रह 'यस्तो पनि (२०१४)', केशवराज पिंडालीको हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह 'खै खै (२०१६)', चुडानाथ भट्टरायको दर्शन विषयक निबन्ध सङ्ग्रह 'निबन्ध चूडामणि (२०१६)' पनि यस समयका महत्वपूर्ण उपलब्धीहरू हुन्।^{११}

आधुनिक नेपाली निबन्धको दोस्रो चरण निबन्ध लेखनका दृष्टिले उर्वर प्रहर हो। यस समयका विभिन्न पत्रिका र सङ्कलनका माध्यमबाट थुप्रै निबन्ध प्रकाशित भएर धेरै निबन्धकारहरू जन्मिए। यिनमा पनि बदरीनाथ भट्टराई र भीमनिधि तिवारी जस्ता निबन्धकारले वर्णन विवरणकै परिधिमा रहेर विषय प्रकाशनतर्फ बढी सक्रिय हुँदै परात्मक निबन्धको फाँट फराकिलो पारेका छन्। अर्कोतर्फ नेपाली साहित्यमा प्रेमराज शर्माले सुरुगरेको हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध लेखनलाई केशवराज पिंडालीले नयाँ रूप दिएर उचाइमा पुऱ्याएका छन्। यसैगरी खोजअनुसन्धान र विद्वतापूर्ण निबन्धलेखनमा कमल दीक्षितको नाम लिन सकिन्छ। यहाँ आत्मपरक निबन्धका दृष्टिले उत्कृष्ट प्रतिभा चाँहि हृदयचन्द्रसिंह प्रधान हुन्। यसै सन्दर्भमा श्यामप्रसाद शर्माका निजात्मक निबन्ध पनि त्यत्तिकै रमाइला र चुड्किला हुन पुगेका छन्। यस चरणका निबन्धमा पाइने प्रमुख प्रवृत्तिहरू यस प्रकार छन्।

क. परात्मक निबन्ध लेखन

परात्मक निबन्ध लेखनका दृष्टिले यो समय मलिलो समय हो। हुन त यो भन्दा पूर्व पनि विषयनिष्ठ निबन्ध नदेखिएका होइनन् तर पनि कसिलो बन्धन, एक सूत्रता सिलसिलेवार वाक्य गठन र अपेक्षाकृत खारिएको शिल्प भएका परात्मक निबन्धलेखने प्रवृत्तिको यस अवधिमा प्रसस्त विकास भएको छ। यसका साथै निजात्मक निबन्धमा पनि थोरबहुत विषय सचेतता देखिएको छ। बदरीनाथ र भीमनिधिका निबन्धहरूमा विषय प्रयोजनको आग्रह बढी छ भने चुडानाथ भट्टरायका निबन्धले पूर्वीय दर्शनको धेरथोर परिचय दिन सघाउ पुऱ्याउँछन्। यसैगरी बस्तुनिष्ठता, विषयबस्तु सुहाउँदो भाषा र छरितो अभिव्यक्तिले यस चरणका निबन्धहरू गहकिला बनेका छन्।

ख. हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध लेखन

यस अवधिमा नारायणप्रसाद भट्टराई, आच्छा राई रसिक र केशवराज पिंडाली आदि निबन्धकारले नेपाली निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्यको चुट्किलो प्रयोग गरेका छन्। ठट्ट्यौली खालको छेडपेच हानेर मानवीय दुर्बलतामाथि कटुप्रहार गर्ने यस खालको प्रवृत्तिले निबन्ध

११. गोपीकृष्ण शर्मा पूर्ववत्।

विधालाई अझै आर्कषक बनाएको छ । हास्यव्यङ्ग्य भनेको कुनै साहित्यिक विधा नभएर त्यसैसित एक जीउ भएर गाँसिने उपविधा हो । कविता, कथा आदिमा भन्दा निबन्ध विधामा हाँस्यव्यङ्ग्य टडकारो भएर आउँछ । पिँडालीले आफ्ना निबन्धमा यस्तै चुङ्किलो हाँस्य र कटु व्यङ्ग्यमा यस्तै समायोजना गरेका छन् । कथात्मक पारामा निबन्ध लेख्ने पिँडाली ठट्ट्याली भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यसप्रकार दोस्रो चरणको मुख्य उपलब्धीका रूपमा हास्यव्यङ्ग्यलाई लिइन्छ ।

ग) अध्ययन - अन्वेषण

अतीतका गर्भमा विलाउन लागेका तथ्यलाई अध्ययन, अन्वेषणद्वारा प्रकाशमा ल्याउने प्रकृतिलाई यस चरणको महत्वपूर्ण प्राप्तिका रूपमा लिन सकिन्छ । कमल दीक्षितका निबन्धहरूले यस खालका प्रवृत्तिलाई औल्याएका छन् । अति दुर्लभ र महत्वपूर्ण पाण्डुलिपि र पुस्तकहरूको प्रकाशनका क्रममा लेखिएका भूमिका पनि त्यतिकै खोजपूर्ण छन् । परिश्रमपूर्ण खोज र अनुसन्धान गरिएका विशालकाय लेख, रचना वा कृतिहरू भने निबन्ध नभएर शोधप्रबन्ध हुन पुग्छन् । अध्ययन अन्वेषणको सानो पक्षमा वैयक्तिक चमक मिलाएर सङ्क्षेपमा गरिने लेखन भने निबन्ध विधाको अंगालोमा आउन सक्छ । यस दृष्टिले हेर्दा वर्तमान युगसम्म आईपुग्दा अध्ययन अन्वेषणको यो धारा अनुसन्धानात्मक शोधलेखतर्फ बढ्दै गएको देखिन्छ ।

३.२.५.३ आधुनिक नेपाली निबन्धको तृतीयचरण (२०१७ पछि)

आधुनिक नेपाली निबन्धको तेस्रो चरण रूपरेखा मासिक पत्रिकाको प्रकाशन समय २०१७ साल देखि सुरु हुन्छ । साथै यस चरणले वर्तमान समयसम्म छुन पुगेको छ । २०१७ सालपछि नेपालमा थुप्रै समाचार प्रधान, साहित्य प्रधान पत्रिकाहरूको बाढी नै आयो । अधिराज्यबाट निबन्धविधाले फैलने प्रशस्त मौका पायो । नेपाली, रचना, अभिव्यक्ति, भानु, प्रज्ञा आदि उल्लेख्य छन् । नेपालबाहिरबाट फूल पात पत्कर, तेस्रो आयाम, मालिङ्गो, हिमालोक, नेबुला, दियो, सुमन आदि पत्रिकाहरू प्रकाशित भए । वि.सं २०१७ पछिका पत्रिकाको नालीबेली दिनु गहन अध्ययनको विषय हुनाले र सयौं निबन्धकारको चर्चा गर्नु त्यति सम्भव नभएको हुनाले प्रायः निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका केही चर्चित निबन्धकारहरूको मात्र उल्लेख गर्नु सामयिक हुन आउँछ । अर्को तर्फ तृतीय चरण नेपाली

निबन्धकार प्रतिभाहरूको विकास भइरहेको हुनाले यसका चरणका प्रतिभाहरूको सुदृढीकरण हुन बाँकी नै छ ।

तृतीय चरणले जन्माएका निबन्धकारहरू मध्ये उल्लेखनीय प्रतिभाका रूपमा शङ्कर लामिछानेलाई लिन सकिन्छ । यिनका दुई सङ्ग्रहहरू 'एब्सट्रयाक्ट चिन्तन प्याज (२०२४) । गोधूलि संसार (२०२७)' प्रकाशित छन् । त्यस्तै गरी लामिछाने कै विम्ब-प्रतिविम्ब (२०२८) नामक अन्तर्वार्ता सङ्कलन र शङ्कर लामिछाने (२०३२) पुस्तिकामा पनि यिनको निबन्धात्मक छाप पाइन्छ । पाश्चात्य साहित्यको नवीन चिन्तन र बादहरूसँग परिचित लामिछाने कै विम्ब-प्रतिविम्ब (२०२८) नामक अन्तर्वार्ता सङ्कलन र शङ्कर लामिछाने (२०३२) पुस्तिकामा पनि यिनको निबन्धात्मक छाप पाइन्छ । पाश्चात्य साहित्यको नवीन चिन्तन र बादहरूसँग परिचित लामिछानेका निबन्ध निजात्मक, अमूर्त र त्यतिकै गहन हुन्छन् । अन्य निबन्धकारहरूमा बालकृष्ण पोखरेल, तारानाथ शर्मा, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, भैरव अर्याल, कृष्णप्रसाद ज्ञवाली विष्णु नवीन, देवीचन्द्र श्रेष्ठ, उत्तम कुवँर आदिका नाम आउँछन् ।

बालकृष्ण पोखरेलको उकुसमुकस (२०२९), कलेज स्तरका निबन्धैनिबन्ध (२०२७) र तेस्रो एकमुखे रुद्राक्षको खोजी (२०४०) निबन्ध सङ्कलनहरू प्रकाशित छन् । तारानाथ शर्माका प्रकाशित निबन्धसङ्ग्रहहरू नमस्ते (२०१८), जर्मकाहरू (२०२५), बेलयततिर बरालिदा (२०२६ मदन पुरस्कार प्राप्त), जीवनका छाल (२०३०) र पाताल प्रवास (२०४२) प्रकाशित छन् । कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानका सालिक (२०२६), अनाम सत्य (२०४५) र पाइला आगतमाटेकेर २०४७ (साभापुरस्कार प्राप्त) सङ्ग्रहहरू उल्लेखनीय छन् ।^{१२}

हास्यव्यङ्ग्य निबन्धका फाँटमा चर्चित नाम भैरव अर्यालको रहेकोछ । उनका काउकुती (२०१९), जयभुडी (२०२२), गलबन्दी (२०२६), इति श्री (२०२८), दश औतार (२०३३) आदि सङ्ग्रहहरू रहेकाछन् । कृष्णप्रसाद ज्ञवालीको पीपलको छाहरी (२०३२), विष्णु नवीनको श्रीमतीसित एकादिन (२०२९) उल्लेखनीय कृति हुन् । विष्णु नवीन व्यङ्ग्य लेखक र सम्पादक हुन् । यात्रा निबन्धलेखकका रूपमा प्रसिद्ध देविचन्द्र श्रेष्ठका हुम्ला बोल्छ मानसरेबरमा (२०३७), काठमाण्डौ बाहिर (२०३८) आदि निबन्ध सङ्कलन देखिएका छन् । रूपरेखा पत्रिकाको सम्पादनका क्रममा उठेका विचार तरङ्गलाई रूपरेखा कै केही क्षण

१२. ऐजन ।

अनुभव र अनुभूति स्तम्भमा स्थान दिदै जाँदा निबन्धात्मक लघु रचनाको जन्म भएको हो । यिनै रचनाहरूको सङ्कलन अनुभव र अनुभूति हो ।

यता आएर कमल दीक्षितका केही गवेषणपूर्ण र केही निजात्मक निबन्धहरू प्रकाशित छन् । उनका यस्तो पनि (२०१४), कालो अक्षर (२०१७), उखानमिलेन (२०३७); नुनको खोजीमा (२०४२) आदि सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । नेपाली भाषा साहित्यको ऐतिहासिक पक्षवारे खोजखबर गर्ने दीक्षित मदन पुस्तकालय र मदन पुरस्कार गुठीका प्रमुख व्यक्तित्व मानिन्छन् ।

भारतमा रहेर नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गर्ने तथा न्यायधीश सम्म भएका रामकृष्ण शर्माका समालोचनात्मक तथा निजात्मक निबन्धहरू प्रकाशित छन् । शर्माका पुस्तकाकार कृतिहरू शप्त शारदीय (२०२४), दश गोर्खा (२०२६), एक विसाउनी (२०३८), आदि प्रकाशित छन् । यसैगरी पारसमणि प्रधानको टिपनटापन (२०२७), लालबहादुर प्रधानको छ्यासमिसेकुरा (२०१८) निबन्धसङ्ग्रहहरू पनि उल्लेख्य कृति छन् ।

कतिपय अन्य निबन्धकारले पनि नेपाली निबन्ध साहित्यलाई भरिलो बनाउन आफ्नो लेखनी तिखादै लगेका छन् । तिनमा रामलाल अधिकारीका भोकाएको कुकुरले के भन्छ ? (२०१९), रविसप्तमि र अलौटा र ठेङ्ना आदि निबन्ध सङ्ग्रहहरूको चर्चा गर्न सकिन्छ । यसैगरी कुमारबहादुर जोशीको सञ्चयन (२०२५), नगेन्द्र शर्माको नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६), भीमप्रसाद लामिछानेको घुएत्रो (२०२४), लोकेन्द्रबहादुर चन्दको नेताको साथी (२०४१), राजननारायण प्रधानको नौ नाम (२०२१), ईश्वर बल्लभको केही भूमिकाहरू (२०३१), चुडामणि रेग्मीको साधाना (२०३०), रमेश विकलको सातसूर्य एक फन्को र गोपीकृष्ण शर्माको सरल निबन्ध परिचय (२०४८) आदिको नामलिन सकिन्छ ।

हास्यव्यङ्ग्य निबन्धका क्षेत्रमा घटोत्कच शर्माको दमाहा (२०२४), विपिनदेव दुङ्गेलको भीरको चिन्डो (२०३१), श्रीधर खनालको नमरी संसार देखिन्न (२०२०) नामक निबन्ध सङ्ग्रहहरूका साथै श्याम गोतामेका भरपाई (२०२६), जदौ (२०२७) र कायेन वाचा (२०३५) सङ्ग्रहहरू चर्चायोग्य रहेका छन् । हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार रामकुमार पाण्डेको नाम विशेष उल्लेखनीय छ । यिनका निबन्धमा हाँसो र घोचपेच दुवैको अन्तर्मिश्रण भएको हुन्छ । पाण्डेका प्रकाशित निबन्धहरू ख्यालख्याल (२०२३), सन्चै छ ? (२०२९), खप्पर (२०३०), बाबुको बिहे (२०३०), सिङ न पुच्छर (२०३६) आदि रहेका छन् । यसैगरी हास्यव्यङ्ग्यका

क्षेत्रमा मोहनराज शर्माका इनटरभ्यु स्पेशलिष्ट मिस्टर भूपसिंह डबल एम.ए. (२०३८) र पुष्करको खाली शीशी पुराना कागज (२०४९) पनि उल्लेख्य छन् । त्यस्तैगरी चोलेश्वर शर्माको म त अप्रील फूल भएँछु (२०४६) पनि हास्यव्यङ्ग्यका क्षेत्रमा उल्लेख्य कृति हो ।

नेपाली साहित्यको निबन्ध विधालाई अगाडि बढाउने क्रममा किशोर नेपालको चिन्तनकाक्षणहरू (२०३९), राममणि रिसालको अक्षर पछि, अक्षर (२०४१), घनश्याम राजकर्णिकारको विदेशको यात्रा स्वदेशको सम्झना (२०३८) यात्रा निबन्ध), मोदनाथ प्रश्रितको नारी बन्धन र मुक्ति (२०३१), पुष्कर लोहनीको पिलपिले लालटीन र चहकदार मैनटोल (२०३७) आदिको नाम लिन सकिन्छ । यसै किसिमले निजात्मक वर्णनात्मक हास्यव्यङ्ग्य प्रधान अझ निबन्ध सङ्ग्रहहरू पनि नेपाली साहित्यमा थपिदै आईरहेका छन् । त्यस्तै गरेर नेपाली निबन्धको व्यङ्ग्यलेखनका क्षेत्रमा लीला उदाशीको संविधान र संविधान, होम सुवेदीको कालीपोके, डम्बरबहादुर बस्नेतको हास्यपुराण भताभुङ्गे चाला, चुडामणि बशिष्ठको कुरा यिनै हुन् कसो पो गर्ने र शारदा कोइरालाको पोथीको घर, रत्नबहादुर बस्नेतको जात्रैजात्राको यात्रा, कृष्ण धरावासीको नारीभिन्न त्यस्तो के हुन्छ ? आदिको नाम उल्लेख्य रहेको छ । त्यस्तै गरेर हाउडी पुराण र मेरो अमेरिका यात्रा कोमलप्रसाद पोखरेलद्वारा लिखित उल्लेख्य निबन्ध सङ्ग्रहहरू हुन् ।

आधुनिक नेपाली निबन्धको तेस्रो चरण अभ्यास प्रयोग र सुदृढीकरणको समय हो । साभ्ना निबन्ध २०२६ मा सङ्कलित निबन्धका लेखकहरूको मात्र चर्चा गर्दा पनि दुईदर्जन भन्दा बढी निबन्धकार पुगेका देखिन्छ । यसपछि नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको रजत जयन्तिको अवसरमा प्रकाशित पच्चिस वर्षका निबन्ध (२०३९) मा अरु निकै निबन्धकारहरू थपिएका छन् । यी दुवै सङ्कलनका कतिपय लेखक प्रथम र द्वितीय चरणकै स्रष्टाहरू हुन् । तर अन्यभने नयाँ अनुहारहरू देखिएका छन् । यस समयका निबन्धकारहरूमा आनन्ददेवभट्ट, कृष्णबम मल्ल, गोविन्दप्रसाद लोहनी, राजेश्वर देवकोटा, जनकलाल शर्मा, यदुनाथ खनाल, बासुदेव त्रिपाठी, कृष्णप्रसाद पराजुली, माधवलाल कर्माचार्य, लोकराज वराल, बल्लभमणि दाहाल, स्वयमभुलाल श्रेष्ठ, ठाकुरप्रसाद पराजुली, राजेन्द्र सुवेदी, घनश्याम कँडेल, माधव भंडारी, डिल्लिराम तिम्सिना, हर्क गुरुड, जगत् क्षेत्री, गणेश भण्डारी, गोपीकृष्ण शर्मा, गणेशबहादुर प्रसाईं, धनुषचन्द्र गौतम, काजीमान कन्दुवा, सरोजकुमार शाक्य, कृष्ण धरावासी, होम सुवेदी, ऋषिकेश उपाध्याय, श्यामकृष्ण श्रेष्ठ, चूडामणि रेग्मी, कोमल पोखरेल आदि स्रष्टाहरूले हाल निबन्धका क्षेत्रमा योगदान गरिरहेका छन् । नयाँ आउँदै

गरेका निबन्धकारहरूले पनि निजी दृष्टिकोण, नयाँ शिल्प र नौलो अभिव्यक्तिको चमक देखाएका छन् । समसामयिक पत्रपत्रिकाहरूका माध्यमबाट थुप्रै स्रष्टाहरूले नेपाली निबन्ध साहित्यको अभिवृद्धि गर्दै रहेका छन् ।

यस अवधिको निबन्ध लेखन विविधतामय छ । हार्दिकता र बौद्धिकताको जोड घटाउ वा सन्तुलन कायम गर्दै रहेका निबन्धहरूको पौल पनि यसै चरणको उपलब्धि हो । यस चरणले थुप्रै स्रष्टाहरूलाई निबन्धकारको रूपमा चिनाउँदै लगेको छ । निबन्ध विधाको स्वरूप र प्रस्तुति प्राय स्पष्ट भैसकेको यस युगमा निबन्ध लेखनले उन्मुक्त बाटो पहिल्याई सकेको छ । यस स्थितिमा चमत्कारपूर्ण अभिव्यक्ति, आर्कषक शब्द सज्जा, नवीन प्रस्तुति नौलो दृष्टि, सामयिक विचार, थप मोड र साभ्ना अनुभूतिलाई समेटेर निबन्ध लेख्ने प्रतिभाले नै बाजीमाथ गर्न सक्ने हुन्छ । सिकारु लेखन, कोरा वर्णन र श्रृङ्खलाहीन प्रस्तुति भएका निबन्धहरू यस यात्रामा बाटैबाट अल्मलिन्छन् । प्रतिष्ठित निबन्धकारका रूपमा अधि आउन सक्दैनन् ।

यस प्रहरका निबन्धकारहरूको स्वरूपमा अपेक्षाकृत कसिलो पन आइसकेको छ । अभिव्यक्ति स्पष्ट, अनुभूति साभ्ना र विषय विविधभएर निबन्ध साहित्यले आफ्नो फाँटलाई अभि विष्टृत तुल्यउँदै लगिरहेको छ । यस चरणका मूलभूत प्रवृत्तिहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

क) परम्पराको सम्भरणमा थप चेष्टा

निजात्मक धारालाई नयाँ प्रस्तुति दिएर अभि चम्काउने काम भएको छ । शिल्पगत उचाईमा भने शिथिलता देखिएको छ ।

ख) अनुसन्धानात्मक र समालोचनात्मक दृष्टिमा विकास

निबन्धलेखन भित्र अन्वेषणको महक र समालोचनाको गन्ध मिसाएर लेख्ने प्रचलन बढीरहेको देखिन्छ ।

ग) व्यक्तिसत्ताको प्रतिष्ठा

वैयक्तिकता निबन्ध विधाको अपरिहार्य तत्व हो । तृतीय चरणका रचनाहरूमा व्यक्तिको चमक वा निजी स्पर्श स्पष्टसँग देखिएको छ ।

नेपाली निबन्धमा साहित्यका अरु विधासँगै काँधमाकाँध मिलाएर हिँड्न सक्ने क्षमता त त्यति देखिई सकेको छैन । कविता, उपन्यास र कथा विधाले जस्तो मौलाउने

मौका पाएको छैन । देवकोटा, हृदयचन्द्र र लामिछाने, भैरव अर्यालका उचाइमा भने आजका स्रष्टाहरू अझै पुगी सकेका देखिँदैनन् । आजका स्रष्टाहरूको योगदान निरन्तर रहेको छ ।

नेपाली निबन्धका क्षेत्रमा निबन्धलाई विभिन्न स्वरूपमा वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । यस शोधपत्रमा यात्रा निबन्धको विशेष चर्चा गरिएको छ ।

३.३ नेपाली यात्रा निबन्ध

३.३.१ पृष्ठभूमि

मानिसहरू स्वभावैले भ्रमण प्रिय हुन्छन् । नित्य नवीन ठाउँको भ्रमणगरी त्यसको जनजीवन रीतिथिति परम्परा र प्रकृतिलाई आफ्नो मन मष्तिष्कको चाल्निमा चालेर शब्दबद्ध गर्ने कार्य यस्तै भ्रमणप्रिय व्यक्तिहरू मध्ये थोरैले मात्र गर्दछन् । हुन पनि लाखौंलाख यात्रीहरू हरेक राष्ट्रबाट हरेक युगमा वर्षेनि देश खाएर शेष पल्टन संसार घुम्ने गर्छन् तर आफूले आर्जित गरेका अनुभवहरू हाम्रा लागि लेखेर छोडी जाँदैनन् भनेजस्तै आफ्ना यात्रा अनुभवहरू सबैले लेख्दैनन्, लेख्न सक्दैनन् ।^{१३}

निबन्ध विधाकै एक अत्यन्त मनोरम र लोकप्रिय प्रस्तुतिका रूपमा रहेको यात्रा निबन्धको महत्त्व अहिले अझ बढ्दै गएको छ । यो क्रम बढ्ने निश्चित छ । यात्रा निबन्धले यात्रा गरिएका स्थानको विविध परिचय दिनुका साथै लेखकका निजी अनुभव र अनुभूतिलाई पनि पाठक समक्ष संप्रेषण गर्ने हुनाले यसको लोकप्रियता दिनानुदिन बढिरहेको छ । तर यात्रा निबन्ध यति मै सीमित छैन । यात्रा विवरण आजको सन्दर्भमा देश देशान्तरको बयानमा मात्र सीमित नरही एक मानवको अनुभव, अनुभूति अर्को मानवले सम्झनु, सिक्नु पर्ने कुरामा विस्तृत भएको हुन्छ । आजको अन्वेषण, अनुसन्धानको युगमा यात्रा विवरणहरूबाट मानिसलाई रमाइलोसँग ज्ञानको सिँठी माथि उकाल्ने मात्र नभई प्रगतिपथमा लम्कनका लागि आवश्यक प्रेरणा दिने काम पनि हुने गर्छ ।^{१४}

विज्ञानको विकास सँगसँगै आज संसार खुम्चिँदै गएको छ । र यातायातको सुगमताले विश्वको एकछेउ अर्को छेउ बीचको दुरी अत्यन्त कम भएको छ । मानवीय सभ्यताको विकास र विस्तारले आज भ्रमणको उद्देश्य पनि कुनै एक क्षेत्रमा सीमित नभएको हो । भ्रमण उद्देश्यको विविधताले गर्दा यात्रा साहित्य अत्यन्त उर्वर र व्यापक साथै अनेक

१३. प्रमोद प्रधान नेपाली निबन्धको इतिहास, काठमाण्डौं, रत्न पुस्तक भण्डार २०६६ ।
१४. ऐजन पृ. ११२ ।

सम्भावनाहरूले युक्त हुनु पनि स्वभाविक छ । मानिस राजनीतिक, आर्थिक, धार्मिक सांस्कृतिक, वैज्ञानिक र पर्यटन लगायतका विभिन्न उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भएर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ, एक देशबाट अर्को देशको भ्रमण गरिरहन्छन् । केही मानिस त अझ नवीनता कै खोजीको क्रममा एकठाउँबाट अर्को ठाउँ भौँतारिरहन्छन् । यसरी के देखिन्छ भने भ्रमण क्रम हिजो पनि थियो आज पनि छ र भोलि पनि रहनेछ ।

यात्रा निबन्ध यात्रा निबन्ध हुबहु वयान मात्र होइन र हुनु पनि हुदैन । हुबहु वयानले यात्रास्थानबारे जानकारी त पर्याप्त दिन्छ तर पाठकका लागि त्यो रुचिकर हुन सक्दैन । तसर्थ यात्रा निबन्धका लागि निजात्मकता अहिले अत्यन्त आवश्यक र महत्वपूर्ण हुन पुगेको छ । यसले नै यात्रा निबन्धलाई साहित्यिक मूल्य र जीवन्तता प्रदान गर्ने तथ्य निर्विवाद छ ।

३.३.२ यात्रा निबन्ध : विभिन्न दृष्टिकोण

दुई भिन्नाभिन्नै अर्थबोध गराउने शब्द यात्रा र निबन्धको संयुक्त रूपनै यात्रा निबन्ध हो र यसरी संयुक्त भएपछि यसले एउटा छुट्टै विशिष्ट अर्थ दिन्छ । यात्रा भन्नाले सामान्यतय एकठाउँबाट अर्को ठाउँसम्म पैदल वा कुनै सवारी साधनद्वारा जानेकाम भ्रमण पर्यटन तथा निबन्ध भन्नाले कुनै विषयलाई लिएर कल्पनात्मक वा वस्तुगत पाराले गद्यमा लेखिएको छोटो साहित्यिक रचना, साहित्यको एक गद्य विद्या भन्ने बुझाउँछ । यस प्रकार 'यात्रा-निबन्ध' भन्नाले यात्रामा आधारित भएर गद्यमा लेखिएको रचना भन्ने बुझिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा यात्रामा आधारित भएर लेखिएका रचनालाई छुट्टै शीर्षकमा अध्ययन गर्ने कार्य भने पहिलोपटक 'नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (२०३४) मा भएको पाइन्छ ।^{१५} यस अघि लेखिएका नेपाली साहित्यका इतिहास सम्बन्धी ग्रन्थहरूमा यात्रा निबन्ध सम्बन्धी गद्यरचनालाई निबन्धकै विधामा चर्चा गरिएको पाइन्छ । तर नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहासमा 'नेपाली यात्रा साहित्य' शीर्षकमा एक छुट्टै अध्याय दिएपछि यसतर्फ समालोचक एवम् इतिहासकारहरूको विशेष दृष्टि पुग्न थालेको हो । यात्रा साहित्य भनिए पनि पद्यमा लेखिएका यात्रा वर्णनहरू त्यसबेला अत्यन्त थोरै मात्र भएकाले यात्रामा आधारित गद्य रचनाहरूकै त्यस अध्यायमा चर्चा भएको छ । यो स्वभाविक हो । त्यस अध्यायमा चिरन्जीवी शर्मा पौड्यालद्वारा १९६७ सालमै पद्यमा लेखी दिल्लीशमसेर थापाको

१५. ऐजन पृ. ११३ ।

नाममा प्रकाशित 'श्री यूरोप यात्रा' शीर्षकको कृतिको उल्लेख गरिएको छ । यसबेला खेमनाथ शर्मा पौडेलको अध्ययन भ्रमण (२०५२), कृष्णप्रसाद ज्ञवालीको मानस-सरोवरका छालहरू (२०५५), प्रल्हाद पोखरेलको 'गोसाई-कुण्ड (२०५६), रमेश खकुरेलको 'खासा-ल्हासा' (२०५८), विष्णु गोपाल रिसालको 'अमेरिकालाई हेर्दा (२०६२) यस्तै प्रकारका यात्रामा आधारित काव्य हुन् । यसबाहेक राधेश्याम भट्टराई लगायतका साहित्यकारहरूले पनि पद्यत्मक नियात्रा प्रकाशित गरिसकेको पाइन्छ ।

देवघाटधाम निवासी कृष्णप्रसाद ज्ञवालीको 'मानस-सरोवरका छालहरू'मा मानसरोवरको यात्रालाई पद्यमा उनिएको छ । यस्तै कवि प्रल्हाद पोखरेलको यात्रामा आधारित काव्य 'गोसाई कुण्ड' पनि महत्वपूर्ण छ । रामशरण शर्मा अर्यालले चम्पूकाव्यका रूपमा 'अल्बर्ट: मेरा केही अनुभूति (२०६३) शीर्षकको कृतिनै पाठक समक्ष प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै गरी गद्य कवितामा पनि यात्रा संस्मरण लेख्ने प्रवृत्तिमा केही वर्षयता साहित्यकारको रुचि गएको देखिन्छ । गणेशकुमार पौडेलले 'बङ्गलादेशको सफर (२०५६) कृतिमा पन्ध्र शीर्षकमा आफ्ना यात्रा अनुभूति गद्य कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसैगरी शैलेन्द्र साकारले कविता निबन्धको पुस्तक अमेरिका (२०६४) प्रकाशित गरेका छन् । यसका दुई खण्ड मध्ये पहिलो खण्डमा आयुषाको देशमा शीर्षकको लामो यात्रा कविता छ भने दोस्रो खण्डमा 'अमेरिका यात्रा' शीर्षकमा यात्रा निबन्ध प्रस्तुत भएको छ । यात्रा अनुभवलाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने युवाकवि दामोदर पुडाशैनी 'किशोर' का 'आलोकित आयाम (२०६३) र आकारको खोजीमा (२०६३) पनि उल्लेख्य छन् । विभिन्न देशका भ्रमण प्रसङ्गसँग सम्बन्धित कविता यी दुई सङ्कलनमा रहेका छन् । खेमराज दाहालको 'हार्वर्डको चौतारीमा (कविता सङ्ग्रह, २०६४) पनि प्रकाशित छ । यसप्रकार यात्रा साहित्य भन्नाले गद्य र पद्यमा लेखिएका यात्रामा आधारित रचनाहरूलाई बुझाउने हुनाले यात्रा वर्णन तथा विवरण भएका सबै रचनाहरूलाई यात्रा साहित्य भन्नु उपयुक्त ठहरिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा यात्रामा आधारित गद्य रचनालाई यात्रा वर्णन, यात्रावृत्तान्त, यात्रा विवरण र यात्रासंस्मरण जस्ता विभिन्न नामले सम्बोधन गर्ने गरेको पाइन्छ । बेलायततिर बरालिँदा यात्रा निबन्ध सङ्ग्रहको प्रकाशनसँगै यसलाई नियात्रा नामले पनि सम्बोधन गर्न थालियो । तर यात्रा विवरणको जुनसुकै कृतिलाई भने नियात्रा भन्न सकिँदैन । यस शब्दको निर्माण गर्ने भाषा शास्त्री बालकृष्ण पोखरेलले यसको व्याख्या गर्दै भनेका छन्

-‘सत्यको निस्तो वर्णन छ भने यो यात्रालेख र रमरमको आनन्दबाट मुछिएको छ भने चाहिँ नियात्रा कहलाउँछ ।’^{१६}

नेपाली साहित्यमा यात्रालेखनको इतिहास अत्यन्त पुरानो छ । तर इतिहासको चर्चा गर्नु अघि यात्रा साहित्यबारे नेपाली यात्रा निबन्ध लेखक र समालोचकको विचार तल प्रस्तुत छ - नियात्राको मूल लक्ष्य लेखकले भ्रमण गरेका ठाउँको मनमोहक बयान प्रस्तुत गर्नु हो । त्यस्तो बयानले यात्रा गरिएका स्थान, ती स्थानमा भेटिएका मानिस र तिनसँगका संसर्गका कुराहरूको तथ्य विवरण मात्र नभई लेखकका मनमा ती नयाँ स्थान, मानिस र घटनाले उत्पन्न गराएका मनेभावहरूको नटकीय वृत्तान्त पनि आफूमा समाविष्ट गरेको हुन्छ ।^{१७}

“कुनै भू-खण्डको स्थलरूप, लोकजीवन, रीति, परम्परा आदिसँग साक्षत्कार गराउने र तद्विषयक अनुभव र ज्ञानलाई व्यक्त गर्ने अभिप्रायले मूलतः तथ्य र अंशतः भावनाको आनुपातिक संयोजन गरी चित्रोपन शैलीमा अनुभूत स्मरणस्वरूप लेखिएको गद्य रचनालाई यात्रा साहित्य भनिन्छ । यसप्रकार विद्वानहरूले नियात्रा वा यात्रा साहित्य सम्बन्धी विभिन्न दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । गंगाप्रसाद उप्रेती, भिक्टर प्रधान, निर्मोही व्यास आदि विद्वानहरूले पनि नियात्रा सम्बन्धी विभिन्न दृष्टिकोणहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

यात्रा निबन्धलाई लेखन शैलीका दृष्टिकोणले विभिन्न वर्गमा बाँड्न सकिन्छ, तैपनि मुख्य गरी दुई भेदका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । पहिलो यात्राको सामान्य वर्णनमा मात्र केन्द्रित यात्रा निबन्धलाई ‘यात्रा वर्णन’, यात्रावृत्तान्त भन्न सकिन्छ । यात्रा वर्णनमा लेखकले प्रस्तुत गरेमा त्यो यात्रा निबन्ध ‘नियात्रा’ कहलाउँछ ।

३.३.३. नेपाली यात्रा निबन्धको कालविभाजन

नेपाली साहित्यमा यात्रालेखनको इतिहास अत्यन्त पुरानो रहेको कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकेको छ । अनुसन्धानकर्ता पूर्णप्रकाश नेपाल ‘यात्री’ को खोजबाट प्राप्त र नेपाल रिसर्च एसोसिएट्स, काठमाण्डौबाट २०३९ सालमा प्रकाशित राजागगनीराजको यात्राले नेपाली यात्रा निबन्धको इतिहास करिब ५०० वर्ष लामो भएको पुष्टि त गर्नु नै, यसबाहेक सो पुस्तक नेपाली भाषाको उपलब्ध भए मध्ये सर्वप्राचीन साहित्यिक ग्रन्थ समेत

१६. बालकृष्ण पोखरेल, बेलायततिर बरालिदा (भूमिका) २०२६ ।
१७. प्रमोद प्रधान पूर्ववत् ।

भएको तथ्य अधि साय्यो ।^{१५} वास्तवमा यो तथ्य यात्रा साहित्यका लागि गौरवपूर्ण रहेको छ ।

नेपाली यात्रानिबन्धको इतिहासलाई सजिलोका लागि तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । प्रारम्भिक चरण (१९१० भन्दा अघि), विकासशील चरण (१९१०-२००९) र आधुनिक चरण (२०१० देखि यता) गरी प्रथम, द्वितीय र तृतीय चरणमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

क. प्रारम्भिक वा पहिलो चरण (१९१० अघि)

जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा लेखिनु अघिको समयलाई नेपाली यात्रा निबन्धका दृष्टिले पहिलो वा प्रारम्भिक चरण मानिएको छ । वास्तवमा त्यसताका भाषा र साहित्यको विकासका दृष्टिले यात्रा निबन्धको छुट्टै आशा गर्नु उचित थिएन । तथापि ससाना राजारजौटाहरू रहेका र तिनको छेउछाउका राज्यहरूको भ्रमण नै महत्वपूर्ण हुन सक्ने संभावना हुँदैनभएको होइन । तसर्थ खोजी र अनुसन्धान हुँदै गए अन्य कृतिहरू पनि पाउन सकिने संभावना रहेकै छ । यस चरणमा हालसम्म प्राप्त यात्रा साहित्यको कृति भने 'राजागगनीराजको यात्रा' मात्रै हो ।

हालसम्मको खोज अनुसन्धानमा प्राप्त एउटै मात्र ग्रन्थ 'राजा गगनीराजको यात्रा' हो । अन्वेषकहरूले यस कृतिको रचना सं १५५० मानेका छन् । लेखक भने करवीर रावल भएको तथ्य पुष्टि भैसकेको छ । यस ग्रन्थमा नेपाली भाषामा लिखित यात्रा साहित्यको प्राचीनता झल्किएको छ । यो कृतिपछि यात्रा निबन्धको क्षेत्रमा लामो शून्यता छाएको देखिन्छ ।

ख. विकासशील वा दोस्रो चरण (सं १९१०-२००९ सम्म)

वि.सं १९१० लेखनसमय मानिएको जङ्गबहादुरको बेलायत यात्राबाट नेपाली साहित्यमा विकासशील चरणको प्रारम्भ हुन्छ । र यो चरण २००९ सालसम्म रहेको मानिन्छ । यस चरणमा प्रमुख रूपमा राजकीयकामका सन्दर्भमा शासकहरूले यात्रा गर्ने गरेको र यात्रा प्रसङ्गसँग सम्बन्धित विषय र अनुभवहरूलाई कर्मचारीहरूद्वारा लेखाउने गरेको देखिन्छ । यस कालमा यस्तो यात्रासँग सम्बन्धित केहीकृतिहरू देखिएका छन् । यस चरणमा विदेश सम्मको यात्राको वृत्तान्त लेख्ने गरेको पाइन्छ ।

१५. ऐजन पृ. २११ ।

जङ्गबहादुरको बेलायतयात्रा २०१४ सालमा कमलमणि दिक्षितले सम्पादन गरी प्रकाशन गरेको कृति हो । यसका लेखक सिद्धिमान राजभण्डारी, लालसिंह खत्री र शिवनरसिंहको नाम बीच विवाद भए पनि सिद्धिमान राजभण्डारी नै यस ग्रन्थका लेखक मानिएको छ ।^{१९} यस ग्रन्थमा देशदेशान्तरका सामाजिक चालचलन रीतिथिति, सामरिक विन्यास आदिलाई समावेश गरेको देखिन्छ । साथै नेपाली भ्ररोपनाको स्वाद पनि प्रस्तुत भएको छ ।

शेरसिंह रानाद्वारा सं १९७० मा छापिएको मेरो लण्डन राजतिलक यात्रा एकजना सैनिकद्वारा निर्माण भएको ग्रन्थ हो । उनले यसै ग्रन्थको भूमिकामा नेपाली भाषामा यात्रा विवरणको अभावका कारण लेखिएको चर्चा गरेका छन् । लेखक रानाले यस ग्रन्थमा सन् १९११ को १० जुनमा बेलायतको साउथ ह्याम्टन बन्दरगाहमा किनारा लागेदेखि सोही सालको ४ जुलाईमा बेलायती भूमिबाट विदा भई हिन्दुस्थानसम्म प्रस्थान हुँदा सम्मको चौबीस दिनको दैन्दिनी हुबहु प्रस्तुत गरेका छन् ।

चिरन्जीवि शर्मा पौडेलको आफ्नो कथा सं १९७४ सालमा लेखिएको भए पनि २०१४ सालमा मात्र प्रकाशित भएको रचना हो । भारतको काश्मिर तथा स्वदेशका विभिन्न स्थानको वर्णन यस ग्रन्थमा गरिएको छ । उनको पद्यमा लेखिएको श्री युरोप यात्रा पनि उल्लेख्य कृति हो । यसमा पनि यात्रा वर्णन साथै चन्द्र समसेरको स्तुतिगान गरिएको पाइन्छ । यो पुस्तक १९६७ सालमा डिल्ली समशेर थापाका नाममा छापिएको भनी शरदचन्द्र शर्मा भट्टराईले नेपाली साहित्यको इतिहास ग्रन्थमा चर्चा गरेका छन् । श्री युरोपयात्रा यात्रा महाकाव्यका रूपमा देखापरेको छ । रणशुर लिम्बूले बर्माको सम्भना १९९६ सालमा लेखेका थिए । यो २०१८ सालमा प्रकाशित भयो । यस ग्रन्थमा दोस्रो विश्वयुद्धको चित्रण गरी त्यस बेलाको दुःख वेदना वर्णन भएको कृति हो । सेनामा कार्यरत लिम्बूले गोरखापत्रका तत्कालीन प्रेमराज शर्मा पौडेलसँग पत्र आदान प्रदानका क्रममा परिचय भएपछि शर्मा पौडेल कै सल्लाह अनुसार बर्माको सम्भना लेखिएको थियो ।

राममणि आ.दि यात्रा साहित्यका दोस्रो चरणका शसक्त प्रतिभा मान्छिन् । उनको यात्रा संस्मरण नामक कृति मृत्युको १८ वर्ष पछि छापियो । उनको यस ग्रन्थमा २००७ साल अघिका प्रसङ्गरू भएकाले यो कृति पनि २००७ अघि नै लेखियो भन्ने

१९. ऐजन पृ. २२१ ।

ठानिन्छ । उनको यस संस्मरणमा सं १९९१ पुस १७ देखि माघ ८ गते सम्म गरिएको । 'मेरो पैदल काशीयात्रा' काठमाण्डौं देखि बनारस सम्मको २१ दिने पैदल यात्राको वयान समेटिएको छ । त्यस्तै गरेर आ.दी को यात्रा संस्मरणमा पुराना सम्भना (२०२९) बाट साभार गरिएका विभिन्न शीर्षक रहेका रचनाहरू पनि थप गरिनाले यो कृति थप उत्कृष्ट यात्रा विषयका ग्रन्थ बन्न गएको देखिन्छ ।

त्यस्तै गरी केशरबहादुर के.सी.को देशदेशावरको वयान नामक ग्रन्थ पनि सं १९९८ मा नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिबाट प्रकाशित भएको देखिन्छ । यो ग्रन्थ भने भ्रमण गरेर नभई अध्ययन गरेर लेखिएको कृति हो । तैपनि यस कृतिलाई यात्रा साहित्य कृतिका रूपमा चर्चा गर्ने गरिएको छ । यस चरणका अन्य ग्रन्थहरूमा अज्ञात लेखकको चीन परिचय (१९४०), पतन्जी गजुरेलको तिर्थावली (१९५९), हरिनारायण प्याकुरेलको तीर्थ जाँदाको वृत्तान्त (१९७४), श्री रत्न शर्माको बन्नीकेदार पथ प्रदर्शनी (१९८०) आदि उल्लेख ग्रन्थ रहेका छन् । दोस्रो चरणका अन्य नियत्राकार रामसिंह बहादुर 'मेरो यात्रा नेपाल राज्यमा (ई १९२६)' नामक रचना गोर्खासंसारमा प्रकाशित भएको थियो । गोरखापत्रमा सं १९७३ तिरै बेनामे दुइचार ओटा रचनाहरू प्रकाशित थिए ।

शारदामा प्रकाशित शेरबहादुर कुँवरको 'श्री ३ महाराजको महकाली सवारी (१९९१)', शमशेरबहादुर मल्लको 'छ मैन्हको भ्रमण (१९९२)', सुर्वण सिंह कटुवालको 'वराहक्षेत्र दर्शन (१९९५)', बैजनाथ सेढाईको 'श्री नीलकण्ठ हथयात्रा (१९९८)', भवानी भिक्षुको 'सिमला सम्म (१९९९)', उपेन्द्र पुरुष शर्माको 'मानसरोवर तथा कैलाशको वर्ण (१९९९)', रुद्रराज पाण्डेको 'गाडखार यात्रा (१९९९)', फलेन्द्र विक्रम राणाका 'भेडाबारी यात्राको एक भलक (१९९९)' र 'मेरो सर्लाही यात्रा (२०००)', लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका 'पहाडी जीवन र गौरी शङ्कर यात्रा (२०००)', हरिप्रसाद गोर्खा राईको 'मेरो डायरीका कैयौं पृष्ठ (२००४)' र समुन्द्रदत्त कोइरालाको 'मेरो भ्रमण यता उता (२००७)' । यस चरणका मुख्य फुटकर रचनाहरू हुन् । यसै चरणमा भारती पत्रिकामा कान्ता ठाकुरको काठमाण्डौं भ्रमण, लैनसिंह बाड्देलको डायरीको एक पृष्ठ (२००९) पनि उल्लेख्य छन् । यस समयका फुटकर रचनाहरूमा भवानी भिक्षुको सिमलासम्म र देवकोटाका पहाडी जीवन र गौरी शङ्कर यात्रा रचनाहरूले यात्रा निबन्धलाई जनजीवन नजिक ल्याएको स्पष्ट हुन्छ । पत्रिकाको हकमा शारदा र भारती तथा गोरखापत्रले उल्लेख्य योगदान गरेको देखिन्छ । गुरुप्रसाद मैनाली, बी.पी शर्मा आदिका पनि यात्रा निबन्ध देखापरेका थिए ।

ग) आधुनिक वा तेस्रो चरण (२०१० पछि)

काठमाण्डौबाट प्रकाशित प्रगति पत्रिकामा २०१० सालमा लैनसिंह बाङ्देलको युरोपको चिठी धारावाहिक रूपमा प्रकाशित हुन थाले पछि आधुनिक चरणको प्रारम्भ भएको मानिन्छ।^{३०} यो यात्रा संस्मरण पुस्तककार रूपमा २०१४ सालमा मात्र प्रकाशित भयो। सचेततापूर्वक नेपाली भाषामा लेखिएको यात्रावृत्तान्त युरोपको चिठी नै हो। यस बाहेक पहिलो र दोस्रो चरणमा लेखिएका यात्रा प्रायः राज्यसत्ताका प्रमुखहरूले मात्रै गरेका छन्। लेखकहरूले शासकहरूद्वारा गरिएको यात्राबारे सुनेका आधारमा वा भ्रमणदलका सहभागीमध्ये कसैले यात्रावृत्तान्त लेख्ने गरेको तथ्यले पनि सोही कुराको पुष्टि गर्दछ। वि.सं २००७ को परिवर्तन पछि देखापरेको खुल्ला र उदार वातावरणले सर्वसाधारण नेपालीहरू पनि निर्बाध रूपले भ्रमण गर्न सक्ने भएपछि यो क्षेत्र मौलाउनु स्वभाविक पनि थियो। यो क्षेत्र सोही अनुरूप मौलायो। यस चरणमा बाङ्देलले सुरु गरेको यात्रा लेखनको क्रमलाई तारानाथ शर्मा, केदारमणि आ.दी, देबीचन्द्र श्रेष्ठ, यादव खरेल, पूर्ण प्रकाश नेपाल, यात्री, सूबसेन, रमेश विकल, घनश्याम राजकर्णिकार, श्री कृष्ण गौतम, मञ्जुल, गंगाप्रसाद उप्रेती, विजय चालिसे, भीष्म उप्रेती, तेजप्रकाश श्रेष्ठ, सुधा त्रिपाठी, जय छाडछा, गोविन्द गिरी प्रेरणा, विशम्भर चञ्चल, पोष चापागाई, रामप्रसाद पन्त, चन्द्रप्रसाद भट्टराई, गोविन्द वर्तमान आदिले निरन्तरता मात्र प्रदान गरेनन् यसलाई निजात्मकता, वस्तुगत सामर्थ्य र साहित्यिक उत्कृष्टता पनि दिए। कलाको अध्ययनका लागि युरोप गएका लैनसिंह बाङ्देलले युरोपको चिठीका अतिरिक्त स्पेनको सम्भना (२०२०) र रोमको एउटा फूल र प्यारीसको एउटा काँडा (२०५७) लेखेर यस क्षेत्रलाई समृद्ध तुल्याउन योगदान गरेका छन्। उनका यात्रा निबन्धहरूमा निजात्मक अनुभूति रहेकैले बाङ्देललाई नेपाली यात्रा साहित्यमा आधुनिकता सुरु गर्ने व्यक्तिका रूपमा स्वीकार गरिएको हो। तारानाथ शर्माले यात्रा साहित्यलाई विशिष्ट योगदान दिएका छन्। शर्माको स्वदेश र विदेशको भ्रमणका यात्रा वृत्तान्तहरूलाई रोचक र पठनीय बनाई दिए। उनका जर्मकाहरू (२०२५), बेलायततिर बरालिदा (२०२६), जीवनको छाल (२०३०) र पातालप्रवास (२०४१) गरी यात्रा साहित्यका जम्मा चार पुस्तक प्रकाशित छन्।

त्यस्तै गरी केदारमणि आ.दी. नेपाली यात्रा निबन्धका सर्वाधिक पुस्तककार कृति प्रकाशित गर्ने साहित्यकार हुन्। मदन पुरस्कारको संस्थापिका रानी जगदम्बासंगै

२०. ऐजन पृ. २३३।

विश्वका विभिन्न भागको भ्रमण गर्ने सुअवसर प्राप्त गरेका केदारमणि आ.दी.का यात्रा निबन्धहरूको सूची लामो छ । वि.सं २०२२ मा उनको पहिलो कृति बेलायत जाँदा प्रकाशित भएको थियो भने सबै भन्दा पछिल्लो कृति नारायणी लुम्बिनी वि.सं २०४७ मा प्रकाशित छन् । बढी केदार यात्रा तीस वर्ष अघिको (२०२३), चारधामको यात्रा (२०२५), यताउताका कुरा (२०२५), एक फन्को (२०२५), हिउदमा बेलाइत (२०२७), यतै वरिपरि (२०२९), तीनतिर (२०३१), यात्राका कुरा (२०३१), रतनको सिन जाँदा (२०३१), आफ्नै कुरा (२०३४), ठाउँठाउँका कुरा (२०३५), यात्रा समुच्चय (२०४०), भारत यात्रा प्रसङ्ग (२०४१) र यात्रा प्रसङ्ग नेपाल (२०४१) आदि । पत्रिकामा छापिएको उनको पहिलो यात्रा निबन्ध अविश्रमणीय यात्रा हो जुन २०२२ सालमा रूपरेखामा छापिएको थियो ।

राजनीतिमा लागेर प्रधानमन्त्री बनेका मातृकाप्रसाद कोइरालाका मेरो यात्रा (२०२५) र कोशीको कथा (२०४६) प्रकाशित छन् । उनका लेख निबन्धहरू खोज अनुसन्धानमूलक रहेका छन् । देवीचन्द्र श्रेष्ठ भ्रमण गर्न असाध्यै रुचाउने व्यक्ति हुन् । आफ्नो भ्रमणलाई सार्थक पार्न उनले यात्राको वर्णन गर्ने गरेको पाइन्छ । उनका काठमाण्डौ बाहिर (२०२८), हुम्ला बोल्छ मान सरोवरमा (२०३७) र घामपानीको छापबिडो (२०४५) आदि कृति प्रकाशित छन् । विषयवस्तुका दृष्टिले उनका रचनामा सौन्दर्य प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

धर्मराज थापा संस्कृति कर्मी हुन् । नेपाली लोकसाहित्यको सङ्कलन विश्लेषण, लोकगीत र सङ्गीतको संरक्षण र संवर्द्धनमा एवम् लोकगीत गायनका माध्यमबाट अतुलनीय योगदान गर्ने थापाका यात्रासम्बन्धी ग्रन्थ पनि त्यही उद्देश्यसंग सम्बन्धित देखिन्छन् । उनका मेरो नेपाल भ्रमण (२०३२), गण्डकीको सुसेली (२०३४), चितवन दर्पण (२०३६), तनहु फूलबारी (२०३६), लोकसंस्कृतिको घेरामा लमजुङ (२०३९) र सगरमाथाको सेरोफेरो (२०४४) उल्लेख्य र महत्वपूर्ण कृति प्रकाशित छन् ।

त्यस्तै यादव खरेल काभ्रेली स्रष्टाको यात्रा निबन्ध २०३३ सालमै समुन्द्रपारी नामले प्रकाशित छ । समुन्द्र पारीमा इगल्याण्ड, फ्रान्स, स्पेन आदिका विभिन्न क्षेत्रको यात्रामा आधारित यात्रावर्णन पाइन्छ । उनको कृति पढ्दा वृत्तचित्र हेरेको भैं अनुभूति हुन्छ । भोजपूरको कटुन्जेमा जन्मिएर मोरङ हुँदै काठमाण्डौमा स्थाई बसोबास गर्ने पूर्णप्रकास नेपालले स्वदेशका पचहत्तरै जिल्ला भ्रमण गरेर अनुभव बटुले पछि यात्री उपनाम धारण गरेका हुन् । उनले वर्णाश्रम व्यवस्था किन ? भन्ने प्रबन्धात्मक कृति २००८ सालमै प्रकाशित गरेका हुन् । यात्रा निबन्धका क्षेत्रमा भने उनको पहिलो कृति मेरो मुक्तिनाथ यात्रा

(२०२६) हो । त्यसपछि उनका सेतीको नागवेली (२०३४), काशीपुरी परिर्दशन (२०३६), बदलिदो घामछाया (२०३७), नियात्राको नौलो सुसेली (२०३९), राराको सैराई (२०५७) र रुमाल (२०५७) जस्ता यात्रा निबन्धात्मक कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका यी कृतिहरू खोज अनुसन्धानात्मक कृतिहुन् ।

सूव सेन अर्का उल्लेख्य लेखक हुन् । उनी गुल्मी निवासी सूर्यबहादुर सेन ओली साहित्यिक क्षेत्रमा सूव सेन नामले चिनिन्छन् । उनका देशदर्शन (२०३३ र २०४४ पहिलो दोस्रो खण्ड)^{२१} गौचरण देखि गौ पूजा सम्म (२०५२), आफ्नै खोजका सन्दर्भहरू (२०५५), अविश्रमणीय जुम्ला (२०५९), देशभक्तहरूको भूमि, इजरायलमा केही दिन (२०५९) र चालिसवर्ष पछि (२०५९) प्रकाशित कृति हुन् ।

सालोन कार्थक भारतको दार्जिलिङ निवासी हुन् । उनले २०३३ सालमा समुन्द्रवारिः समुन्द्रपारि नियात्रा सङ्कलनको सम्पादन गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा पूर्ण राई, सालोन कार्थक, जोन डिक खवास, ज्ञानेन्द्र कुमार रङ्गोड, विरेन्द्रकुमार रङ्गोड आदिका नियात्राहरू सङ्कलित छन् ।

रमेश विकल नेपाली साहित्यका उल्लेख्य साहित्यकार हुन् । उनका नियात्रा सङ्ग्रहहरू सातसूर्यःएक फन्को (२०३४) र नीलगिरीको छायामा (२०५०) प्रकाशित छन् । घनश्याम राजकर्णिकार काठमाण्डौ कमलपोखरीका रैथाने हुन् । एक उद्यमीका रूपमा संस्मरण र नियात्राका क्षेत्रमा कलम चलाएका छन् । उनका केही चिनतनः केही मन्थन - निबन्ध सङ्ग्रह (२०३५), पवित्र सम्भना आमाको र संस्मरण (२०४३), सम्भनाको लहरमा लहरिदै जादा संस्मरण (२०५२), विदेशको यात्रा स्वदेशको सम्भना (२०३७), देशप्रदेशको भ्रमण केही संस्मरण (२०४३) र बौद्ध तीर्थयात्राः नन्दलादेखि लुम्बिनीसम्म २०६० जस्ता कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका यात्रा निबन्धका तीन कृति प्रकाशित भएका छन् ।

पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको धवलागिरी अञ्चलको बागलुङ जिल्लामा जन्मिएका लेखक काजी रोशन नेपाली भाषा साहित्य सेवक हुन् । उनका मानसरोवरमा डुबुल्की मार्दा (२०३५), चारो टिप्न गएका बस्तीहरू (२०६०) र कवि, रोगी र नर्स (२०६३) जस्ता यात्रानिबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यस चरणका उल्लेख्य नियात्राकार र तिनका निबन्धहरू यसप्रकार रहेका छन् । बट्टी पोखरेलको दस पोका भित्र पन्ध्र अँजुली (२०३८),

२१. ऐजन पृ. १३५ ।

घटराज भट्टराईका डोल्याकी छोटी(२०३९),गोसाइँकुण्ड (२०३८) र भानुयात्राका आठ दिन (२०५४), महेश्वर रायका 'काली सेतीका छालहरू (२०४०), सिताको माटोदेखि लिङ्कनको देशसम्म (२०४३), पिरामिडको देशमा (२०४७), भापा: माटो र मानिस, निल नदीको छायामा, रञ्जुश्री पराजुलीको विदेशमा विताएका केही वर्ष (२०४९), श्रीकृष्ण गौतमका 'तस्मात् चरैवेति (२०४५) र माल्दिभ्सको प्रेमकथा र अन्य यात्राहरू (२०६३), अल्छीका पाइला (२०४२), मञ्जुलका सम्भनाका पाइलाहरू (२०४४), जाने होइन त दाइ आलापोट ? (२०३७) लगायत विभिन्न फुटकर निबन्धहरू प्रकाशित छन् ।

गंगाप्रसाद उप्रेतीका स्मृतिका छालमा इटाली (२०४४) र तिब्बतमा दशदिन (२०६४) यात्रा निबन्ध हुन् । उनको नाम खोल (२०६४) निबन्ध सङ्ग्रह पनि प्रकाशित छ । विजय चालिसेका अप्रिलमा बेलायत (२०४५) र मनका तुलिकामा स्मृतिका विम्बहरू (२०६३), निर्मोही व्यासका नौ पाइला (२०४६), ठोरीको एलबम (२०४८), भलभली आँखामा (२०५९), सेरोफेरो सबै मेरो (२०६९), भीष्म उप्रेतीका 'यात्राका केही थुङ्गाफूल (२०४६), निलो पानी र निला भावनाहरू (२०५५), लहरलहरका अक्षरहरू (२०५८), हिड्दै गर्दा (२०६९) र तेहरान डायरीको एकसाता (२०६३) आदि प्रकाशित नियात्राहरू हुन् ।

तेजप्रकाश श्रेष्ठका पाइलाका डोवहरू (२०४८), दौडाहा र घुमाउरा बाटाहरू (२०५६) र साङ्गीला पच्छ्याउँदै (२०६२) सत्यमोहन जोशीको 'न्युजिल्याण्डमा पहिलो नेपाली (२०४९), प्रकाश ए राजको 'एक यात्रालेखको कथा (२०५०), सुधा त्रिपाठीका बादल, धर्ती र आस्थाहरू (२०५०), जीवन सूत्र र स्वप्नाभाष (२०५३) र सुटटाई, बोका र प्रजातन्त्र (२०६०) जय छाडछाका 'कङ्गारुको देश देखि आइफलटावर सम्म (२०५२), चाँप फूलने पहाड मुन्तिर (२०५४), बादल रुँदाको जुरिच (२०५९) र विब्ल्याँटो आकाशको धरातलतिर (२०६४), गोविन्द गिरी प्रेरणाका फेरो (२०५३), टिष्टाको किनारै किनार (२०५५) र गुडबाई अमेरिका (२०६३), अनिल पौडेलको काठमाण्डौ देखि सिक्किम सम्म (२०५३), देवीप्रसाद सुवेदीको 'मेरो दैनिकीका पानामा चीन (२०५५) र यात्रा अनुभूतिहरू (२०५६), मुक्तिनाथ शर्मा नेउपानेको 'काठमाडौँ देखि लण्डनसम्म (२०५७), बेलायततिरका भ्रमहरू (२०६२), तीर्थ (२०६४), जस्ता कृतिहरू यात्रा निबन्ध र प्रबन्धात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

बुलु मुकारुडको जापानको चक्कर (२०५७) र अमेरिका जाने ?, अमेरिका कल्पना र वास्तविकता (२०६६), विश्वम्भर चञ्चलको छितिजदेखि छितिजसम्म (२०५८), र

वारिदेखि पारिसम्म (२०६२) जस्ता रचनाहरूले पनि यात्रा साहित्यलाई टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । पोष चापागाईका गोसाईकुण्डदेखि चेन्नैसम्म (२०६०), मौन चुल्ठो (२०६४) र पश्चिम अष्ट्रेलियाको यात्रा संस्करण: सेरोफेरो पर्थको (२०५८), रामप्रसाद पन्तका जापान भ्रमणका केही सम्भनाहरू (२०५८), यात्रा र अनुभूति (२०६२), पेट्रोनास टावरको सेरोफेरो (२०६३) र बाह्र सूर्य: सोह्र फन्को (२०६४) लगायतका कृतिहरू नियत्रा विधाका प्राप्ति हुन् ।

बिनय रावलको ठूलिदीको देश (२०५८), रामदयाल राकेशको पूर्वदेखि पश्चिम सम्म (२०५९), सूर्योदयको देशमा सातदिन (२०६३) र देशविदेश (२०६३), कृष्णप्रसाद वस्यालको आफ्नै यात्रा: आफ्नै अनुभूति (२०५९) आदि उल्लेख्य छन् । प्रदीप नेपालको अमेरिकाबास: मातृभूमिको सम्भना (२०६१), चन्द्रप्रसाद भट्टराईको प्रसान्तका छालमा मेरो नेपाल (२०६१), कृष्ण प्रधानको होनोइदेखि हो-चि-मिन्ह सिटीसम्म (२०६१), प्रतिक ढकालका हिमाल पारि पुगेपछि (२०६१), सेती पनि काली पनि (२०६३) र सगरमाथाको आधार शिविरबाट (२०६३), गोविन्द वर्तमानको सोह्र साँभहरू (२०६१), ईसान गौतमको मायालु बतास अनि रडहरू (२०६५), दामोदर पुडाशैनी किशोरको यात्राका प्रेमिल तरङ्गहरू (२०६५) र कृष्ण प्रसाईको अनुभूतिका छालहरू (२०६५) उल्लेखनीय कृतिहरू हुन् ।

यस चरणमा यात्रा वर्णन, संस्मरण र नियत्राका पुस्तकहरू प्रसस्त प्रकाशित भएका छन् । ती मध्ये जनकलाल शर्माको कौतुकमय डोल्पो (२०३१), श्यामप्रसादको मेरो चीनयात्रा डायरी (२०३७), मदनमणि दीक्षितको बर्लिन डायरीका पाना (२०४१), कमल दीक्षितको गुनको खोजी (२०४२), महाचीन (२०५५) र साँगालो (२०५७), राममणि रिसालको कताकताको कथा (२०४४), नरेन्द्रराज प्रसाईको ठाँगे उक्लेपछि (२०६०) र रेलको रमाइलो (२०६१), श्री ओम श्रेष्ठ 'रोदन'का समुन्द्रपारी-समुन्द्रवारि (२०६०) र नबिसने दिनहरू (२०६३), युवराज नयाँघरेको 'अनाम पहाडमा फनफनी' (२०६२), सृजन लम्सालको 'आँगनदेखि सागर सम्म' (२०६२), ज्ञानेन्द्र विवसका राराकी अप्सरा (२०५८) र प्रणय र पाइला (२०६२) जस्ता कृतिहरूको योगदानले यो यात्रा निबन्ध समुन्नत भैरहेको पाइन्छ ।

यस प्रकार यात्रा निबन्धको तेस्रो चरण अत्यन्त उर्वर रहेको देखिन्छ । यस समयमा यात्रा निबन्धतर्फ पाठक र लेखकहरूको रुचि बढिरहेको पाइन्छ । हिजोआज नेपाली निबन्धहरू मध्ये यात्रा निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रशस्तै छापिरहेका छन् । समकालीन साहित्य, गरिमा, मधुपर्क, मिमिरे, समष्टि, वागीश्वरी, मधुलिका जस्ता पत्रपत्रिकाले निबन्धका क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान गरेको पाइन्छ । यस चरणका

निबन्धहरूलाई सबैजसो पत्रपत्रिकाले स्थान दिन थालेको पाइन्छ । यसै क्रममा कोमलप्रसाद पोखरेलले पनि नियात्रा 'मेरो अमेरिका यात्रा २०६८' प्रकाशन गराएर एक नियात्राकारको श्रृङ्खलामा थपिने काम गरेका छन् । उनी हास्यव्यङ्ग्यका क्षेत्रमा भने पहिल्यै परिचित भइसकेका छन् ।

३.४. नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको ऐतिहासिक पर्यवेक्षण

क. पृष्ठभूमि

मानिसले आदिम युगदेखि नै प्रसन्नता, उपलब्धि र उमङ्गको अवसर पाएका बेला हाँस्ने गर्थ्यो । उसका हाँसाइमा व्यक्त हुन आउने पवित्रतामा स्वच्छ, प्रसन्नतामात्र रहेमा त्यहाँ मुस्कान, सन्तोष, हर्ष आदिको परिणाम हाँसोमा खित्का समेत भएर व्यक्त हुन सक्ने अवस्था आईदिन्छ । तर हास्यमा प्रयोजनमूलक प्रतिक्रिया समेत अभिव्यक्त हुन थाल्यो भने हास्य स्मित नरहेर उपहास वा व्यङ्ग्यका कोटीमा पुगिदिन्छ । मानिस जीवनका आरोह अवरोहहरू, घटना, दुर्घटना, सङ्गति र विसङ्गतिहरू नै साहित्यका विषयवस्तु बन्दछन् । यस्तै विषयवस्तुलाई साहित्यकारले कहिले गद्यमा कहिले पद्यमा प्रकट गर्दछन् । मानिसका स्वअनुभूतिहरूलाई प्रकट गर्ने क्रममा कतै हास्य र कतै व्यङ्ग्यको सिर्जना हुन पुग्दछन् । हास्य र हासाउनु मानिसको स्वभावगत विशेषता हो र व्यङ्ग्य चाहिँ प्रवृत्ति हुनजान्छ ।

नेपाली वृहद शब्दकोशले हास्यव्यङ्ग्यको तीनवटा अर्थ बताएको पाइन्छ- “छेडखानका साथै हाँसो उठ्ने कामकुरो, हाँसाउने र छेडपेच हान्ने काम; साहित्यमा यथार्थ तर अनुचित काम कार्यवाहीमाथि हासाउने गरी गरिने व्यङ्ग्य र साहित्यमा विशेषतः कथा, कविता, निबन्ध आदिका माध्यमबाट प्रयोग गरिने एक उपविधा”^{२२} हास्यव्यङ्ग्यका बारेमा विभिन्न व्याख्याहरू भएको पाइन्छ । समग्रमा भन्दा हास्यव्यङ्ग्य स्वयम् विधा होइन यो त सबै विधामा प्रयोग हुन सक्ने एक शैलीमात्र हो । हास्य स्वतन्त्र रूपमा लेखिन सक्छ तर व्यङ्ग्यमा हास्य अन्तर्निहित हुन्छ । यस शैलीले पाठकका मनमस्तिष्कमा अत्यन्त तीव्र प्रभाव पार्ने हुँदा यस शैलीको आफ्नै किसिमको महत्व रहेको छ । यसले मनोरञ्जनका साथै सुधारका लागि सन्देश पनि दिन्छ । त्यसैले हास्यव्यङ्ग्यको साहित्यमा महत्वपूर्ण शैलीको रूपमा स्थान रहेको छ ।

२२. नेपाली वृहद शब्दकोष, पृ. १४१७ ।

ख. हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध: कालविभाजन

नेपाली साहित्यमा 'हास्यकदम्ब'को अनुवादसँगै हास्यव्यङ्ग्यको लेखन आरम्भ भएको मानिन्छ । वि.सं. १८५५ मा शक्तिवल्लभ अर्ज्यालद्वारा संस्कृतमा लिखित र उनैद्वारा नेपालीमा अनूदित हास्यकदम्ब नाटकसँगै भित्रिएको यो सिर्जनात्मक धारा क्रमिक रूपमा अधिबढेको पाइन्छ । हुनत यस अघि नै सुवानन्द दासका कवितामा र पृथ्वी नारायण शाहका दिव्योपदेशमा ध्वन्यात्मक रूपले व्यङ्ग्य आर्विभाव भएको सामालोचक राजेन्द्र सुवेदीको भनाइ रहेको छ । त्यसवेला व्यङ्ग्यको आर्विभाव भएपनि कलात्मक रूपले सचेततापूर्वक गरिने गरेको व्यङ्ग्य सो अवधिको शिल्पमा देखिँदैन । समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले कवि सुवानन्द दासको 'पृथ्वीनारायण' शीर्षकको कवितामा रहेको 'नाम रह्या गजानी धरम तरे तरा भरले ते' जस्ता पंक्तिबाट नेपाली साहित्यमा हास्यव्यङ्ग्य गर्ने प्रचलन सुरु भएको बताएका छन् । नुवाकोट, ककनी कब्जा गर्ने कार्यमा समान योगदान गरेका गजानी र कवि सुवानन्द दास मध्ये सुवानन्द पछि परी सम्पूर्ण श्रेय गजानीले पाएको प्रसङ्गलाई लिएर सुवानन्दले आफ्नो मनको भावना यी पङ्क्तिमार्फत प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । साथै शक्तिवल्लभ अर्ज्याल, गुमानी पन्त लगायतका कविहरूले तत्कालीन युद्धका बेला युद्धको सेरोफेरोमा रहेर लेखेका कविताहरूमा पनि व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति भेटिन्छ । त्यस्ता कविताले राष्ट्रप्रेमका साथै विजयोन्माद, आपसी व्यक्तित्वको टकराव र अङ्ग्रेज प्रतिको हेय भावना प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । तनहुँ भकुण्डो, साँड्याको कवित्, धन्य गोर्खाली राजा जस्ता कवितालाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यी कविताहरू हास्यव्यङ्ग्य तर्फका सचेत प्रयास भने होइनन् । तर अङ्ग्रेजसँगको युद्धको समाप्तिपछि भएको सुगौली सन्धिले हाम्रो स्वाभिमानमा ठूलो धक्का दियो र वीरकालीन् उन्मादबाट स्रष्टाहरू भक्तिभावतिर उन्मुख भएको देखिन्छ ।

यसै परिवेशमा नेपाली साहित्यमा आदिकवि भानुभक्तको उदय हुन्छ । नेपाली मौलिक हास्यव्यङ्ग्यको सुरुवात गर्ने श्रेय पनि आदिकवि भानुभक्तलाई नै जान्छ । उनका 'बिन्ती डिट्ठा विचारीसित, रोजरोज दर्शन पाउँछु चरणको' 'गजाधर सोतीको घरबूढी अलच्छिनकी रहिछिन्' जस्ता लघु कविताहरूले हास्यव्यङ्ग्यको मौलिक स्वरूप निर्धारणमात्र गरेनन्, नेपाली भाषामा सुरुमै उत्कृष्ट हास्यव्यङ्ग्य रचना गर्न सकिन्छ भन्ने तथ्य पुष्टि भएको छ ।^{२३} भानुभक्त पछि ज्ञानदिलदास, मोतीराम, लक्ष्मीदत्त पन्त, कृष्णप्रसाद रेग्मी, पहलमानसिंह स्वाँर आदि साहित्यकारहरूले श्रृङ्गारिकतामा व्यङ्ग्य मिसाएर

२३. पूर्ववत् पृ. ३७१ ।

कविताहरू सिर्जना गरेको पाइन्छ । शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, लेखनाथ, सोमनाथ सिग्दाल आदिले पनि हास्यव्यङ्ग्यमा कलम चलाएको देखिन्छ । नेपाली निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्य शैलीको प्रवेशअघि कविता, कथा र प्रहसनमा व्यङ्ग्यको प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपाली निबन्धमा भने हास्यव्यङ्ग्यको प्रयोग यी विधाभन्दा पछिबाट भएको मानिन्छ । नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको विकासलाई तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

३.४.१. पहिलोचरण वा प्रारम्भिक चरण (१९९० साल अघि)

नेपालमा शारदा पत्रिकामा प्रकाशन अघि नै नेपाली निबन्धमा हास्यव्यङ्ग्य शैली भित्रि सकेको देखिन्छ । तत्कालीन निबन्धहरूमा सामाजिक वेथिति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्ने प्रवृत्ति सुरु भएको पाइन्छ । यो प्रवृत्ति नै हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध तर्फको प्रारम्भिक प्रयास हो । यस चरणमा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धले स्पष्ट आकार लिन नसकेको भएपनि स्रष्टाहरूमा हास्यव्यङ्ग्यतर्फ अभिरुचि बढेको त्यसबेलाका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित रचनाले पुष्टि गर्दछन् । यस चरणमा हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकार र निबन्धहरूमा बेदनिधि शर्माको 'जातीय रोगको औषधि (१९८३), विद्यावतीको 'तरुणी औ तरुण कुन्त छन्न र उन्नतिका आवश्यक अङ्ग, जस्ता रचनाहरू उल्लेख्य छन् ।

यस चरणमा विषद अध्ययन र अनुसन्धान गरिएमा गोरखापत्र, सुन्दरी, माधवी, जन्मभूमि, चन्द्र, चन्द्रिका जस्ता पत्रिकाहरूमा पनि हास्यव्यङ्ग्यात्मक गद्य रचनाहरू प्राप्त हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ । यो हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध लेखनको प्रारम्भिक चरण हो ।

३.४.२. विकाशशील वा दोस्रो चरण (१९९१-२०१६ साल)

नेपाली साहित्यमा शारदा पत्रिकाको प्रकाशन वास्तवमै युगान्तकारी घटना थियो । साहित्यका विभिन्न विधामा जस्तै हास्यव्यङ्ग्य निबन्धका क्षेत्रमा पनि यस पत्रिकाले महत्वपूर्ण योगदान गरेको देखिन्छ । यस चरणमा बोधविक्रम अधिकारी, प्रेमराज शर्मा, सिलवाल पण्डित, हरिनाथ खनाल, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गणेशमासिंह, नारायणप्रसाद भट्टराई, केशवराज पिँडाली लगायतका लेखकहरूले आफ्ना गद्य रचनाहरूमा हास्य र व्यङ्ग्यको प्रयोग गरी नेपाली निबन्धलाई एक विशिष्ट स्वरूप प्रदान गर्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । शारदा पत्रिकाले 'हँसी-दिल्ली' शीर्षकको स्तम्भको व्यवस्था गरी हास्यव्यङ्ग्यको विकास र विस्तारमा विशेष ध्यान पुऱ्याएको देखिन्छ ।

यस चरणका हास्यव्यङ्ग्य निबन्धकारहरूले हास्य र व्यङ्ग्यको सचेत प्रयोग गर्ने कामको प्रारम्भ भयो । सामाजिक विकृति विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्ने परम्पराको सुरुवात यस चरणको मुख्य उपलब्धि हो । यस चरणमामात्र नेपाली हास्यव्यङ्ग्य गद्यमा स्पष्ट आकार र स्वरूप लिएको हो । यस चरणका वासुदेव शर्मा लुइटेल्को भूत छैन (२००६), लीलाध्वज थापाको दाही (२००८), आच्छा राई 'रसिक'को सप्तकोसी (२०११) आदि प्रमुख उपलब्धी हुन् । त्यस्तै बोधविक्रम अधिकारीको कविता मातासँग मेरो गनथन (१९९२), प्रेमराज शर्माको 'पण्डित जीको चिठी (१९९२) र सिलवाल पण्डितको 'वेदान्त विवादको मिसिल (१९९२) जस्ता स्रष्टा र कृतिहरूले हास्यव्यङ्ग्य निबन्धका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ । यस चरणमा शारदा, युगवाणी, नेपाल पुकार, गोर्खा, भारती जस्ता पत्रपत्रिका मार्फत देशभित्र र बाहिरबाट थुप्रै फुटकर रचना प्रकाशित गरी योगदान गरेको देखिन्छ ।

३.४.३. आधुनिक वा तेस्रो चरण (२०१७ देखि हालसम्म)

नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको क्षेत्रमा आधुनिकताको प्रवेश गराउने र त्यसलाई मलजल दिएर आजको स्थितिसम्म पुऱ्याउनेमा केशवराज पिँडालीको महत्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ । उनले पूर्ववर्ती हास्यव्यङ्ग्यकारले भन्दा भिन्नै शैलीमा व्यङ्ग्यात्मक निबन्धहरू रचना गरे । हुनत उनका रचनाहरू शारदा पत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित हुँदै आएका थिए । वि.सं. २००७ को क्रान्तिले उघारेको स्वतन्त्रताको दैलोले नेपाली जनतालाई उन्मुक्त बनाएको थियो । त्यही स्वतन्त्रताको उपभोग गर्दै सामाजिक विकृति विसङ्गतिलाई परिष्कार गर्नुपर्नेतर्फ अभिप्रेरित हुँदै यस क्षेत्रमा कतिपय लेखकहरू सक्रिय र समर्पित भएका हुन् । वि.सं. २०१७ को राजनैतिक परिवर्तनले लेखकीय स्वतन्त्रतामा बाधा पर्न गयो । तैपनि लेखकहरूले आफ्ना विचारलाई शब्दका माध्यमबाट व्यक्त गर्न छोडेनन् । पिँडालीको २०१७ सालमा 'खै-खै' हास्यव्यङ्ग्य कृति प्रकाशित भएपछि यस क्षेत्रले विशिष्ट स्वरूप प्राप्त गर्‍यो ।

सीमित लेखक र सामान्य हास्यव्यङ्ग्य लेखनको स्थितिबाट यस अवधिको प्रारम्भ सँगसँगै नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धले एउटा फराकिलो मार्ग पहिल्याउनुका साथै विषयगत र शैलीगत विविधता सहित अधि बढ्ने अवसर पाएको देखिन्छ । यस चरणमा हास्यव्यङ्ग्यको निकै नै विकास र विस्तार भएको देखिन्छ । केशवराज पिँडालीका खै-खै (२०१७), फेरि उल्टै मिल्यो (२०३२), व्यङ्ग्यै व्यङ्ग्य (२०४६) र प्रसन्न हुनुहोस् (२०५२), भैरव

अर्यालका काउकुती (२०१९), जयभुँडी (२०२२), गलबन्दी (२०२६), इतिश्री (२०२८), दश औतार (२०३३) महत्वपूर्ण प्राप्ति हुन् । नेपाली हास्यव्यङ्ग्य निबन्धका फाँटमा भैरव अर्यालका निबन्धहरूले विषय रोज्ने चातुर्य, विषयको प्रस्तुति गर्ने विशिष्टता, निजात्मक अनुभूतिसँगका विचार र समाजमा विद्यमान विकृति-विसङ्गतिलाई हेर्ने उनको दृष्टिकोण एकसाथ अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । व्यक्तिका गलत् प्रवृत्तिलाई व्यङ्ग्य गर्ने उनको शिष्ट निबन्धशैली अनुपम रहेको छ । यसचरणका उल्लेख्य स्रष्टाहरूमा श्रीधर खनाल, विष्णु नवीन, रामकुमार पाँडे, बालमुकुन्ददेव पाण्डे, भीमप्रसाद लामिछाने, श्याम गोतामे, विपिनदेव ढुङ्गेल आदि रहेका छन् । त्यस्तै गरी सूर्यबहादुर शिवा, लोकेन्द्रबहादुर चन्द, अमरप्रसाद रिजाल, नरेन्द्रराज पौडेल, हरि बन्दी, मोहनराज शर्मा, विश्व शाक्य, चोलेश्वर शर्मा, विमल निभा, मुकुन्द आचार्य, खगेन्द्र सङ्गौला, रविकिरण 'निर्जीव', रुद्र खरेल राजव, प्रकाश प्रेमी, विष्णु प्रभात, नरनाथ लुङ्गेल, भाउपन्थी, उत्तमकृष्ण मजगैयाँ, मुन पौडेल, चट्याङ मास्टर नरमेन्द्र लामा, मनोज गजुरेल, विष्णुराज आत्रेय (लामिछाने), लक्ष्मण गाम्नागे, विवस पोखरेल, हरिकला उप्रेती, गायत्री लम्साल, धमेन्द्र विह्वल, विमल भौकाजी, धिरकुमार श्रेष्ठ, कोमलप्रसाद पोखरेल आदि स्रष्टाहरूले हास्यव्यङ्ग्य निबन्धलाई उर्वर बनाउने काम गरेका छन् । यस चरणमा हास्यव्यङ्ग्यको क्षेत्र निकै उर्वर देखिन्छ । वि.सं. २०४० पछि व्यङ्ग्य लेखनका क्षेत्रमा निकै तीव्रता आएको छ । यसै चरणमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूले पनि हास्यव्यङ्ग्य लेखनको लागि प्रोत्साहन र हौसला दिएको छ ।

हास्यव्यङ्ग्यात्मक लेखनको मूल उद्देश्य भनेको व्यक्तिका मानवीय दुर्बलता, घुसखोरी, अति भौतिकवादी पराकाष्ठालाई भित्रैदेखि चिथोर्ने कार्य हो । व्यङ्ग्यकारहरूका सारा युक्तिको लक्ष्य भनेको समाज सुधारको प्रयत्न नै रहेको छ ।

*

चौथो परिच्छेद

४ कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्य यात्रा, चरण विभाजन, प्रवृत्तिगत विश्लेषण

४.१ कोमलप्रसाद पोखरेलको साहित्ययात्राको चरण विभाजन

वि.सं. १९९९ असार ३ गते इलामको तोरीबारीमा जन्मिएर वेदका ऋचाहरू घोकै साहित्य र संस्कृतिका कुरा सिक्दै शिक्षा ग्रहण गर्न पुगेका कोमलप्रसाद पोखरेलको सिर्जनाको उर्वर फाँट निबन्ध साहित्य देखिन्छ । उनको ७१ वर्षे उमेरमा साहित्य यात्रा पाँचदशक भन्दा लामो रहेकोछ । पोखरेलले यो जीवनका अवधिमा सिर्जना गरेका साहित्यिक रचनाहरूको विषयवस्तु आफूले देखे, भोगेका तीता-मीठा अनुभवहरू र कटुसत्यलाई नै बनाएको देखिन्छ ।

उनको साहित्य यात्रालाई पहिल्याउँदा २०२० सालमा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'आमा' पत्रिकामा 'शिरमाथि नेपाल आमालाई, काँधमाथि महेन्द्र राजालाई' शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर साहित्य सिर्जनामा उदाएका हुन् । त्यसपछि २०२० मै 'आमा' पत्रिकामै 'म को भएँ ?' शीर्षकको कथा प्रकाशित हुन्छ । त्यस्तैगरी २०२५ सालमा इलामबाट प्रकाशित 'सौगात' पत्रिकामा पोखरेलको प्रथम हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध 'कान्छा बा !' प्रकाशित भएको देखिन्छ । यस निबन्धमा पोखरेलले आफ्नो विधागत खोज गर्ने क्रममा व्यङ्ग्य लेखनमा निकै पारख देखाएको पाइन्छ ।

साहित्यकार पोखरेलको सिर्जना क्षेत्रको मुख्य रुचिको क्षेत्र हास्यव्यङ्ग्य नै देखिन्छ । पोखरेलले विविध विधामा फूटकर रूपमा कलम चलाउँदै आएपनि उनको पहिलो कृति भने 'मेरो सूर्य' कविता सङ्ग्रह (२०५१) हो । उनका 'हाउडी पुराण' हास्यव्यङ्ग्य सङ्ग्रह (२०५२) अन्तर्व्यथा: आजको कथा सङ्ग्रह (२०६०), मेरो अमेरिका यात्रा (२०६८) गरी चार कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् । यसैगरी पोखरेलले २०५४ सालदेखि समालोचना विधामा पनि कलम चलाउन थालेको देखिन्छ । उनको भापाबाट प्रकाशित हुने 'यथार्थ कुरा' १/१०, २०५३ मा 'आइमाई साथी र नारी र पुरुष बीच समानताको सन्देश' शीर्षकको समालोचना पहिलो प्रकाशित समालोचना हो । त्यस्तै उनको भापाकै 'जुही' पूर्णाङ्क ३९(२०५४) मा 'कवि भक्तबहादुर नेपाली र उनको 'चालामाला' कविता सङ्ग्रहको

विहङ्गावलोकन' प्रकाशित भएको छ । पोखरेलले आफ्ना समालोचनात्मक रचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्ने क्रम जारी नै छ तथापि उनको समालोचनात्मक रचनाहरूको सङ्कालो भने प्रकाशित भएको पाइदैन । उनले समालोचनाका क्षेत्रमा आफ्नो पहिचान भने बनाईसकेका छन् । वि.सं. २०५६ मा उनको एउटा एकाङ्की 'अंशवण्डा' प्रकाशित भएको चर्चा कविता पोखरेलले गरेकी छिन् । उनले 'कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी व्यक्ति र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रमा दमक, भापाबाट २०५६ सालमा प्रकाशित एकाङ्की अङ्कमा 'अंशवण्डा' नामको एकाङ्की प्रकाशन गरेको चर्चा गरेकी हुन् ।^१ कोमलप्रसाद पोखरेलका यिनै प्रकाशित रचनाहरूका आधारमा नै चरण विभाजन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कविता, कथा, निबन्ध, एकाङ्की र समालोचनाका क्षेत्रमा पोखरेलले कलम चलाएको पाइन्छ । सङ्ख्यात्मक एवम् गुणात्मक स्तरीयता र विधागत थालनीका आधारमा पोखरेलको साहित्य यात्रालाई विभिन्न चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

१. प्रथम चरण (वि.सं. २०२० -वि.सं. २०५० सम्म)
२. द्वितीय चरण (वि.सं. २०५१- वि.सं. २०५९ सम्म)
३. तृतीय चरण (वि.सं. २०६० - वि.सं. २०६८ सम्म)

४.२ चरणगत प्रवृत्तिहरूको विश्लेषण

१ प्रथम चरण (वि.सं. २०२० -वि.सं. २०५० सम्म)

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलले वि.सं. २०२० बाट कविता विधाबाट साहित्य सिर्जनातर्फ हात हालेको देखिन्छ । साहित्य सिर्जनाका प्रथम चरणमा नै साहित्यका विविध विधा मध्ये कविता, कथा, हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध विधामा उनले कलम चलाएका छन् । यस चरणमा प्रकाशित उनको एउटा कविता, ६ वटा कथा र ६ वटै हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध गरी जम्मा तेह्र वटा फूटकर रचनाहरूमात्र प्रकाशित भएको देखिन्छ । पोखरेलको यो चरण प्रारम्भिक साहित्य साधना भएकाले र विधागत खोजीमा लागेकाले यस चरणमा ठूलो उपलब्धि हात लाग्न सकेको देखिदैन । तथापि लेखनगत सक्रियता भने प्रसस्तै रहेको देखिन्छ । यो प्रथम चरणलाई अभ्यास चरणका रूपमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । उनले कविता र कथा विधामा उपलब्धि पाउन नसकेपनि हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध विधामा भने केहीहदसम्म

१. कविता पोखरेल पूर्ववत् पृ. ८२ ।

सफलता पाएको देखिन्छ । यस चरणमा पोखरेलको एउटा मात्रै कविता प्रकाशनमा आयो । यसचरणका उनका रचनाहरूमध्ये कविता विधामा 'शिरमाथि नेपाल आमालाई, काँधमाथि महेन्द्र राजालाई' हो । कथा विधामा 'म को भए?', आर्शीवाद, प्रेम, शिक्षाको जग, लोग्ने स्वास्नीको भगडा र अत्याधुनिक निर्णय' रहेकाछन् । त्यस्तै उनको निबन्ध विधामा 'कान्छा बा, धुमपान, थेगो, ओखती, अत्याधुनिक कन्यादान सङ्कल्प र हाउडी पुराण' रहेका छन् । यी रचनाहरू 'आमा', 'सौगात', 'पञ्चामृत', कन्काई वार्षिक मुखपत्र, प्रतिभा आदि पत्रिकामा प्रकाशित भएका हुन् ।

कोमलप्रसाद पोखरेलका प्रथम चरणका लेख रचनाहरूमा समसामयिकता, यथार्थता र सामाजिकता जस्ता रचनागत विशेषताहरू रहेको देखिन्छ । समाजमा बढीरहेको सामाजिक विकृति, विसङ्गतिहरूको चर्चा र राजनैतिक तनावहरूलाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक ढङ्गमा प्रस्तुति गरेको पाइन्छ । विकृतिप्रति व्यङ्ग्य नै मुख्य प्रवृत्ति रहेको छ साथै सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति सुधारको सन्देश समेत यस चरणका प्रवृत्तिहरू हुन् ।

२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०५१- वि.सं. २०५९ सम्म)

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको द्वितीय चरण वि.सं. २०५१ देखि २०५९ सम्म मान्न सकिन्छ । उनको यस चरणमा मेरो सूर्य (२०५१) कविता सङ्ग्रह र हाउडीपुराण (२०५२) हास्यव्यङ्ग्य सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । पोखरेलका चर्चित कृतिहरू प्रकाशन भएको यसचरणमा उनी एक हास्यव्यङ्ग्यकारका रूपमा स्थापित भएको चरण हो । यो पोखरेलको गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै दृष्टिले महत्वपूर्ण समय हो । यसचरणमा पोखरेलको लेखनकला केही फस्टाएको र परिष्कृत भएको देखिन्छ । यसचरणमा उनी सक्रिय भई साहित्य साधनामा लागेका छन् । यही दोस्रो चरणमा पोखरेलले शोकमय कविता सिर्जना गरेकाछन् । उनले कृति समीक्षाका क्षेत्रमा पनि कलम चलाए र उनी स्रष्टा मात्रै नभई द्रष्टा पनि बनेकाछन् । वि.सं. २०५३ सालमा 'आइमाई साथी, नारी र पुरुषका बीच समानताको सन्देश' नामको समालोचनात्मक रचनाबाट उनी साहित्य द्रष्टा बन्न पुगेका छन् ।

यस द्वितीय चरणमा पोखरेलले अंशबण्डा (२०५६) एकाङ्की र अन्य विधामा निकै धेरै (लगभग २० भन्दा बढी फुटकर रचनाहरू) सिर्जना गरेर साहित्य लेखन तथा समालोचनाका क्षेत्रमा सक्रिय रहेको पाइन्छ । पोखरेलले कथा लेखन प्रारम्भ गर्नु अघिको समयलाई द्वितीय चरण भनेर वर्गीकरण गरिएकोछ । यसचरणमा 'मेरो सूर्य २०५१' कविता

सङ्ग्रह र 'हाउडी पुराण २०५२' हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध सङ्ग्रह महत्वपूर्ण उपलब्धि रहेका छन् । पोखरेलका फुटकर रचनाहरू प्रकाशित भएका छन् ।

उनको पहिलो प्रकाशित कविता सङ्ग्रह मेरो सूर्य (२०५१) मा तेइस ओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । पोखरेलको जेष्ठ पुत्र सूर्यको वि.सं. २०४९ मा भएको असामयिक निधनले शोकाकुल बनेपछि पुत्र सूर्यको सम्झनामा यो शोकयुक्त कविताहरू सहितको सङ्ग्रह प्रकाशित गरिएको हो । उनको यस सङ्ग्रहमा कविताहरू केही पद्यमा र धेरैजसो गद्यमा रहेका छन् । शोक स्थायीभाव भएका कविताहरूले करुण रस उत्पन्न गराउने खालका छन् । पुत्र वियोगबाट उत्पन्न विषाद एवम् कारुणिक र मार्मिक भाव व्यक्त भएका कविताहरू एक खण्डका कविता हुन् ।

अर्को खण्डका कविताहरूमा खासगरी समयसामयिक चेतना प्रकट भएका, आध्यात्मिक, भौतिक एवम् युग चेत प्रकट कविताहरू पर्दछन् । यी कविताहरूमा समसामयिक, जीवनजगतमा देखा परेका सामाजिक तथा आर्थिक विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरेको पाइन्छ ।

यसचरणको अर्को महत्वपूर्ण प्राप्ति हाउडी पुराण २०५२ निबन्ध सङ्ग्रह हास्यव्यङ्ग्य समेटिएको सङ्ग्रह हो । यस सङ्ग्रहका रचनाहरूमा उनले हाम्रो समाजको सामाजिक, राजनीतिक तथा मानव प्रवृत्तिमा देखापरेका विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

यस सङ्ग्रहभित्र तेह्र ओटा निबन्धहरू सङ्कलित छन् । उनका निबन्धहरू सामाजिक विषयमा आधारित छन् । कुनै निबन्धहरू राजनैतिक र कुनै मानव प्रवृत्तिसँग सम्बन्धित व्यङ्ग्यप्रधान रहेका छन् । यसचरणमा पोखरेलका हास्यप्रधान रचनाहरूले ठूलो योगदान गरेको देखिन्छ । शोक कवितादेखि लिएर व्यङ्ग्यात्मक निबन्धहरू र सन्देशमूलक प्रवृत्ति उनका यसचरणका मुख्य प्रवृत्ति रहेका छन् ।

३ तृतीय चरण (वि.सं. २०६० - वि.सं. २०६८ सम्म)

साहित्यकार पोखरेलको तृतीयचरण वि.सं. २०६० देखि २०६८ सम्मको समयलाई मान्न सकिन्छ । यस शोपत्रमा पोखरेलको कथा सङ्ग्रह 'अन्तर्व्यथा आजको २०६०' प्रकाशित भएपछि सुरु भएको मानिन्छ । लेखनका दृष्टिले र कृतिगत उत्कृष्टताका दृष्टिले यो चरण अरु चरणभन्दा निकै धेरै निखार आएको देखिन्छ ।

उनको 'अन्तर्व्यथा: आजको २०६०' कथा सङ्ग्रह यसचरणको पहिलो कृति हो । यो पोखरेलको पहिलो र एकमात्र प्रकाशित कथासङ्ग्रह हो । वि.सं. २०६० मा प्रकाशित यो सङ्ग्रहमा एघार ओटा कथाहरू रहेकाछन् । यस सङ्ग्रहका कथाहरूले हास्यव्यङ्ग्य र सामाजिक कुरीतिहरूप्रति प्रहार गर्दै सुधारको सन्देश प्रवाह गरेको देखिन्छ ।

'म को भएँ ?' भन्ने कथा बनारसबाट प्रकाशित हुने 'आमा' पत्रिकामा प्रकाशित गरी कथा लेखनका क्षेत्रमा देखापरेका हुन् । पोखरेलका कथाहरू अन्तर्व्यथा: आजको २०६० मा प्रकाशित भएका छन् । उनका कथाहरूमा केही हास्यव्यङ्ग्यात्मक कथाहरू रहेकाछन् भने केही कथाहरू समाजको यथार्थपरक चित्रण, राजनैतिक, आर्थिक स्थितिप्रतिको विकृति जस्ता कुराहरूलाई कथाको विषयवस्तु बनाएका छन् । यस सङ्ग्रहका कथाहरूको मुख्य लक्ष्य सामाजिक विकृति, विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्दै सामाजिक सुधारको सन्देश प्रवाह गर्नु देखिन्छ । पोखरेलका केही फुटकर हास्यव्यङ्ग्य कथाहरू पनि प्रकाशित छन् ।

यसचरणमा प्रकाशित यात्रा निबन्धहरूको सङ्ग्रह 'मेरो अमेरिका यात्रा २०६८' यात्रा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह हो । यो कृति प्रकाशित कृतिमध्ये चौथो कृति हो । यो संस्मरणले निबन्ध भैं गुणलिएर देखापरेको छ । कतै यात्रा वर्णन, कतै तुलना, कतै संस्मरण त कतै व्यङ्ग्य जस्ता चरित्र बोकेको 'मेरो अमेरिका यात्रा' यात्रा वृत्तान्त समेटिएको नियात्रा हो । यस कृतिमा रहेका तेह्र ओटा मध्ये आठ ओटा संस्मरणात्मक रचनाले पाठकलाई स्वर्ग ठानिएको अमेरिकाको सयरमात्र गराएको छैन, त्यहाँको नेपाली जनजीवनप्रति पनि परिचय पस्काएको छ । पोखरेलले अमेरिका भ्रमण गर्न चाहने प्रत्येक नेपालीका लागि सजिलो भ्रमण निर्देशिकाका रूपमा यो कृति रहेको छ ।

यस कृतिलाई उपन्यसका स्वादमा, निबन्धका स्वादमा पढेपनि एउटै नायक सर्वव्यापक रहेको पाइन्छ । यो संस्मरणात्मक निबन्ध भनेर चर्चा गरिएको रचना भए पनि उपन्यासको स्वाद प्रदान गर्न सफल कृति हो । यस कृतिलाई लेखकको बौद्धिक लेखनका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

पोखरेलले यसचरणमा साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा पनि आफूलाई निखार्दै लगेको देखिन्छ । उनले विभिन्न पत्रपत्रिकामा शैलीवैज्ञानिक पद्धति प्रयोग गरी कृतिहरूको विश्लेषण गर्ने गरेको पाइन्छ । उनका समालोचना सम्बन्धी फुटकर रचनाहरू मात्रै रहेका छन् ।

*

पाँचौँ परिच्छेद

मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रह (२०६८) को विश्लेषण

मेरो अमेरिका यात्रा (२०६८) स्रष्टा कोमलप्रसाद पोखरेलको पुस्तकाकार चौथो कृति हो । यस सङ्ग्रहमा जम्मा तेह्र ओटा यात्रा निबन्धहरू समेटिएका छन् । यस सङ्ग्रहका बारेमा समालोचक गणेशबहादुर प्रसाईले पाँचवटा विशुद्ध यात्रा निबन्ध, पाँचवटा हास्यव्यंग्यात्मक र तीनवटा चाहिँ लेखकका निजी एवम् आन्तरिक पीडा, नेपाली भाषा साहित्य र अमेरिकी राजनीतिसँग सम्बन्धित देखिन्छन् ।^१ प्रस्तुत कृति धर्मादेवी पोखरेल, सुरुङ्गा, भापाद्वारा प्रकाशित भएको छ साथै यस कृतिको प्रकाशन वि.स. २०६८ मा भएको हो । यस कितावको मूल्य रु २००।- (दुईसय मात्र) तोकिएको छ । पहिलो संस्करणको यो कृतिको सङ्ख्याका बारेमा कतै चर्चा भएको छैन । यस कृतिको मुद्रण बुद्ध अफसेट प्रेस, भद्रपुररोड विर्तामोड, भापाले गरेको छ । यस कृतिको टड्कण र सजावट मैनाली डेक्सटप पब्लिकेसन, सुरुङ्गा -५ भापाबाट र आवरणको सजावट कुलेन्द्र मैनालीले गरेका छन् । यो पुस्तकलाई लेखकले प्रातः स्मरणीय ब्रह्मलीन पितृहरू क्रमशः बृद्ध प्रपितामहः देवदत्त, लक्ष्मी, प्रपितामहः रमाकान्त, जलपा, पितामहः डिल्लीराम, सरस्वती, पितामाता रामनाथ, मीनरुपा र पुत्र सूर्यप्रसादमा श्रद्धाभक्ति पूर्वक यो शब्दपुष्प समर्पण गरेका छन् । यस कृतिमा जम्मा बाहिरी खोल सहित एकसय चौबीस पृष्ठ रहेका छन् । कितावको बाहिरी खोल निलोनिलो र रातोरातो फिका रङ्गको ग्लोबकै रङ्गमा भएको फोटो पेपरमा निर्माण गरिएको छ । कितावको अगाडिपट्टि नेपालको पानी चित्र ग्लोबको पृष्ठभूमिमा रहेको र पूर्वबाट एउटा सेतो परेवा चारपाते विरुवा लिएर उडिरहेको, नेपालको पश्चिम भागमा उही परेवा अलिक सानो आकारमा उडिरहेको नेपालकै चित्रको बीच भागमा बुट्टे ढाकाको टोपी रहेको देखिन्छ । सतहमा गोलो भाग छ र त्यसको शिराननेर एउटा वायुयानमा दुई पङ्की उडिरहेको र राता अक्षरमा 'मेरो अमेरिका यात्रा' पहेंला अक्षरमा 'यात्रा संस्मरण लेखिएको पुच्छारतिर बाँयापट्टि UNITED STATES लेखिएको ग्लोबको एक भाग छाँया पारिएको छ भने दायाँपट्टी काला अक्षरमा कोमलप्रसाद पोखरेल लेखिएको हेर्दै आकर्षक रूपमा यस कृतिको अग्रभाग रहेको छ ।

यस कितावको पछिल्लो पट्टि कोमलप्रसाद पोखरेललाई ढाका टोपी लगाएको

१. गणेशबहादुर प्रसाई, कोमलप्रसाद पोखरेलको मेरो अमेरिका यात्रा पठन गर्दा, भूमिका २०६७ ।

अटो साइजको फोटा देख्न पाइन्छ । सेतै फूलेका केशराशीले उनको प्रौढताको परिचय दिन्छ । पोखरेलको सङ्क्षिप्त परिचय त्यसपछि प्रकाशित कृतिहरू, सम्पादन, सम्मान तथा पुरस्कार र संलग्नता क्रमशः राखेर किताबको अन्तिम पातो भरिएको छ । दुवै पृष्ठभित्र पनि केही फोटाहरू राखिएका छन् । पहिलो पृष्ठको भित्री भागमा एउटा फोटो वासिङ्टन डि.सी. मा लेखकसँग उतै बस्ने नेपाली मित्रहरूसँग ट्वाइटहाउस अघि खिचिएको फोटो छ । दोस्रोमा ९७ औं देवकोटा जयन्ति समारोह, भर्जिनिया युएसएमए नेपाली स्रष्टा सहित लेखकको फोटो राखिएकोछ । बाहिरी खोलको अन्तिम पृष्ठभित्र पाँच ओटा फोटाहरू छन् । पहिलो फोटो युएसएमए छोरीज्वाइँ र नातीको, दोस्रोमा राईटदाजुभाइको स्मारक अगाडि लेखक, तेस्रो ज्वाइँसँग लेखक वासिङ्टनको धरहरा अगाडि, चौथो फोटोमा भर्जिनियामा २०६३ को दशैं मनाउदै लेखक र पाँचौ वासिङ्टनको सङ्ग्रहालय सौर्य प्रणाली भित्र लेखकको फोटो सङ्ग्रह गरिएको छ ।

पुस्तकको विषय सूचीमा 'यस भित्र' भनेर 'क' 'ख' नं. दिएर "कोमलप्रसाद पोखरेलको 'अमेरिका यात्रा' को पठन गर्दा" भनेर गणेशबहादुर प्रसाइले समालोचनात्मक भूमिका र लेखकीय साथै संस्मरण भनेर थाई विमान र बैङ्कक उडान, बैङ्कक कोरिया यात्रा, पन्ध्र घण्टे हवाई यात्रा, भर्जिनिया, म्यागदी र १९३ औं भानु जयन्ति; सुत्केरी व्यथा, पूर्वकल्पना र; नातीनीको न्वारन, बाजेको हैरान; भूमिगत रेलयात्रा र बिचरा.....; अमेरिकी बसयात्रा र उदेकलागदा; अमेरिकी राजधानी, भीख मङ्गाको कहानी; हलौइन पर्व, पाकेको फर्सी र चकलेट द्यौसी; एस^२ आतङ्क र अमेरिकी; अमेरिका, चुनावी संस्कृति; र अत्याधुनिक चालक र उत्तर आधुनिक स-मिल भनेर क्रमशः १-१३ निबन्धहरू रहेका छन् । यस कितावका निबन्धहरूको छोटो व्याख्याका रूपमा गणेशबहादुर प्रसाइले भूमिका लेखेका छन् । यस भूमिकालाई क-च पृष्ठ दिएर जम्मा ६ पृष्ठमा तयार पारिएको छ । त्यस्तै गरेर लेखकीय शीर्षकमा दुई पृष्ठमा लेखकले चारचार पाउ भएको बाह्र पङ्क्तिमा काव्यात्मक पारामा विदेश र विदेश भ्रमणको सङ्क्षिप्त बयान गरेका छन् ।

यस यात्रा संस्मणात्मक निबन्धमा समेटिएका निबन्धहरूले देश विदेशमा डुल्दा, घुम्दा र यात्रा गर्दा प्राप्त अनुभवहरू साटासाट गर्ने जमर्को गरिएको छ । राष्ट्र र राष्ट्रबाहिर पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक आदि विविध विसङ्गतिमाथि व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् । प्रत्येकजसो नेपालीहरू अमेरिका भनेपछि हुरुक्क हुन्छन् । अमेरिकामा देखा परेका जीवनका कठिनाइहरूलाई यस सङ्ग्रहमा समेटिएको छ । आधुनिक

युगको चरम उत्कर्ष भोगिरहेका देशहरूमा पनि प्रशासनिक, राजनैतिक, आर्थिक अवस्थामा विभिन्न अफ्याराहरू छन् । ती अफ्याराहरू विरुद्ध नेपालमा जस्तो स्वतन्त्र बनेर आलोचना गर्न समेत नपाइने जस्ता उदाहरणहरू दिएर लेखक पोखरेलले नेपालीले भोगेको स्वतन्त्रतालाई छाडापनका रूपमा अर्थ्याउने कोशिस गरेका छन् । यस कृतिलाई संरचनाका दृष्टिमा मूल्याङ्कन गर्दा मभौला आकारको छरितो रचना मान्नु पर्छ । स्तरीय कागजको प्रयोग गरिएको छ । किताब हेर्दा सानो र थोरै पृष्ठ भएको साथै आकारमा पनि १४ से.मी. र लम्बाई २१ से.मी. भएको छ ।

५.१ मेरो अमेरिका यात्रा संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रह भित्रका निबन्धहरूको विश्लेषण

५१.१ थाई विमान र बैङ्कक उडान

क. विषयवस्तु

मेरो अमेरिका यात्रा निबन्ध सङ्ग्रहमा रहेको 'थाई विमान र बैङ्कक उडान' शीर्षकको निबन्ध पहिलो क्रममा रहेको निबन्ध हो । यस सङ्ग्रहको यो निबन्ध यात्रा निबन्ध हो । यो निबन्धको संरचनालाई विश्लेषण गर्दा दश पृष्ठमा संरचित भएको छ । निबन्धमा बयालीस अनुच्छेदहरू रहेका छन् । यस निबन्धमा लेखक कोमलप्रसाद पोखरेलले पहिलो पटक विदेश यात्रामा जाँदा आफ्नो मनमा रहेका खुल्दुलीहरू, घरमा विदेश जान लाग्दाको घरका सदस्यहरूका मनोभावना, थाई एवरवेजको उडान अधिसम्म मनमा लागेका खुल्दुलीहरू, विमानभित्र भएका क्रियाकलापहरूको शिलशिलाबद्ध बयान नै यस निबन्धको मुख्य विषयवस्तु रहेको छ । विदेश जान लाग्दा घरमा आफ्नी श्रीमतिले देखाएका व्यवहार, छोरीले विमान चढ्न काठमाण्डौं पुऱ्याएको कुरा, विमानमा परिचारिकाले देखाएको सत्त्व्यवहार, साथीहरले दिएको सल्लाहले सकारात्मक रूप प्राप्त भएको आदि जस्ता थुप्रै विषयलाई यस निबन्धले समेटेको देखिन्छ । अर्थात् यो निबन्ध पढीसकेपछि पाठकले विदेश भ्रमणमा आफैं जाँदैगरेको अनुभूत गर्न सक्छन् । लेखक पोखरेल अमेरिका जाने चाजौं मिल्ने खास विषय भने छोरी सुत्केरी हुन लागेको बेला सहयोगार्थ अमेरिका जाने तारतम्य मिलेको विषयलाई समेत स्पष्ट पारिएको छ । यस निबन्धले यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत यात्रा वर्णनात्मक निबन्धमा निबन्धकारले अमेरिका जानेक्रममा आफूले

गरेका प्रत्येक कार्यको शिलशिलाबद्ध बयान गरेका छन् । आफ्नी छोरी कृष्णाको जुलाई १८ मा सुत्केरी हुने दिन त्यहाँको स्वास्थ्य संस्थाले एकिन गरिदिएकाले आफू जुलाई १६ मै अमेरिका पुग्ने योजना गरेर टिकट लिन सफल भएका छन् । लेखकका आँखामा बारम्बार एउटै चित्र नाचिरहेको हुन्छ । त्यो के भने आफ्नी पत्नी धर्माले कृष्णालाई जन्माउदा इलामबाट कम्पाउण्डर रातारात आफ्नो ससुराली लक्ष्मीपुर पुऱ्याएर पत्नीको प्राण बचाउन सफल बनेको यथार्थ पोखरेलका आँखामा नाचेको चित्र हो । उनको मन अत्तालिरहेको थियो । अमेरिकाका डाक्टरले तोकिएको समय अगावै कृष्णाले छोरा जन्माउन सफल भएको जानकारी प्राप्त भए पछि पोखरेल छोरीका चिन्ताबाट मुक्त भएका थिए ।

अमेरिका जानुअघि घरमा श्रीमती धर्मादेवी हर्षले हो वा छुट्टिनु पर्ने पीडाले हो रोइरहेकी थिइन् । लेखक पनि हतास थिए । यस कुराबाट के स्पष्ट हुन्छ भने हाम्रो नेपाली समाजमा रहेका प्रत्येक व्यक्तिहरू छुट्टिनुको पीडामा रुमलिन्छन् चाहे उनीहरू जतिसुकै प्रौढ र परिपक्व किन नहुन् । पोखरेल दम्पतिलाई त्यस्तै भएको थियो । लेखकसँग कान्छी छोरी पुष्पा पनि २०६३ साल असार १८ गते काठमाण्डौं गएकी थिइन । आफ्नो भ्रूणहत्या कामहरूलाई पर सार्दै पूरा गर्दै लेखक काठमाण्डौं पुगे । टिकटकै पर्खाइमा उनले महिना दिनसम्म काठमाण्डौं बस्नु पर्‍यो । काठमाण्डौं बैङ्ककको उडान विहान एक बजे हुने थियो । अन्तर्ष्ट्रिय उडान भएकाले विमान स्थलमा दुई घण्टा अघिनै पुग्नु पर्‍यो । विमान स्थलमा थुप्रै जाँचबुझ गर्नुपर्ने हुन्छ । विभिन्न शुल्क तिर्नुपर्ने, पालो कुर्नुपर्ने, सरसामान जोखाउनु पर्ने जस्ता प्रक्रियाहरू हुने गर्छन् । त्यसपछि मात्र पोखरेलले थाइ बोर्डिङ पास पाए । उनलाई विमान स्थलमा पुऱ्याउन गएका आफन्तहरू निन्याउरो मुख लगाई रहेका थिए । लेखकले विमान स्थलभित्र विभिन्न खाले मानिसहरू भेटे । कोही परिचित कोही अपरिचित थिए । ति सबै जसोमा आफ्नो देश, धर्म र संस्कृतिप्रति आस्था थियो । देशले सम्भियोस् वा नसम्भियोस् तर देश चाहिँ भुल्ल नसकिने यथार्थ सबैसँग जीवित थियो ।

लेखकसँग विभिन्न ओहदाका व्यक्तिहरूसँग भेट भयो । राष्ट्रका विभिन्न पद प्राप्त व्यक्तिहरू देशको गरिमा बढाउन, देशको प्रतिनिधित्व गर्न विदेश जान लागेका भेटिए । लेखक भने दीर्घ शिक्षण गरेर पनि कुनै अवसर नपाएर छोरी सुत्केरी हुन लागेकामा सहयोगीका भूमिकाबाट बल्ल विदेश जान लागेका थिए । लेखकका शिष्यहरू विभिन्न पदमा रहेर देश सेवा गर्दै मेवा बटुल्दै थिए । उनलाई भेटनासाथ शिष्यहरूले आदर भाव देखाए । निबन्धकारलाई 'फलेको वृक्षको हाँगो नसुकेको कहाँ छ र' भन्ने कविताको सार्थकता

प्रमाणित भए भैं लाग्यो । जीवनका दीर्घ सेवाको सार्थकता त उनले खोजेनन् मात्रै कविका कविताको भावकै सार्थकतामा चित्त बुझाए । उमेरले परिपक्व वा अपरिपक्व भन्ने नहुँदो रहेछ । यहाँ लेखक उमेरले केश पाकेका व्यक्ति थिए तर नयाँ कार्यका लागि जो कोही नयाँ र अज्ञानी नै हुन्छ । हामीले प्राप्त गरेका शिक्षाको उपयोग अक्षर चिन्न बाहेक खासै गर्न पाइदैन । विमानभित्र लेखकलाई पनि त्यस्तै भयो । आफ्नो सिट खोज्दै उनी विमानका खलाँसी अर्थात् परिचारिकासँग सहयोग माग्दै यथास्थानमा पुग्न सफल भए । आफ्नो जननी, जन्मभूमिलाई छोडेर उनी अमेरिका जाँदै थिए । विमानमा हर्ष र विस्मयका भावहरू खेलिरहेका थिए । उनी विमानमा प्रवेश गरे । विमानभित्र अर्कै संसारमा प्रवेश गरे भैं लाग्यो । श्रीकृष्ण भगवानले अर्जुनलाई देखाएको विश्वरूप जस्तै लेखकलाई लाग्यो विमान भित्रको दृश्य र चकित बने । विश्वसुन्दरी जस्ता देखिने थाई सुन्दरीहरू विमानमा यात्रु स्वागत गर्न उभिएका थिए । विमानभित्र आफ्नो सिट खोजेर आफू व्यवस्थित बने । अरु यात्रुले जे जसो गर्छन् लेखक पनि उसै गर्दै रहे । विमान माथि उठ्ने बेलामा सबै यात्रुलाई पेटी कस्त लगाइँदो रहेछ । विमानले आफ्नो गति स्थिर पारेपछि सबै यात्रु र चालकदलका मानिसहरू आआफ्नो गतिमा रमाउन लाग्दा रहेछन् ।

विमान उडिसकेपछि परिचारिकाहरूले आफ्नो काम गर्न लागे । विमानमा यात्रुलाई खाने चिज बाँडे । यो विमानमा दिइएको नास्ता थियो । टिकट गर्दै खेरी नै आफ्नो खानेकुरा पनि टिपाइएको हुन्छ । पोखरेलले आफ्नो टिकट बुकिडमा 'इन्डियन भेजिटेरियन' भनेर लेखाएका थिए । लेखक पोखरेलले शाकाहारी भनेर लेखाएको भए माछा र अण्डा पनि खानु पर्थ्यो । यो ज्ञान पोखरेललाई उनका एकजना मित्रले सिकाएका थिए । अधिनै चर्चा गरिसकियो कि नेपालमा प्राप्त शिक्षा भनेको अक्षर चिन्नका लागि मात्रै हो । त्यसैले एउटा यात्रुवाहक प्रयोग गर्न समेत हामीले प्राप्त गरेको शिक्षाले पुग्दैन । साथीभाइको अनुभव नै चाहिन्छ । त्यसैले त पढेर हुँदैन परेर मात्र जानिन्छ भन्ने उखान पनि नेपालीहरू मै चलेको होला ।

जब पोखरेल चढेको विमान थाइल्याण्डको राजधानी बैङ्ककमा अवतरण गर्‍यो तब पत्थो फसाद किनभने पोखरेललाई अब के गर्ने भन्ने ज्ञान थिएन । साथीहरू कै अनुशरण गर्न लागे । जाँदै गर्दा बाटामा ट्रान्जिट र इमिग्रेसन भनेर लेखिएको भेट्टाए । थाइलेण्डसम्म हिँडेकाहरू इमिग्रेसन हुने र फेरि अर्को विमान चड्नेहरू ट्रान्जिट तिर प्रवेश गर्नु पर्थ्यो । पोखरेल पनि उतै लागे । साथीहरूसँग छुट्टिँदा आफू एक्लो भएको अनुभूति

भयो । दशघण्टा पछि मात्रै अर्को विमान चढ्नु पर्ने थियो । काठमाण्डौमा नै एक जना परिचितले उनलाई थाइलेण्डको विमानस्थल खतरापूर्ण छ । त्यहाँ नेपाली चोरहरू नै ज्यादा हुन्छन् । नेपालीलाई जो नेपाली भाषी देखे पनि आफ्नै भाइ भेटेजस्तो लाग्छ । अन्तरङ्ग साटिन्छ र चोर्नेलाई सजिलो पर्छ । ति मित्रले दिएको सुझाव र नेपालीको बानीलाई मूल्याङ्कन गर्दा सानै कुरामा नेपाली ठगिन सक्छन् । मित्रको सुझाव थियो कि अरुको सामान पनि नरुड्नु र आफ्ने पनि रुग्न नलगाउनु भने बमोजिम लेखक सतर्क बने । वास्तवमा यथार्थ तीतो हुन्छ , नेपाली जहाँ गए पनि फटाई गर्न पछि नपर्दा रहेछन् ।

थाई विमान स्थलमा लेखक अवाक बन्ने थिए होला तर नेपालीको उत्तिकै सहयोगी स्वभाव पनि हुन्छ । विमानमा संगै यात्रा गरेका आफ्ना शिष्य तथा विमान यात्राका गुरुकै रुपमा रहेका नरेन्द्रले पोखरेललाई कहिल्यै भुलेनन् । उनलाई 'गाई भए गोरस भाइ भए भरोस' भन्ने उखानको पुष्ट्याइँ भोग्दा आनन्द पनि लाग्यो । यसप्रकार पोखरेलको यो विदेश यात्राको पहिलो अध्याय भनौँ अडक सकिन्छ । प्रस्तुत निबन्ध अध्ययन गर्दा विमान स्थलमा केके हुन्छ, कसो गर्नु पर्छ भन्ने कुराको वृत्तान्त थाहा पाइन्छ । काठमाण्डौबाट आफैँ बैङ्कक पुगेको अनुभूति गराउने यो यात्रा वृत्तान्तले नेपाल र थाइलेण्डको प्राकृतिक वातावरणको पनि तुलना गर्न भ्याएका छन् । त्यस्तै गरेर विदेश यात्रामा अपनाउनु पर्ने सावधानीलाई जीवन्तरूपमा यस निबन्धमा चित्रण गरिएको छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्ध चालीस अनुच्छेदमा र दश पेजमा लम्बिएको निबन्ध हो । निबन्धमा लेखकले विभिन्न उखान टुक्काहरूको प्रयोग गरेर आकर्षक बनाएका छन् । 'जननी जन्मभूमिश्च स्वादपि गरियसी, फलेको वृक्षको हाँगो नभुके को कहाँ छ र ! जस्ता काव्यिक तथा सत्य वाणीहरूको उपयुक्त प्रयोग गरिएको छ । नेपाली उखानहरूको पनि मिठो प्रयोग गरिएको छ । जेजे बराजु स्वै स्वै स्वाहा, 'भाइ भए भरोस गाई भए गोरस' जस्ता टुक्काहरूले निबन्धलाई मिठासपूर्ण बनाएको छ । निबन्धमा तत्त्व शब्दहरूको अधिक प्रयोग भएको हुनाले निबन्ध सुवोध्य छ । आवश्यक स्थानमा अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोगले अभू सुवोध्य बनेको यो निबन्ध कोमलप्रसाद पोखरेलको उत्कृष्ट यात्रा वर्णन भएको निबन्ध हो ।

५.१.२. बैङ्कक कोरिया यात्रा

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत 'मेरो अमेरिका यात्रा' निबन्ध सङ्ग्रहको दोस्रो क्रममा रहेको यो निबन्ध

यात्रा वर्णन भएको निबन्ध हो । नेपालबाट बैङ्कक उत्रिएका पोखरेलले बैङ्ककमा आठघण्टा एकलै बिताउनु पऱ्यो । मानिसहरू भए पनि उनका परिचितहरू थिएनन् । त्यसैले उनलाई एकलो महसुस भएको थियो ।

सिओलका लागि थाई विमानस्थलबाट स्थानीय समय अनुसार रातको २ बजे विमान उड्ने भयो । त्यसैले थाइ विमानस्थलमा उनी त्यसै आराम कुर्सी मै बस्दै गर्दा नेपाली केटाहरूसँग भेट भएको, कोरियन काउन्टरमा आफ्नो जाँचबुझ गराएको जस्ता विषयहरू यस निबन्धमा समेटिएको छ । विमानस्थलमा नेपाली केटाहरूले कोलाको चिप्स दिएपछि आफ्नो एकलोपन हराएको, कोलाको चिप्स पहिलोपटक चाख्दा मनमा आनन्द अनुभूत भएको विषय पनि यस निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ । कोरियन काउन्टरमा आफूलाई जाँचबुझ गराउनु परेको र गेट पास पाएपछि भने मनमा ढुक्क भएपछि लेखकले आफ्नो गेटमा पुगेर प्रवेश पाउँदा धेरै पैदल यात्रा गर्दा थाकेर निदाएको प्रसङ्ग पनि निबन्धमा चर्चा गरिएको छ । विमानस्थलमा देखिने विभिन्न कामुक दृश्यहरू, पसल, किनबेच, नगर बधुहरू लगायतका विषयहरूले निबन्धलाई यथार्थपरक बनाएको छ । यौवन जोडीहरूको रसरङ्गलाई लिएर लेखकले नेपाली प्रशासनले दिने गरेको नागरिकता प्रतिको चर्तिकलालाई व्यङ्ग्य गर्न भ्याङ्गएको प्रसङ्ग पनि यस निबन्धमा विषयका रूपमा उभ्याईएको छ । जुलाई, १६, २००६ का दिन विहान कोरियन विमानले इन्चिन विमान स्थलमा अवतरण गर्दा स्थानीय समय विहानको ८:३० भएको र त्यहाँ समुन्द्रको मोहक दृश्यमा भावको ढुङ्गा चढेर लेखकले पौडिएको विषयलाई समेट्दै सोधखोज गरेर अमेरिकन ट्रान्जिट पुगेर आराम गरेको विषयलाई कलात्मक पारामा यस निबन्धमा वयान गरिएको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्ध 'बैङ्कक-कोरिया यात्रा' यात्रा निबन्ध हो । यस निबन्धमा लेखकले थाई विमान स्थलबाट इन्चियन विमान स्थलसम्मको वर्णन गरेका छन् । निबन्धकार अतिव्यस्त विमान स्थल बैङ्कक ओर्लिन्छन् । सिओलको इन्चियन विमान स्थल तर्फको उडान राति २ बजे मात्रै हुने भयो । पोखरेल बेलुका ६:१० बजे नै बैङ्ककको थाई विमानमा उत्रिएका थिए । आठघण्टा लामो समय पखिनका लागि पोखरेलाई पट्यार लाग्नु स्वभाविकै थियो । कोरियन काउन्टर नखुलेका कारणले आफ्नो काम सकेर आराम गर्ने स्थिति पनि थिएन । थाइ विमान स्थल नयाँ यात्रीका लागि खतरापूर्ण हुन्छ भनेर जानकारहरूले दिएको

जानकारीका कारण आफ्नो मन सशङ्कित बनिरहेको थियो । त्यहाँ ठग्नेहरू नेपाली नै हुन्छन् पनि भन्ने उनलाई थाहा थियो । त्यसै समय पोखरेलले तीनजना नेपाली केटा देख्छन् । उनीहरू तीनैजना कोलाको चिप्स खाइरहेका थिए । उनको मन त्यसै रोमाञ्चित बन्यो । देशबाट त्यति टाढा नेपाली भेट्नु भनेको आफ्नै दाजुभाइ भेटेजस्तो लाग्यो । मानिसको मन न हो, सबैकुरा भुलेर लेखकले नेपाली केटाहरूलाई बोलाए । उनीहरू जापानबाट काठमाण्डौं फिर्दै गरेका थिए । उनीहरूले पन्द्रघण्टा कुर्नुपर्ने थियो, लेखकले आठघण्टा । केटाहरूले केराको चिप्स खान दिए । लेखकले पनि बन्धुत्व स्वरूप गरिएको आग्रह स्वीकारेर चिप्स खाए । धेरै स्वादिलो थियो । पहिलो पटक खाएर होला, निकै स्वादिलो लाग्यो । नेपाली केटाहरू आराम कुर्सीमा भुसुकै निदाए । लोभलाग्दो गरी निदाउन आफूलाई पनि मन थियो तर आफ्नो कुनै काम भएकै थिएन ।

टेन्सन र निन्द्रा भनेका विपरित ध्रुवका चुम्बक जस्ता हुन् त्यसैकारण तनन र निन्द्रा सँगै हुन सकेका थिएनन् । पोखरेल घरी उठ्थे, घरी पल्टिन्थे, घरी ओहोरदोहोर गर्थे । घडीले जव साढे दश बजायो तब त्यहाँ लेखक जस्तै अरु धेरै यात्रीहरूको जाँचबुझ सुरु भयो । कोरियन अध्यागमन अधिकारीले एकएक गरी जाँच गरिरहेका थिए । लेखक स्वर्गको भूमिका रूपमा मानिएको अमेरिका जाँदै गरेका थिए । चित्रगुप्तले मरेका मानिसलाई स्वर्ग की नर्क जाने हो भनेर जाँचे भैं त्यस कर्मचारीले पनि स्वर्ग (अमेरिका) जान पास दियो । चित्रगुप्तको तराजुमा लेखक पास भए । उनको दुई ओटा बोर्डिङ पास थियो । बैङ्कक-सिओल र सिओल-डलास (वासिङ्टन डी.सी.) लेखिएका पास लिएर उनी गेट नं. ५४ तर्फ लागे । स्वचालित भ्याइबाट उनी घुम्दैघुम्दै आफ्नो गेटमा पुगे । लामो हिँडाइका क्रममा उनले आफ्नो ट्रान्जिटगेट तर्फ जाँदा विभिन्न रोमान्सकारी दृश्यहरू पनि देखे । वास्तवमा त्यहाँ बजार रहेछ । बजारको क्षेत्र भएकाले त्यहाँ होटल, पसल र त्यहाँका क्रेताविक्रेता, सुन्दरी तथा नगरबधुहरूलाई नाघ्दै उनी आफ्नो गेटमा पुगे । गेटमा पनि जाँचबुझ गरियो, खानतलासी लिइयो ।

त्यसवेला लेखकको मनले नेपालमा भएको सशस्त्र युद्धकावेला भएका आत्मसमर्पणका घटनाको चित्र नाच्यो । विद्रोही होस् वा राज्य पक्षले नै त्यसवेला नेपालीहरूको हुर्मत लिएको कल्पना गर्दै उनले पनि जेजे गर्न लगाउँछ, त्यसै गरेर गेटपास पाएपछि आरामले ढल्किए । यात्री प्रतिक्षालयमा खालखालका दृश्यले लेखकलाई आकर्षित गर्छ । गोरजातिका युवक र युवति सुहागरातको पूर्वाङ्ग समयमा सामेल भए भैं देखिन्थे

मानौं उनीहरू त्यहाँ एकलै छन् । यस दृश्यले नेपाली श्रृङ्गारिक कृतिहरूको वर्णन लेखकलाई याद आउँछ । नेपाली नागरिकता जस्तै ती गोरा जोडी वंशज, जन्मसिद्ध, अङ्गीकृत, अस्थायी मध्ये कुनखाले जोडी हुन भन्ने कुरालाई लेखकले व्यङ्ग्य गरेका छन् । त्यस्ता कामुक दृश्यले लेखकलाई पनि यौवनको याद आउँछ । नेपाली लेखकको मन नेपालकी श्रीमतिलाई उपस्थित गराउन पुग्छ । एकातिर रातको बाह्रबजेको छ भने अर्कातिर आफ्नो ट्रान्जीटमा पुग्न भण्डै पाँच किलोमिटर हिँडेको साठीवर्षे बुढो शरीर थाकेर लखतरान थिए । त्यसैले भुसुकै निदाएछन् । निन्द्राका क्रममा कसो यात्रा छुटेन । रातको १:४० मा आफ्नो सीटमा बसिसक्नु पर्ने यात्री १:३० सम्म निदाई रहेका रहेछन् । हतनपत्त उनी उठेर आफ्नो के.इ. ६५४ को ५४ 'जे' सीटमा गएर बस्दछन् ।

बयोवृद्ध पोखरेलले नेपालको बसयात्राको अनुभव पनि बाँडेका छन् । यदि काठमाण्डौं काकरभीट्टाको बस भए अघिनै अर्को यात्रु उनका सीटमा बसिसकेको सम्भिए । एकपटक विराटनगर आउँनलाग्दा काठमाण्डौंको एयर बसमा पनि आफ्नो सीटमा अर्को बसेको सम्भिन पुग्छन् । नेपाल यस्तै गाइजात्राले चलेको भएपनि आफ्नो जन्मभूमि भएकोमा सकारात्मक सोच्नु पर्छ, नेपालमा धेरै बेरोजगारी भएकाले नै दलाल बढेका होलान् ।

ग. भाषा शैली

प्रस्तुत निबन्ध यात्रा वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्ध हो । कविका विभिन्न सूक्तिमय हरफहरूले निबन्धलाई आकर्षण थपेको छ । जम्मा एघार ओटा लामाछोटा अनुच्छेदहरूमा संरचित यो निबन्धमा विभिन्न उक्तिहरू प्रयोग भएको छ । विदेश जेट विमान यात्रा भएको हुनाले यसमा अङ्ग्रेजी भाषाको शब्दहरू प्रयोग भएको पाइन्छ । यस निबन्धमा मिथकीय उपाख्यानहरू चित्रगुप्तको जाँच जस्तै अभिमन्युले लडाईंको चक्रव्यूह भेदन, लडाकुका अगाडि आत्मसमर्पण आदिको प्रयोग गरेका छन् । पोखरेलले विभिन्न घटनाहरूसँग आफ्नो देशका विभिन्न घटनाहरूलाई जोड्न पुगेका छन् । पूर्वदिप्ती शैली र तुलनात्मक शैलीको प्रयोग समेत गरेर निबन्ध तयार भएको छ । बराल महाजनका खेतमा बमबहादुर लिम्बूले काम गरेर बुढो भएको उपकथालाई लेखकले मार्मिक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु, सरल, सरस भाषाशैली प्रयोग भएको यो निबन्ध निकै कलात्मक देखिन्छ ।

५.१.३ पन्ध्र घण्टे हवाई यात्रा: केही अनुचिन्तनहरू

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्धमा निबन्धकार पोखरेलले विमान यात्राका रूपमा भएका घटनाहरू, अनुभूतिहरू र दृश्यहरूलाई विषयवस्तु बनाएका छन् । कोरियाको इन्चियन विमानस्थलको सुन्दरता, त्यहाँको व्यस्त विमानस्थलको सुन्दरता, त्यहाँको व्यस्त विमानस्थल जस्ता विषयको बयानबाट निबन्ध थालनी गरिएको छ । विमानबाट देखिने दृश्यहरू नेपाली भूमिका भन्दा फरक थिए । विमानस्थल डलास पुगेपछि ओर्लिने क्रममा शिक्षण पेसामा संलग्न व्यक्ति भएको सम्मान स्वरूपमा सामान नै निरीक्षण नगरी सामान फिर्ता दिएको विषयलाई यस निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ । निबन्धमा अशिष्ट व्यवहार देखाउने नेपाली बानीप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । त्यस्तै गरेर इन्चियन विमानस्थलमा लगभग दुईघण्टा कुर्नु पर्दा विमानको थकाई र इलामको तोरीबारीका घरमा पूवा वेंसीबाट धान बोकेर आउँदाको थकाई भन्दा अनौठो थकाइको तुलना गरिएको छ । निबन्धमा नेपालको राजनीति र नेताहरूलाई छेडछाड गर्न पनि लेखक पछि परेका छैनन् । विमान उड्दाको क्षणलाई इलामको विब्ल्याटे बजारमा लाग्ने तिहार मेलामा रोटे पिड्मा पिसाब फेर्नेको सम्भनालाई पनि जीवन्तता प्रस्तुत गरेका छन् । निबन्ध समग्र रूपमा इन्चियनदेखि डलाससम्म गरेको यात्रा विवरण र आत्मअनुभूतिहरूको वर्णन गरिएको छ ।

यात्रा गर्ने क्रममा विमानभित्र भएको अवस्थालाई समेत बुझिने गरी बयान निबन्धको विषय बनेको छ । विशिष्ट व्यक्तिहरू बस्ने यात्रीका लागि छुट्टाछुट्टै विमानमा छुट्टाछुट्टै सुविधाहरू, त्यस्तै गरेर विमानभित्र परिचारिकाहरूको सत्कार, कोरियामा महिलाहरूको सहभागिता जस्ता विषयहरूलाई यस निबन्धको विषय बनाइएको छ । यसरी मेरो अमेरिका यात्रा नामक यात्रा संस्मरणात्मक यस निबन्धमा विमानस्थल इन्चियनबाट डलास अवतरण सम्मको यात्रा विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

ख मूलभाव

‘पन्ध्रघण्टे हवाई यात्रा: केही अनुचिन्तनहरू’ शीर्षकको यस निबन्धमा कुनै बौद्धिक माथापचिसी गरिएको छैन । एक अनुभवी शिक्षकले सरल तरिकाले शिष्यलाई शिक्षण गर्दा गरिने बयानका रूपमा अर्थात् सप्रसङ्ग व्याख्याको शिक्षण गरे जस्तै इन्चियनदेखि डलास अवतरणसम्मका अनुभूति, रोमान्चक दृश्य र भोगाइलाई हुबहु यस निबन्धमा बयान

गरिएको छ । दक्षिण कोरियाको यो इन्चियन विमानस्थल अति व्यस्त मात्र होइन सुन्दर विमानस्थल पनि रहेछ । यो विमानस्थल अन्माउन लागेकी बेहुली भै सिँगारपटार गरिएको थियो । थोरै दृश्यको अवलोकनबाटै दक्षिणकोरियाले कति धेरै उन्नति गरेको रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

लेखक १६ जुलाई २००६ मा ट्रान्जिट यात्रीका रूपमा यस इन्चियन विमानस्थल दक्षिण कोरियामा ओर्लिएका थिए । बजारमा, व्यवसायमा, सुरक्षा जाँच आदि जस्ता हरेक क्षेत्रमा महिलालाई उच्च प्राथमिकता प्रदान गरेको पाउँदा लेखक प्रभावित बने । विमानस्थलको यात्री प्रतीक्षालयमा अर्को विमानको उड्ने समय प्रतीक्षा गर्दा टेलिभिजनका दृष्यहरूले उनलाई बहकाएर पुवा खोलाको सेतीदेवी मन्दिरनेरको बेसीमा पुऱ्यायो । उनको बालवयको कल्पनामा डुब्दै लेखक भारी बोकेर उकालो उक्लिएर विश्राम स्थल चौतारोको संभ्रना गर्न पुगेका छन् । उसवेला १० पाथीको बोरामा धान भरेर बेलुका खेरी उकालो लाग्दाको थकाइ र यस विमानको उडाइको थर्काइमा हात्ती र मुसाको तुलना गर्न पुग्छन् । यसवेला कुन थर्काई हात्ती हो र कुन थर्काई प्राकृतिक थियो, विमानको थर्काई कृतिम थियो लेखकलाई भ्रम भयो ।

लेखकका अनुसार पैसा छ भने ऐसा हुन्छ, हैन भने दुर्दशा भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । कोरियन सिक्का साथमा नहुँदा अरुले खाएर मस्ति गरेको दृश्य हेरेर टोल्हाउनु मात्र उनको काम भयो । त्यहाँ पैसा नभएकाले उनले खाने कुरा किनेर खान सकेनन् । लेखक घरमा हुँदा विहान नै नित्य कर्मका रूपमा दिसा जाने, मुख धुने, चिया पिउने गर्थे । विमानमा ती सबै कुरा टाढा भए । यस्ता कुरालाई पनि उनले ठट्ट्यौलो पाराले अभिव्यक्ति गरेका छन् । त्यहाँ चाहिँ दिसा उठ्नु पर्थ्यो । नेपालमा दिसा बस्ने बानी परेकाले लेखकको दिसा नै बाटो भुलिन्छु भनेर बाहिर आएन । पिसाब गरेर फिरेका लेखकलाई हात धुनु पर्ने भयो । पानी खोल्न आएन । पानीको धारो बटारबुटुर पार्दा त साबुनको लेदो पो भरिरेछ । नेपाली प्रोफेसरको यहाँ हवितग हुन पुग्यो । अरुले के गर्लान भनी लेखक चियो गर्न लागे । यसो हात थाप्नासाथ पानी आउँदो रहेछ । बाँदरले नरिवल खेलाए जस्तो गर्दा त पानी नआउने रहेछ । माग्दा मात्र पाइने त्यो पनि खटाइखटाई र मागेजति पाइने धारो देख्दा लेखक पनि आश्चर्यमा नै परे । नेपाली त हुन् लेखक त्यहाँ पैसा नलाग्ने चिज नै रेष्ट रुम र पानी थियो, मनलागी प्रयोग गरे ।

यान उड्नु भन्दा एक घण्टा अघि मात्र ट्रान्जित गेट खुल्ने रहेछ । लेखकको जहाज के इ ०९३ थियो । उनी पनि त्यही जेट विमानमा समाहित भए । उनको प्रत्येक जहाजमा सिट भने भयालको थियो । टिकट गर्दा नै लेखकका मित्रले यस्तो सुविधा मिलाई दिएका थिए ।

पोखरेलले जेट विमानको भित्रीभागको बयान समेत गरेका छन् । यो कोरियन विमान निकै विशाल थियो । विमानमा पस्दापस्दै देब्रेपटि छेवैमा जहाज परी र अन्य कर्मचारीहरू बस्ने, सामान राख्ने बाकस जस्तै चिटिक्क परेको कोठा, त्यसभन्दा अझ अघि क्याप्टेन र पाइलट जस्ता जहाज सञ्चालक कक्ष हुन्छन् । दाँयातिर घुमेर अगाडि जाँदा यात्री कक्षमा पुगिने कुरा जहाज मै घुमे जस्तो अनुभूति हुने गरी बयान गरिएको छ । यात्री कक्षमा विमानकै मुखपट्टि फर्किएर बस्नु पर्छ । त्यहाँ भित्र पनि विभिन्न श्रेणी रहेको हुन्छ । प्रथम श्रेणीका यात्रीहरूका लागि अत्याधुनिक कुर्सीहरू, भिडियो, कम्प्युटर जस्ता साधन जडान गरिएको हुन्छ । जहाजमा अर्को तला पनि हुँदो रहेछ । त्यहाँ विशिष्ट श्रेणीका यात्रीले यात्रा गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा लेखकलाई ज्ञान भयो । जहाजको अझै पछाडि जाँदा त्यहाँ विमानको 'इकोनोमी कक्ष' हुन्छ यसै कक्षमा तपाईं हामी जस्ता यात्रीहरू बसेर यात्रा गर्छौं । यहाँ दायाँबायाँ ३+४+३ का लहरमा कुर्सीहरू राखिएका हुन्छन् । प्रत्येक कुर्सीअघि एउटा एउटा कम्प्युटर हुनेगर्छ । चौडाइपट्टि एकलहरमा दशसिटलाई हिसाब गर्दा विमानमा यात्रुमात्रै ४७५ जति रहन सक्ने क्षमताको संरचनाको लेखकले उत्कृष्ट पाराले वर्णन गरेका छन् ।

शिष्टाचार त्यति नभएका नेपालीहरू शिक्षण गर्ने गुरुलाई समेत मतलब गर्दैनन् । विदेश यात्रामा भने लेखकले प्रत्येक पल शिष्टाचार सिक्न बाध्य हुनु पर्‍यो । आफ्नो सिट जेट विमानको पल्लो छेउमा थियो । तीन सिटको लहर थियो । सुरुका दुई सिटमा अघि नै २ जना बसिसकेका थिए । लेखकले साङ्केतिक रूपमा क्षमा मागे । उनीहरू उठेर सिटबाट छिर्ने बाटो बनाइदिए । यदि त्यहाँ कोही नेपाली र नेपालका यात्रुबाहक बस भए कस्तो हन्थ्यो भन्ने अनुभव पनि लेखकले साटासाट गरेका छन् । उनले यान उड्ने बेलामा पूरा हलचल हुने कुरा गर्दै रोटे पिडमा माथिबाट पिड तल घुमेर आउँदा हुने चिउ..उव भए भैं विमानमा पनि हुने कुराको बयान गरिएको पाइन्छ । विमान चालिसहजार फिटमा नपुगुन्जेल उस्तै मानिस त्यसै अतालिनन्छ । जब आफ्नो उपयुक्त उचाईमा विमान पुग्छ तब विमान सम्हालिनन्छ । लेखकका अनुसार स्वप्नवत् परिदृश्य भनी बयान गरिएको छ । जहाज राम्ररी

उड्न थालेपछि विमान परीहरूले मन्द मुस्कान सहित पर्याप्त परिकार तथा पेय पदार्थहरू वितरण गर्न थाले । त्यस दृश्यले वैवाहिक भोजमा सामेल भएको उनलाई अनुभूत भयो ।

लेखकले यस विमानमा लगभग पन्द्रघण्टा यात्रा गरे । अतिथिका रूपमा यात्रीहरूलाई गरिएको सत्कार अविस्मरणीय थियो । हुनत त्यस कार्यका लागि लेखकले टिकट मै मूल्य तिरिसकेका थिए । सोही मूल्यका कारणले यात्रीहरूले त्यस प्रकारको सेवा प्राप्त गरेका हुन् तथापि त्यो मूल्यको पर्याप्त सदुपयोग भएकामा लेखकले प्रशंसा गरेका हुन् । विमानको उडाइकै क्रममा पटकपटक सुर्योदय र सूर्यास्तका घटनाहरू दोहोरिरहे ।

लेखकले भिडियो, टि.भी.का माध्यमबाट विमानले कति यात्रा पूरा गऱ्यो, कति उचाईमा छ जस्ता कुराको जानकारी पाइरहे । भ्यालबाट उनले बाहिरी क्षेत्र हेर्ने प्रयत्न गरे । बाहिर नेपालसँग मिल्ने कुनै दृश्य थिएन । हिमाल, अनि बादलका ढिस्काहरू भन्दा माथि विमान उडिरहेको थियो । जङ्गलका विशाल दृश्यहरू, बीचबीचमा असङ्ख्य तालतलैयाहरू त कतै वृहद आकारका हिमक्षेत्रहरू देखिए । त्यस दृश्यपछि लेखकले जे पर्लापर्ला भनेर छेउको कोरीयाली मित्र अमेरिकावासीलाई जिज्ञासा राख्दा उसले अगाडिको कम्प्युटरमा अमेरिकी मानचित्र खोलेर सबै देखाइ दिए । त्यहाँ देखिएका सबै दृश्यहरूमा भएका वस्तुहरूमा कृत्रिमता व्याप्त भएको स्पष्ट भयो । तालतलैयाहरू निर्मित थिए । थोरै मात्र प्राकृतिक थिए । त्यहाँको प्राकृतिक विज्ञानले पनि अग्रगति लिएको पक्का थियो तथापि नेपालका आध्यात्मिक तथा प्राकृतिक ताल र जङ्गलसँग यी कृत्रिम प्रकृतिका दृश्यले प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने भन्दै आफ्नो देशको गुणको वखान गर्न लेखक पछि परेका छैनन् ।

ताल र जङ्गल नाघेर बस्तीका दृश्यको अवलोकन गर्नासाथ लेखक चढेको विमान वासिङ्टन डी.सी.को डलास विमानस्थल पुग्यो । अब लेखकको अवतरण गर्ने बेला आयो । ट्रान्जिट यात्री अब इमिग्रेसन यात्रीका रूपमा परिणत भए जसै उनको मूल्य पनि सयौं गुणा बढ्न गयो । यसको मतलव निबन्धकार डलासमा पुग्दा डलरको भाउ चौहत्तर रुपैयाँ थियो सायद । लेखकले विमानले इमिग्रेसन प्वाइन्टमा विमान अडिदाको अवस्थालाई पनि रोमाञ्चक पाराले बयान गरेका छन् । परस्पर ओठको चुम्बनमा रमाउने अमेरिकन संस्कृतिप्रति पनि कटाक्ष गरिएको छ । विमानमा दुई फारम भर्नुपर्ने तर त्यो कुरा कोरियन केटीले उनलाई थाहा दिएकी थिइन । उनले नेपालबाट अचार, गुन्द्रुक, तेल, घिउ जस्ता चिज लिएर गएका थिए । नेपालमा साथीहरू अनुसार ती चिज सबै फ्याँकी दिन्छ भन्ने थियो । लेखकले आफ्नोफर्म भर्दा सबै कुराहरूलाई साँचोसाँचो भरेका थिए । अध्यागमन अधिकारीले

लेखक शिक्षण पेसामा आवद्ध भएको जानकारी पाएपछि कुनै निरीक्षण नगरी आफ्नो सामाग्री बुझ्न आग्रह गर्‍यो । उसको निर्देशन अनुसार लेखकले आफ्नो पेसालाई धन्यवाद दिँदै डलासमा उत्रिए । लेखकले यस निबन्धमा नेपाली आचरणसँग यात्राको तुलना गर्दै यात्रा अनुभव बाँडेका छन् ।

ग. भाषाशैली

वर्णनात्मक शैलीमा लेखिएको यस निबन्धमा सरल, सहज तथा स्पष्ट भाषाशैलीको प्रयोग गरिएकोछ । लामाछोटा अनुच्छेद संरचना भएको यस निबन्धमा तीस अनुच्छेदहरू रहेका छन् । लगभग पन्ध्रघण्टा हवाई यात्रामा अपरिचितहरूसँगको पट्यारलाग्दो यात्राको वर्णनलाई यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ । तत्सम, तत्भव र आगन्तुक अङ्ग्रेजी शब्दहरूको उचित प्रयोगले भाषालाई आकर्षक बनाएको छ । निबन्धको अन्त्यका अनुच्छेदहरूमा संवादात्मकता प्रयोग भएको भए पनि निबन्ध पूरै वर्णनात्मक रहेको छ । वर्णनका क्रममा दृष्टान्तहरूको प्रयोगले निबन्ध आकर्षक देखिन्छ ।

५.१.४ भार्जिनिया, म्याग्दी र १९३ औँ भानुजयन्ती

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्ध मेरो अमेरिका यात्रा कृतिको चौथो क्रममा रहेको रचना हो । यस निबन्धमा लेखक कोमलप्रसाद पोखरेल अमेरिका पुगेकै दिन १९३ औँ भानुजयन्तीमा सहभागी भएको विषयलाई निबन्धको मुख्य विषय बनाइएको छ । त्यस्तै गरेर नेपाली भाषा र अङ्ग्रेजी भाषा बीचको तुलना, रामायण र भानुभक्त महिमा साथै भार्जिनियामा भानुजयन्ती मनाउँदा म्याग्दीकै बासिन्दाको बाहुल्यता जस्ता विषयहरू नै निबन्धमा अँटाइएको छ । लेखकले नेपालबाहिर रहँदा मात्रै आफ्नो देश र यहाँका स्रष्टाहरूको महत्व भक्तिके कुरालाई गम्भीर रूपमा उठान गरेका छन् । नेपालमा बस्नेहरू भन्दा विदेसिएका नेपालीहरू नेपालको संस्कार, संस्कृति, साहित्य, कला जस्ता कुराहरूप्रति बढी आस्थावान रहेको विषय नै निबन्धको मूल विषय भएको छ ।

नेपालको मुख्य सम्पदालाई नेपालमा यस्तै खाले बेवास्ता गर्ने हो भने यी सम्पदाहरू विदेश तिरै पलायन हुने खतरातर्फ लेखकले गम्भीर ध्यानआकर्षण गराएका छन् । यो निबन्ध लेखकको नीजि विचार भएको रचना हो ।

ख. मूलभाव

लेखक लामो समयसम्मको हवाई यात्रा गरेर आफ्ना छोरीज्वाइँ बसेको भर्जिनियाको डलास विमानस्थल हुँदै उडविज पुगेका थिए । छोरीकहाँ पुग्नासाथै अमेरिकामा बस्ने नेपालीहरूले मनाउन लागेको १९३ औँ भानु जयन्तीमा अतिथिका रूपमा सहभागी हुने सु-अवसर प्राप्त भयो । यस निबन्धमा लेखकले विदेशमा बस्ने नेपालीहरूले जति नेपालमै बस्ने नेपालीहरूले स्रष्टाप्रति सम्मान गर्न सके नेपाली साहित्यले उचाई प्राप्त गर्न सक्ने कुरालाई जोडदिएका छन् । दार्जिलिङ, सिक्किममा आदि कवि भानुभक्तको सम्मान भएको देख्दा कतै भानु उतै बसाई पो सरेछन् की जस्तो लागेको छ ।

‘लिसिल्भ्यानिया’ पार्कमा १९३ औँ भानुजयन्ती सम्पन्न हुने कुरा लेखकका ज्वाइँ गोपीले सुनाएपछि लेखकलाई थकाइको पीडा पनि हराए जस्तो भयो । त्यो दिन आइतबार थियो । व्यस्त देशका व्यस्त बासिन्दा भएकाले विदाकै दिन भानुजयन्ती मनाउनु पर्ने उनीहरूको बाध्यता थियो । अन्तराष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज (अनेसास) द्वारा आयोजित यो समारोह भव्यरूपमा आयोजना गरिएको थियो । लेखक अमेरिका पुग्ने सुनेर अनेसासका अध्यक्ष होमनाथ सुवेदीले लेखकलाई निम्ता दिइसकेका रहेछन् । विकसित मुलुकमा विना निम्तोको उपस्थिति अशोभनीय मानिन्छ । त्यसैकारण पनि यो औपचारिकता पूरा गरिएको थियो । अमेरिकामा पुगेकै दिन भानु जयन्तीका क्रममा नेपालको हरेक क्षेत्रलाई तुलना पनि गर्ने गरेका छन् । उनले लिसिल्भ्यानिया पार्क र रत्नपार्कको तुलना गर्न पुगेका छन् । उनलाई रत्नपार्क जत्रै होला, कुनमा छेलिएर कुकुरासनमा कम्पाउण्डवाल भिजाउने नेपालीको बानी भैँ त्यहाँ पनि पार्कमा त्यस्तै फोहोर मैला, भीडभाड आदि कल्पना थियो तर त्यसको विपरित लिसिल्भ्याली पार्कमा त सार्वजनिक शौचालय, त्यो पनि एकदम सफा, पार्कको छेउमा विशाल पोटोम्याक नदी, विभिन्न स्टिमरहरू, खेल मैदान, सभाका लागि आवश्यक हल, नदीछेउ मनोरम जङ्गल, गाडी पार्किङ आदि ।

सबै नाङ्गा खैरे, खैरेनी नदीका किनारमा भेडावाखा जस्ता नाङ्गै खर्किएका पनि देख्न पुगे । वास्तवमा त्यहाँ मान्छेले फोहोर भएको थियो भने नेपालमा मान्छेका उत्पादन र उत्सर्जनले फोहोर भएको लेखकलाई लाग्यो । कार्यक्रम स्थलमा पुग्दा सबै नेपाली र भानुभक्तको फोटो र अविरमाला देखेपछि लेखकलाई अमेरिकामा पनि नेपाल रहेछ, म्याग्दी र रम्घा रहेछ भन्ने लाग्यो । त्यहाँ छानिएका मात्र नेपाली थिए किनकी रत्नपार्कमा जस्तो बार तोड्ने र भित्तो भिजाउनेको बीऊ मात्र पनि थिएन । सभ्य नेपालीहरूबीच कार्यक्रम

सम्मन्त भयो । कविता गोष्ठीमा खुल्ला प्रतियोगितात्मक कविताहरू र अप्रतियोगी कविताहरू सुनाइएका थिए । लेखकले पनि 'गयो जोवन वैश जाँदै गएन' भन्ने कविता सुनाए । कविता छन्दोबद्ध थियो । कविताको सर्वत्र प्रशंसा भयो । नेपाली भए पनि राम्रोलाई राम्रो भन्ने संस्कारको अमेरिकामा विकास भएको रहेछ ।

भानुजयन्तीका अवसरमा नेपाली बीच भलिबल प्रतियोगिता आयोजना गरिएको थियो । नेपाली साथीहरू बीच नेपाली नै अम्पायर राखेर खेलाइएको खेलमा जित्ने पनि नेपाली र खेल्ने पनि नेपाली भनेर प्रशंसा गरिएको छ । यसै निबन्धमा नेपालका नदीनाला स्त्रीलिङ्गी हुन् भने विदेशका नदीनाला कुन लिङ्गका होलान् भनेर व्यङ्ग्य गरेका छन् । नेपाली भाषामा आदर, पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्गीय जस्ता भाषागत व्यतिरेकी हुने गर्छ तर अङ्ग्रेजी भाषामा त्यस्तो नहुने कुरा गर्दै नेपाली भाषा समृद्ध रहेको छ भनेर लेखकले पुष्टि गरेका छन् । आदर गरेर बोल्ने नेपालीमा प्रचलन हुनु पनि त्यही भाषाको कारणले हो । त्यसकारण लेखकले भाषा समृद्ध हुनु आवश्यक ठानेका छन् । नेपाली भाषा र साहित्यलाई देशमै आवश्यक सम्मान प्रदान गर्न सके लेखकमा प्रोत्साहन मिल्ने र उत्कृष्ट स्रष्टाहरू जन्मिने सम्भावना थियो ।

भानुजयन्ती मनाउने क्रममा आयोजित भलिबल प्रतियोगितामा आयोजक, प्रायोजक, दर्शक, खेलाडी सबै नेपाली भएकोमा लेखक प्रफुल्लित छन् । अमेरिकामा पनि नेपाल भेटिएकोमा हर्षित छन् । भलिबल प्रतियोगितामा अधिक खेलाडी म्याग्दी र तनहुँका थिए । अम्पायर पनि म्याग्दीकै अनि साहित्यकारहरू पनि म्याग्दीका थिए । मुलतः गण्डकीले र अंशतः म्याग्दीले अग्रस्थान ओगटेको थियो । यसरी नेपालीहरूको उत्साह उमङ्ग र कविहरू प्रति श्रद्धाभाव देख्दा नेपालीहरूले सिक्न विदेशका नेपालीहरूलाई गुरू थाप्नु पर्ने देखिन्छ । सिक्किम, दार्जिलिङ र भर्जिनियाका नेपालीहरूले जति साहित्य र संस्कृतिको नेपाल मै जगेर्ना र समर्पण हुनुपर्ने लेखकको धारण छ । आदिकवि तनहुँ र म्याग्दीका मात्र होइनन् नेपाली भाषी जति सबैका हुन् भन्ने लेखक कोमलप्रसाद पोखरेलको विचार उत्कृष्ट रहेको छ ।

ग. भाषा शैली

यस निबन्धमा यात्रा वर्णनलाई महत्व दिइएको छैन । निबन्धकार अमेरिका पुगेपछि त्यहाँ मनाइएको भानुजयन्तीका बारेमा चर्चा गर्दै नेपालमा स्रष्टालाई गरिने सम्मान

र विदेशमा गरिने सम्मानको तुलना गर्दै नेपाली संस्कृति र भाषाको अमेरिकनहरूको संस्कृति र अङ्ग्रेजी भाषाबीच तुलना गरी व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरिएको छ । यो 'मेरो अमेरिका यात्रा' कृतियात्रा संस्मरणात्मक कृतिका रूपमा चर्चित भए पनि भर्जिनिया, म्यागदी र १९३ औँ भानुजयन्ती नामक निबन्ध हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध हो । भर्जिनियामा म्यागदी कै स्रष्टा र महानुभावहरूको बाहुल्यता रहेको चर्चा गर्दै अमेरिकामा 'नेपाल' रहेको कुरा तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालको रत्नपार्क र भर्जिनियाको लिसिल्भ्यानिया पार्क बीच तुलना गरी व्यङ्ग्य गरिएको हुनाले यो निबन्ध हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध हो भन्न सकिन्छ ।

५.१.५ सुत्केरी व्यथा, पूर्वकल्पना र उत्तरआधुनिकता

क. विषयवस्तु

यस निबन्धमा सुत्केरी हुन लागेकी छोरी कृष्णाका बारेमा नेपालमा बसेर छटपटीने आमा धर्माका बारेमा निबन्धकारले बयान गरेका छन् । त्यहाँका गाईलाई मात्रै बाछ्छोका बारेमा थाहा हुन्छ भने भैं प्रसुतिको पीडा भेलेकी धर्मालाई सुत्केरी व्यथामा पि.एच.डी. नै गरेकी हुन् किनकी उनले छ सन्तानको पीडा खपेकी थिइन् । निबन्धकारलाई उनै सुत्केरी हुन लागेकी छोरी जन्मदाको क्षणको याद आएको छ । कृष्ण जन्मिदाँ धर्माको भन्नै ज्यान गएथ्यो । कृष्ण ता आज अमेरिकामा रहेकाले त्यति चिन्ता नभए पनि बाबुआमाको मन छोराछोरी माथि भन्ने उखान ध्रुवसत्य जस्तै भएको हुनाले अमेरिकी सभ्यता ओभेल परेको कुरा निबन्धको विषयवस्तु बनेको छ ।

त्यस्तै गरेर कृष्णाको सुत्केरी हुँदाको समय र खर्चको नालीवेली यस निबन्धको विषय बन्न पुगेको छ । नेपालमा पैसा छैन भने स्वास्थ्य सेवा लिन नपाई मरिन्छ तर अमेरिकामा भने उपचार भइसके पछि मात्र पैसा बुझाउनु पर्ने राम्रो पद्धति रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । अमेरिकामा विना पतिको सन्तान पाउने महिलालाई खुब सम्मान गरिने कुरालाई पनि विषय बनाएर चोटीलो व्यङ्ग्य कसिएको छ । मुख्य गरी 'सुत्केरी व्यथा, पूर्वकल्पना र उत्तरआधुनिकता' शीर्षकको निबन्ध विवरणात्मक रूपमा लेखिएको साथै लेखकले स्वको उद्घाटन गरी उपयुक्त तरिकाले व्यङ्ग्य समेत प्रस्तुत गरिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा बढी भन्दा बढी सत्यतथ्यलाई आधार बनाइएको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्धले अमेरिकामा बसोबास गर्ने छोरी कृष्णाको तोकेको समयभन्दा

अधिनै कुनै पीडा अनुभव गर्न नपाई सहज तरिकाबाट सुत्केरी भएको कुराको तथ्यपरक ढङ्गबाट जानकारी पस्किएको छ ।

नेपालबाट छोरी कृष्णाको सुत्केरी स्याहार गर्ने सहयोगीका रूपमा लेखकले अमेरिका जाने भिसा पाएका हुन् । यता कृष्णाकी आमा धर्मा छोरीको व्यथाको पूर्वअनुमान गरेर भुटभुटी रहेकी थिइन् । किनभने धर्माले कृष्णालाई जन्मदिँदा मृत्युको मुख भनै पुग्नुपरेको थियो । हुन त नेपालमा यातायातको पनि सेवा उपलब्ध नभएका बेला धर्माले कृष्णालाई जन्माएकी हुन् । तर कृष्णा भने अत्याधुनिक सुविधायुक्त देश अमेरिकामा थिइन् । आत्तिनु पर्ने त केही थिएन । बाबुआमाको मन मात्रै नमानेको हो । वि.स.२०२२ मा छोरी कृष्णा जन्मिँदाँ इलामको लक्ष्मीपुरबाट कम्पाउण्डर पूर्णलाल श्रेष्ठले घोडामा चढेर लक्ष्मीपुर पुगेर धर्मालाई बचाएको कुरा लेखकलाई पूर्वस्मृति भएको छ ।

यातायात र स्वास्थ्य सेवाका अभावमा थुप्रै आमा र बच्चाको नेपालमा मृत्यु हुने कुरा यथार्थ हो । कृष्णा त अहिले आधुनिक सेवा प्राप्त गर्न सक्ने देशमा थिइन् । तर उनी जन्मिँदा उनका सबै आफन्तहरूलाई प्रताडित हुनुपरेको थियो । आमा धर्मालाई त एकचोटी स्वर्ग पुगेर फर्किए भैं भएको थियो । आज यातायात र स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध हुँदाहुँदै पनि साइँला उप्रेतीकी जेठी बुहारी, सुरुङ्गाकी कमला श्रेष्ठहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनु परेको घटनालाई देशको अवस्थाको दृष्टान्त बनाउँदै निबन्धकारले हाम्रो देश नै मानवीय मैत्री बन्न नसक्दा हामीले दुःख पाउनु परेको तथ्य पुष्टि गरेका छन् । उप्रेती बुहारी धरानको वी.पी. कोइरला मेमोरियलमा धरौटी रकम जम्मा गर्न ढिलो हुँदा मरेकी हुन् भने सुरुङ्गाकी कमला बन्दकर्ता अराजक भीडले ढुङ्गा हानेर हत्या गरेका हुन् । नेपालमा घट्ने, घटेका र सम्भावित अप्ठ्यारोको सम्भनामा अमेरिका नदेखेका लागि कतै उता पनि त्यस्तै भएर कृष्णाको जीवन खतरामा पर्ने पो होकि भनेर धर्मा र लेखक छटपटिनु स्वभाविक नै थियो । वास्तविकता त्यस्तो थिएन । देश विकसित हुन प्रत्येकको संस्कार, चरित्र र स्वभाव पनि विकसित बन्नु आवश्यक हुन्छ, भन्ने निबन्धको भाव हो ।

हाम्रो देशमा विभिन्न कारणले मातृमृत्यु र बालमृत्युदर अधिक रहेको छ । अमेरिकामा प्रतिलाख ८.९ मातृमृत्यु र ६.९ शिशुमृत्युदर रहेको तथ्य देखाएर हाम्रो देशको औषत आयुलाई नै विश्लेषण गरिएको छ । नेपालमा अप्रेशन गरेको महिलाका भुँडी मै कैँची छोड्ने गर्छन् तर अमेरिकामा विरामीको अत्यन्तै संवेदनशील भएर हेरविचार गरिन्छ । सुरुमै

धरौटी पनि राख्नु पर्दैन अनि बन्दकर्ताले कसैको हत्या गरेर उन्मुक्ति पाउने छाडा कानुन पनि नभएको लेखकले स्पष्ट पारेका छन् । उपचार खर्च मिनाहाका लागि निवेदन गर्‍यो भने अमेरिकामा मिनाहा समेत हुन्छ । त्यहाँ नेता र मन्त्रीहरूको भनसुन चाहिँदैन । नेपालमा भने हातमा पैसा नहुने विरामी अस्पताल पस्नै नपाई बाहिरै मर्छ । धरौटी राख्नेसम्म पैसा भएको मदीरु अस्पताल वा नर्सिङ होम छिर्न सम्म त पाउँछ तर अनावश्यक परीक्षण र औषधीको पैसा तिर्न नसकेर अस्पतालमै बन्धक भएर कुहिने कुरा लेखकले स्पष्ट पारेका छन् ।

लेखकले निबन्धमा अमेरिकामा अनौठो कुरा र पद्धतिको पनि एउटा दृष्टान्त पस्किएका छन् । अमेरिकामा बाबुविना जन्मिएको सन्तानलाई अठार वर्ष सम्म सरकारले नै पालनपोषण र शिक्षादीक्षा प्रदान गर्दोरहेछ । नेपालबाट विद्यार्थी भिसामा अमेरिकामा पुगियो र श्रीमान पनि त्यहीं भएको अवस्थामा सन्तान पाउने भैयो भने बतासे बच्चा जन्माउने महिलाको पढाई खर्च र पार्टटाइम नोकरी समेत मिल्दो रहेछ भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालमा यदि कसैले बाबु विनाको बच्चा पायो भने त्यसले आत्महत्या गरे हुन्छ । बच्चालाई ड्याकेर भाडीतिर फालिदिए हुन्छ । विकसित मुलुकमा भने पुरस्कार पाइने तथ्यलाई यस निबन्धमा तथ्यपरक ढङ्गमा प्रस्तुत गरेर दुई देशबीचको संस्कारको तुलना समेत प्रस्तुत भएको छ । यो एक बतासे बच्चाको जन्मलाई उत्तर आधुनिकता भनेर लेखकले नेपाली साहित्यमा त्यसको कुनै वास्ता र महत्व नरहेको तर्फ समेत सङ्केत गरेको देखिन्छ । उत्तरआधुनिकताका बारेमा नेपालमा खुब खेलावैला भए पनि अमेरिकातिर त्यस्तो नहुने सङ्केत यस निबन्धमा प्रस्तुत भएको छ । यो निबन्ध नभए कथा जस्तो देखिन्छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्धमा विभिन्न तथ्य र दृष्टान्तहरूद्वारा नेपालीहरू प्रसुती व्यथालाई एउटा ठूलै खड्गोका रूपमा हेर्दछन् किनभने पीडाको हदसम्म महिलाहरू बच्चा पाउँदा सहन बाध्य हुन्छन् । देशमा स्वास्थ्य सेवा पर्याप्त र सर्वसुलभ छैन । लेखकले अमेरिकामा र नेपालमा प्रदान गरिने स्वास्थ्य सेवाको तुलनात्मक अध्ययन प्रस्तुत गरेका छन् । प्रसव वेदनामा छोरीहरू छट्पटिँदा बाबुआमालाई पीडा हुने कुरा यहाँ प्रस्तुत भएको छ । 'बाबुआमाको मन छोरा छोरी माथि' दुधगुनको बुद्धि, भाग्य पल्टिने, दुबै हातमा लड्डु आदि जस्ता उखान टुक्काले निबन्धलाई रसिलो बनाएको छ । कथ्य भाषाशैली र तत्भव अनि ठेठ शब्दहरूकै बाहुल्यता रहेको छ ।

निबन्धकारले 'उत्तरआधुनिकता' भन्ने शब्दको चर्चा गर्दै छोरीको सुत्केरी हुने दिन डाक्टरले तोकेको जुलाई १८, सन् २००६ थियो तर प्रकृतिका अगाडि केही नचल्ने रहेछ । कृष्णाले ११ तारिख कै दिन सन्तान जन्माइन् । अमेरिकाको अत्याधुनिक ज्ञान पनि भुक्तियो । अमेरिकामा सबै सेवा अत्याधुनिक भएर पनि समयको टुङ्गो प्रकृतिले नै गर्ने भनेर ज्ञान, विज्ञानको चमत्कारलाई लेखकले व्यङ्ग्य गरेका छन् । लेखकले पूर्वदिप्ती शैली र तुलना गरेर नेपालीहरूलाई निकै सन्देश समेत यस निबन्धमार्फत बाँडेका छन् । नेपाली संस्कार र अमेरिकी संस्कारका राम्रानराम्रा पक्षहरू तुलना गरी लेखकले हानेको व्यङ्ग्यमा कोही पनि अछुतो पाइन्न । अमेरिकी डाक्टरदेखि नेपालका आन्दोलनकारीलाई उनले घुमाउरो भाषण दिएका छन् । यति भए पनि यो निबन्धमा कथात्मकता बढी सल्बलाएको छ ।

५.१.६ नातीको न्वारान बाजेको हैरान: दमकलको उपस्थिति र बैद्विक संस्कृति

क. विषयवस्तु

अमेरिकामा आफ्नो नाती जन्मिने भएकाले लेखक पोखरेलले अमेरिका प्रवेशाज्ञा (भिसा) पाएका हुन् । प्रस्तुत निबन्धमा उनले नातीको न्वारान आफैँ गराउने क्रममा चरु होमादी गर्दा ज्वाइँ छोरीका डेरामा घुवाँको मुस्तो उत्पन्न भई त्यहाँको खतरा सूचक यन्त्र बज्ज थाले पछि स्थानीय दमकल र सुरक्षा अधिकारी आएको संवेदनशील कुरा प्रस्तुत भएको छ । अमेरिकामा धेरै धुवाँ बनाउनु नहुने रहेछ । नेपाली बाजेलाई पत्तै थिएन । जव दमकल र उसका कर्मचारी कोठामा आए त्यहाँ नातीको न्वारान चल्दै थियो । यो संस्कृति हो भनेर लेखकले टुटेफुटेको अङ्ग्रेजीमा बताए पछि सजाय नभएर स्वाबासी पाएको कुरा निबन्धको विषय बनेको छ । अमेरिकनहरू संस्कृति भने पछि असाध्यै मरिहत्ते गर्दारहेछन् र अर्काको संस्कृति संरक्षणमा पनि सचेत भएको विषयवस्तु यो निबन्धमा रहरेको छ । नेपाली बैद्विक संस्कृति अनुसार चरु पोल्नु पर्छ तर अमेरिकामा भने धुवाँ आउनुलाई आगलागीको सङ्केतका रूपमा अत्याधुनिक घरमा निर्देशक घण्टी राखिएको हुनाले दमकलको उपस्थिति भएको कुरा निबन्धमा स्पष्ट पारिएकोछ । साथै हिन्दू बैद्विक संस्कृतिमा भएका संस्कारहरूको छोटकरीमा गरिएको बयान नै यस निबन्धको विषय बनेको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्धले नेपाली संस्कृतिको महत्वलाई झल्काएको छ । नेपालीहरू जुनै परिस्थिति भए पनि आफ्नो जन्म, मृत्यु संस्कार हिन्दू बैद्विक विधि अन्तर्गत गर्न पछि नहट्ने

कुरा मूल रूपमा निबन्धमा उठान गरिएको छ । तारानाथ शर्माले पनि अमेरिकामा नेपाली शैलीको विवाह गराउन जोड दिएका थिए । पाताल प्रवास नामक किताबमा शर्माले नेपाली जोडीको विवाह गराउँदा वेदका ऋचाहरू पाठ गरेको र बेहुलाले बेहुलीलाई सिन्दुर पोते लगाई दिएको प्रसङ्ग जोडेर कोमलप्रसाद पोखरेलले पनि नातीको न्वारन आफैँ पढेको कुरा गरेका छन् । उनले लेखेका छन् -सात समुन्द्रपारि पुगेपछि थाहा भयो, आफ्नो देश र आफ्ना संस्कृतिहरू भलभली आँखा अगाडि नाचन थाल्दा रहेछन् । मसँग कर्मकाण्डको पुस्तक थियो, पढ्न पनि अलेलि जानेकै थियो भने आफ्नो प्रियतम संस्कृति छोड्ने कुरै भएन ।^२

पोखरेलले नातीको न्वारनका लागि नेपालबाट गंगाजल र शालिग्राम लिएर गएका थिए । सप्तकोशीको जल र नेपाली भूमिको ढुङ्गो भए पछि अमेरिकामा घाँसे मैदानमा मात्रै पशुपालन गर्ने हुनाले गोमुत्र अर्थात गउँत पाउन नसकिने थियो । त्यही गंगाजल नै गउँतका रूपमा प्रयोग गरी न्वारन थालियो । अमेरिकामा हिन्दू मन्दिरमा मात्रै पुरोहित पाइन्छ । न्वारनका लागि बडो मुस्कल हुन्छ । सुत्केरीलाई लिएर मन्दिर जान नसकिने अनि पुरोहित टाढा हुने हुनाले लेखक आफैँ न्वारन गर्न लागे ।

वास्तवमा नेपालीहरूले विदेशमा न्वारन गर्ने काम फोनबाटै पनि गर्ने चलन छ । यहाँ त लेखक आफैँ पुरोहित हुन सक्ने क्षमता राख्छन् । लेखकले पीठोको रेखी हालेर घरका आँगनमा अग्निको विधिपूर्वक स्थापना र चरुको हवन गरे पछि मात्रै न्वारन गरिने हिन्दू परम्परा अनुसार छोरीज्वाइँ बसेको घरको एउटा कोठामा सबै यज्ञस्थल तयार गरे जङ्गलको छेउहुनाले दाउरा अर्थात समिधाको समस्या परेन । अग्नि स्थापना गरी जौ घिउ र तिलको चरु हवन गर्न थालेको केही समय मै स्वचालित घण्टी बज्न थाल्यो । स्थितिले भयावह स्वरूप लियो । कर्कस आवाजमा साइरन बज्यो । वास्तवमा घुँवाको अधिक उत्पादन हुनसाथै साइरन बज्दोरहेछ । दमकल आयो, त्यसका कर्मचारी आए । फसाद प्यो । जब दमकल आफ्नो घरमा देखा प्यो तब त्यस दमकलका कर्मचारी आएर ढोका ढकढक्याउन थाले । आफू धोती चन्दन लाएर उभिएको देखेर अमेरिकाली कर्मचारीले 'कृपया, तपाईंहरू के गर्दैहुनुहुन्छ ? बताइदिनुहुन्छ की भनेर सोधे । निबन्धकारले कनिकुथी अङ्ग्रेजीमा संस्कृति हो, नामाकरण कार्य गर्ने क्रममा धुवाँ भई साइरन बज्न पुगेको कुरा स्पष्ट पारे पछि उनीहरू खुसी भए । अनि आफ्नो संस्कृति संरक्षण गरेकामा उल्टै धन्यवाद दिएर गए । नेपालमा कानून विपतिर अञ्जानमा कुनै गल्ती भएको भए नेताको गोडा मोल्ने परिस्थिति

२. कोमलप्रसाद पोखरेल, मेरो अमेरिका यात्रा, भाषा धर्मादेवी पोखरेल, २०६८ पृ. ४२ ।

बन्थ्यो भन्ने कुराले आफ्नो देशको पद्धतिको चर्को आलोचना गरेका छन् । अलिकति शक्ति हात पर्ने वित्तिकै दुरुपयोग गर्नेको सङ्ख्या नेपालमा प्रशस्तै रहेको छ ।

संस्कृति संरक्षणमा यसरी जुटेका नेपालीलाई उनीहरू बडो सम्मानकासाथ हेर्दा रहेछन् । त्यस अफिसरको भाइ संस्कृति विषयमा पी.एच.डी गर्दै रहेछ । भोलिपल्ट नै उ भाइ लिएर समय मिलाई आईपुग्यो र हिन्दू वैदिक संस्कृतिका बारेमा जान्न चाह्यो । त्यस केटाको सी.स्टेवार्ड नाम रहेछ । लेखकले नेपालीहरूको हिन्दूवैदिक परम्पराको छोटकरीमा जानकारी पस्किए । वैदिक संस्कृतिमा गर्भाधान संस्कार, पुंसवन संस्कार, सीमन्तोन्नयन संस्कार, जातककर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्रासन (पास्नी), कर्णबेध, चुडाकर्म (छेवर), उपनयन (व्रतबन्ध), विवाह र मृत्यु संस्कारका बारेमा बताइदिए पछि सी.स्टेवार्ड खुसी बने । निबन्धकारको यो प्रस्तुतिलाई उसको विद्यावारिधिको सन्दर्भ बनाउने कुरा गर्दा लेखक पनि खुसी भएको कुरा निबन्धमा वर्णन गरिएको छ । नातीका न्वारनमा दमकल आएर हैरान दिए पनि एउटा क्रिश्चियनलाई हिन्दू संस्कारका बारेमा बताउन पाउँदा लेखकको यात्रा पूर्णहुति बनेको अनुभव गरेका छन् ।

यसप्रकार यो निबन्ध नेपाली संस्कृति त्यसमा पनि हिन्दू संस्कृतिको वर्णनमा आधारित देखिन्छ ।

ग. भाषाशैली

यस निबन्धमा थुप्रै तत्सम शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । भाषिक हिसाबले यो निबन्ध सरल, सुबोध्य र स्पष्ट छ । यस निबन्धमा भर्रा शब्दहरूको अधिक प्रयोग रहेको पाइन्छ । इसाई संस्कृति र हिन्दू संस्कृतिबीच तुलनात्मक विश्लेषण गर्दै हिन्दू संस्कृति नै सर्वोच्च रहेको यथार्थलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धकारले मरेको व्यक्तिको जीवात्मा अङ्गप्रत्यङ्गको कामनासाथ प्राण प्रतिष्ठा गरी पुन जीवन गराउने संस्कृति विश्वको कुनै संस्कृतिमा नभएको दृष्टान्त दिएर पुष्टि गरेका छन् । नेपाली संस्कृतिको बयानमा आधारित यस निबन्धमा अध्यापकले देखाउने कला प्रस्तुत भएको छ ।

५.१.७ भूमिगत रेलयात्रा र विचारा, मूत्रथैली

क. विषयवस्तु

यो निबन्ध संस्मरण सङ्ग्रहको सातौँ संस्मरण हो । यसले भूमिगत रेलयात्राको

मात्र वर्णन गरेको छैन सहयोगी पुस्तक बनेको छ । रेलयात्रामा जानेहरूका लागि अमेरिकामा आइपर्ने कठिनाई सरलीकरण गरिएको छ । अमेरिकामा पेट पाल्न र परिवारको गर्जो टार्न मरिहत्ते गर्नु पर्छ भन्ने तथ्यको उद्घाटन पनि यस निबन्धको विषयवस्तु रहेको छ । पैसा कमाउने मोहमा विदेशिने नेपालीको दरिद्र मानसिकता पनि यस निबन्धमा उद्घाटित भएको छ । त्यही क्रममा लेखकलाई बोलावट भएको ठाउँमा पुग्दा बोलाउनेको अनुपस्थिति हुँदा परेको सडकट र त्यस्ता सडकटहरूबाट मुक्त हुने सजिला उपायहरू नै यस निबन्धको विषय बनेको छ । विकसित देशमा नम्रता र अनुरोधको महत्वलाई अप्ठ्याराको छुटकारा पाउने साधन बनाउन सकिने कुरालाई निबन्धको विषय बनाएको देखिन्छ ।

ख. मूलभाव

अमेरिका गएका अवसरमा नेपालमा चिरपरिचितसँग भेटेर नै आउने अनि अमेरिका बासी नेपालीलाई पनि नेपालमा चिरपरिचित व्यक्तिलाई मात्रै पनि भेट्न पाउँदा आफन्तसँगै भेटेको अनुभूति हुने हुँदा लेखक पोखरेललाई गोमा सङ्गौलाले निम्ता गरेकी थिइन् । भेट्न गएका हुन्छन् । लेखक पोखरेल नयाँ ठाउँमा जानु पर्ने भएकाले नेपाली आफन्तहरूको सहयोग लिएर स्टेसन पत्ता लगाएर गोमाको डेरा अर्लिडटन पुगेका थिए । यस क्रममा उनी अमेरिकाको भूमिगत रेलयात्रा गर्न पुगेका थिए । अमेरिकामा हरेक कुरा समयमा हुने गर्छन् । लेखकले कोटहाउस जानु थियो । दुईतीन ओटा रेलस्टेसन पार गरेर मात्र उनले आफ्नो गन्तव्यसम्म पुग्नु पर्थ्यो । गोमाकी साथी कोपिलाले लेखकलाई जिम्मा बुझ्ने कुराको चाँजोपाँजो मिलाइएको थियो तर दिनको एकबजे उनी स्क्वायर प्लाजा पुग्दा कोपिला फेला परिनन् ।

नयाँ ठाउँ, त्यो पनि सानो मात्रै गल्ती गरियो भने ठूलै दण्ड हुने भएकाले नजान्नेहरूका लागि अमेरिकामा निकै असजिलो हुन्छ । प्रविधिद्वारा सबै कुरा सञ्चालन हुन्छ । लेखकले कोपिलालाई समयमा स्टेसनमा भेट्न सकेनन् । समयमा नौलो ठाउँमा आफन्तलाई भेट्न नसक्दा पाउने दुःख जति सबै लेखकले भोग्नु पर्‍यो । एकबजे स्टेसनमा ओर्लिएका पोखरेलले चार बजेसम्म आफन्त फेला नपरेपछि के गर्ने र कसो गर्ने समस्यामा परे । उनलाई सबै भन्दा गाह्रो त पिसाव लागेर भएको थियो । नेपालमा जस्तो यसो घरले छेलिएर कुकुरासनमा पिसाव गर्न त्यहाँ पाइदैन थियो । यस निबन्धमा समय भन्दा थोरै मात्र ढिलो हुँदा पनि ठूला सहरमा धेरै दुःख पाइने कुरालाई मुख्य विषय बनाइएको छ । भूमिगत रूपमा निर्मित अमेरिकाका रेलमार्गहरूको चाखलाग्दो बयान र अमेरिकामा व्यस्त जीवन र

पेट पाल्न मात्रै पनि कति धेरै दुःख गर्नु पर्छ भन्ने कुरालाई तथ्यगत रूपमा उजागर गरिएको छ ।

आफन्तको पर्खाइमा जब लेखकले अनावश्यक समय खेर फाल्नु परिरह्यो । त्यसै बेला उनलाई पिसाब गर्नु पर्ने भयो । यसले साह्रै असह्य पीडा भयो । उनको सम्झना नै कोसँग सहयोग मागेर समस्या हल गर्न सकिन्छ भन्ने मात्रै थियो । यसै सोचाइमा परेका लेखकले जुक्तिबुद्धि लाएर आफ्नो समस्या हल गरे पछि मात्र अब बल्ल कतातिर जाने सोचन पुगे । अब फर्किनु पर्‍यो भनेर भूमिगत रेल स्टेशनको टिकट काउन्टरतिर लाग्दै गर्दा कसैले सार्वजनिक फोन बुथबाट फोन गर्दै गरेको देखे । देखेर पनि कतिपय कामलाग्ने कुरामा अभ्यस्त भइसकेका लेखकले गोमालाई फोन गर्दा त कोपिला स्क्वायर प्लाजा पुगीवरी फर्किएको सरलाई भेट्न नसकेको कुरा जानकारी भयो र कोपिलालाई फेरि लेखकले पखिन पुगे । एकै छिनमा कोपिला स्टेशन आइपुगी ।

कोपिलाको साथ लागेर कोमल पोखरेल गोमा, कोपिला र ज्वाइँहरू बसेको कोठा पुगे । गोमा जोडी, कोपिला जोडी र लेखक पाँचजनाको जहान राति साढे बाह्रबजे तिर भेला भयो । यो दशैँको समय थियो । लेखकको हातबाट सबैले टीका लगाए । नेपाली घरमा भेला भएको अनुभूति गरे । आर्लिङ्टन सिटीको एघारौँ स्ट्रिटको गोमा र कोपिला जोडीको कोठा पुग्न लेखकलाई नेपालदेखि बासिङ्टन पुगेको भन्दा गाह्रो परेको यस निबन्धमा चर्चा रहेको छ ।

अमेरिकामा जाडोको त्यति वास्ता नहुने, भूमिगत रूपमा रहेका रेलस्टेशन र रेलमार्गहरू सबै प्रविधिद्वारा सञ्चालित, नियम बाहिर कोही पनि नगएको जस्ता विषयहरू यस निबन्धमा उल्लेख गरिएको छ । यो अधिक हास्य प्रयोग गरी दुःखलाई दुर गर्न सफल निबन्ध हो ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्ध पोखरेलले दुःखलाई हास्यको माध्यमबाट सुखमा बदलेको निबन्ध हो । उनले आफन्तको प्रतिक्षाका क्रममा पिसाब लागेर आफूलाई पर्नु सम्मको पीर परेको कुरालाई हास्यका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । अमेरिकाको भ्रमण गर्दा उनले नेपाललाई सम्झिएका छन् । अमेरिकामा जस्तो रेलमार्ग नेपालका ठूलाबडाहरू भ्रष्टाचारी नभएको भए भन्ने थियो भन्ने अभिव्यक्तिले भ्रष्टहरूलाई नुनचुक लगाएको छ । उनले यस निबन्धमा

एउटा प्रसङ्गमा प्रस्तुत हास्य- त्यहाँको चिसो मौसमका कारण तीनघण्टा भन्दा अधिदेखि म लघुशङ्काद्वारा अन्त्य पीडित थिएँ । हुँदाहुँदा म कहाँ हिँडेको, के गर्दैछु, कसलाई पर्खदैँछु जस्ता कुराहरू मेरा स्मृतिपटबाट अर्न्तध्यान भइसकेको थिए । मेरो स्मृति लघुशङ्काबाट कसरी छुटकारा पाउने भन्ने कुरामा मात्र केन्द्रित थियो । मेरो एकमात्र कामना थियो मेरो मुत्रथैली विनलादेनको आत्मघाती चेलो नबनोस् ।^३

पोखरेलले यस प्रकारका हास्यको निकै नै धेरै प्रयोग गरेका छन् । नेपाल र अमेरिकामा बस्नेहरूको प्रवृत्तिलाई पनि तुलना गरिएको छ । आगन्तुक शब्दहरूको प्रशस्ति भेटिन्छ ।

५.१.८ अमेरिकी बसयात्रा र उदेकलाग्दा कुराहरू

क. विषयवस्तु

यस शीर्षकको निबन्धमा लेखकले अमेरिकाको बसयात्राका अनुभवलाई विषय बनाएका छन् । न्युजर्सीबाट उडब्रिज फर्किने क्रममा भारतीय ट्याक्सी ड्राइभरले ठग्न खोजेको सत्य उद्घाटन गरेका छन् । यसबाट भारतीयहरूले जहाँ र जहिल्यै ठग्ने दाउमा हुने विषयवस्तु निबन्धमा रहेको छ । त्यस्तै एक अमेरिकी निवृत्त प्राध्यापकसँगको भेटले त्यहाँका अध्यापक, प्राध्यापकहरू यहाँ जस्तो राजनीतिक दलको हुक्के र बैठके नहुँदा रहेछन् । अमेरिकीका लागि यस्ता कुरा सामान्य भएपनि नेपालीहरूका लागि सन्देशमूलक रहेको कुरा निबन्धको विषयवस्तु रहेको छ । अमेरिका नेपालीहरूका लागि सम्मानको संसार भएपनि त्यहाँको जीवन पनि कष्टकर हुने कुरालाई यस निबन्धको विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । अमेरिकामा शिक्षक, प्राध्यापक भनेपछि खुबै सम्मान र सोधिखोजी हुने र त्यसैबेला स्वजातीय चिन्तन र परिचय दिनसके मात्रै देशको इज्जत नजाने कुरालाई पनि लेखकले व्यङ्ग्यात्मक रूपमा पस्किएका छन् । मुख्य गरी अमेरिका जस्तो सम्पन्न मुलुकमा पनि विभिन्न खाले निम्नस्तरका घटनाहरू घट्नसक्ने कुराहरूको बेलिविस्तार नै यस निबन्धको विषय बनेको छ ।

ख. मूलभाव

लेखक कोमलप्रसाद पोखरेल न्युजर्सीबाट उडब्रिज फर्किदा बसको बाटो फर्किएका हुन् । उनले यस निबन्धमा अमेरिकामा पनि ठगी गर्नेहरू बङ्गाली र

३. ऐजन पृ. ५८ ।

भारतीयहरूनै रहेको कुरालाई ठट्ट्यालो पाराले प्रस्तुत गर्दै भारतका मध्ये पनि विहारी सबैतिर ठगेर नै बाँच्छन् भन्ने पुष्टि गरेका छन् । अमेरिकामा असल भारतीयहरू पनि रहेका छन् । उनीहरू सहयोग समेत गर्न पछि पर्दैनन् । भारतीय भनेर नाक खुच्याई हाल्नु भने नपर्ने कुरा समेत यस निबन्धमा स्पष्ट पारिएको छ ।

क्याम्डेनबाट ग्याँस व्यापारीले एकजना ग्याँस स्टेसनबाट क्याम्डेनसम्म पुऱ्याएर क्याम्डेन-फिलाडेल्फिया, फिलाडेल्फिया-वासिङ्टन डी.सी., वासिङ्टन-उडब्रीजको टिकट कटाइवरी बस समेत चढाउन मद्दत गरे । यो क्याम्डेन बसस्टेसनबाट प्रत्येक मिनेट लोकल र एक्सप्रेस गाडीहरू चल्दछन् । निकै भिडभाड हुने गर्छ । रमेश नामका भारतीयले लेखकलाई सावधान हुने सल्लाह दिएका थिए । डलर बोकेको व्यक्तिलाई यस बसस्टेसनमा जसरी भएपनि खोस्ने गर्दा रहेछन् । यहाँ गँजडी, रकस्याहाहरूको निकै भिड रहेछ । आफ्नो गोजीमा १० डलरमात्रै राख्नु पर्ने रमेशको सल्लाहले लेखकलाई ठूलो सहयोग मिल्यो । साथीहरूका सहयोगले लेखक गन्तव्यतिर लागे । ग्रे हाउण्ड कम्पनीको बस चढेर उनी फिलाडेल्फिया तर्फ लागे । सानुकाजी सञ्जेल र रमेश भासिनसँग विदा लिएर बस चढ्दा छोराहरूसँग छुट्टिएको अनुभूति भयो ।

पोखरेलले फिलाडेल्फिया बसस्टेसनमा चारघण्टा कुर्नु पर्ने थियो । टिकट नै त्यही खालको थियो । त्यस स्टेसनमा लेखकलाई पिसाव लाग्यो । पिसाव गर्न जाँदा आफ्नो व्याग कसलाई छोड्ने भन्ने समस्या भयो । त्यस स्टेसनमा अर्धनग्न किशोरी र भयापुल्ले, मुन्द्रेको सङ्ख्या धेरै थियो । त्यसैक्रममा स्टेसनको क्लिनर आइ पुग्यो र उसलाई आफ्नो व्याग रुग्न लगाएर चर्पी गएर समस्या हल गरेको कुरालाई रोचक पाराले प्रस्तुत गरेका छन् । यसै बसस्टेसनमा एउटा रिटायर्ड अमेरिकाली प्राध्यापकसँग परिचय भयो । उसले लेखकलाई भारतीय हो ? भनी प्रश्न गर्दा लेखकले आफू नेपाली भएको कुरा गर्वसाथ भने साथै प्राध्यापक हुँ भन्ने जानकारी गराएपछि शिक्षणका पद्धतिहरू आदानप्रदान गरेका थिए । ह्यारिस आर नाम गरेका ती प्राध्यापकले उनको डाइरीमा पोखरेलको नाम ठेगाना नोट गरे । प्राध्यापक भएको सम्मान स्वरूप आरले पोखरेलको नाम टिपेका थिए । शिक्षाको अमेरिकालीहरू सम्मान गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा प्राप्त भयो । अमेरिकामा राजनीतिले शिक्षक र शिक्षणमा कुनै प्रभाव नपाउँ रहेछ । अमेरिकाको एउटा प्राध्यापकसँग अड्कमाल गरी छुट्टिँदा आफू ठूलो सम्मान प्राप्त भएको भैं अनुभव गर्दै उनी छुटे ।

अमेरिका जस्ता देशमा पनि ठगहरूको विगविगी, विहारी शैली देख्दा लेखकलाई उदेक लागेको हो । अमेरिकामा भूमिगत बस र रेलमार्ग निर्माण भएको र सुरुङबाटै एउटा शहरबाट अर्को शहर पुगिने कुराको रोचक बयान पनि यस निबन्धमा गरिएको छ । लेखकले यस निबन्धमा पनि नेपाली समाज र घटनाहरूको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेका छन् । अमेरिकामा नेपालमा जस्तो ढाँटको खेती नहुने भएपनि गलत् प्रवृत्ति भएका मानिस संसार भरिनै रहेको स्पष्ट पारिएको छ । यसको दृष्टान्तमा 'नेपालमा ननस्टप लेखिएको गाडी छ, भने भन धेरै रोक्छ, र वेलामा पुऱ्याउँदैन तर अमेरिकामा भने वाल्टीमोर भन्ने एक ठाउँमा रोक्ने गाडीमा 'लोकल बस' लेखिँदो रहेछ । चारघण्टा जतिको बाटोमा लेखकले चढ्ने बस एकपटक रोकिएको मात्र थियो । नेपालमा भने लोकल बसले ४ घण्टाका बाटोमा धेरै ठाउँ रोक्छ । त्यस्तै अमेरिकामा पनि समयको सही प्रयोग नभएको देख्दा किन यस्तो भएको होला भन्ने लेखक आफैँ भित्र प्रश्न गर्न पुग्छन् । यसप्रकार यस निबन्धमा अमेरिकाको बसयात्राको बयान रोचक तरिकाले गरिएको छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्ध प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा निर्मित छ । लेखक आफैँ सहभागी भएको विषयलाई यस निबन्धले वर्णन गरेको छ । यो निबन्धमा प्रशस्तै अङ्ग्रेजी शब्द र वाक्यहरू प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न दृष्टान्तहरू दिएर नेपाली संस्कार र पद्धतिहरूको तुलना गरिएको छ । अङ्ग्रेजी संवादहरूलाई सहजरूपमा प्रयोग गरिएको छ । यो निबन्धमा वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरेर सूचना प्रदान गरिएको छ ।

५.१.९ अमेरिकी राजधानी: भिखमङ्गाको कहानी

क. विषयवस्तु

एकातिर सम्पन्नताले चुलिएको अमेरिका र अर्कोतिर विपन्नतासँग लडिरहेको त्यहाँको जनजीवनको शब्दचित्रलाई यस निबन्धको विषय चुनिएको छ । अमेरिकी राजधानी भिखमङ्गाको कहानी शीर्षकको संस्मरणले एउटा दाताका रूपमा व्यवहार गरेको बयान गरिएको छ । निबन्धमा जोसेफ एल्डर नामको भिखारीले पैसा मागेर अमेरिकामा माग्नेहरू पनि छन् भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ । त्यही बीच नेपालमा विकसित माग्ने संस्कार, हात थाप्ने प्रवृत्तिप्रति तीखो व्यङ्ग्य नै निबन्धको विषयवस्तु बनेको छ । निबन्धमा एकातिर हामी बीच विकसित बोक्ने प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य र अर्कोतिर अध्ययनशीलता र समयबोधको विषय

बनेको छ । अमेरिकामा लेखकलाई एउटा माग्नेले अनेक बहाना बनाएर मागेको प्रसङ्गबाट त्यति सम्मन्न देशमा पनि यस प्रकारका माग्ने हुँदारहेछन् भन्ने कुरा निबन्धको विषय बनेको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्धमा अमेरिका जस्तो सम्पन्न मुलुकमा पनि भिखमाग्नेहरूको कमी नभएको प्रसङ्ग सहित नेपाली राजनीतिका ठूलाहरू र सरकार समेतको माग्ने प्रवृत्तिको विरुद्ध व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । वासिङ्टन डी.सी.को बसपार्कमा ग्रे हाउण्ड कम्पनीको बस आएर रोकियो । यस बसपार्कबाट राति मात्रै भर्जिनियातर्फ जाने थियो । रातको समयमा वासिङ्टन डी.सी.को बसपार्कमा ४ घण्टा जतिको समय बिताउनु पर्ने थियो । प्रतीक्षालयमा यस तरिकाले अमेरिकामा पहिलोपटक बिताउनु लेखकका लागि पहिलो अनुभव थियो । चौध ओटा ट्रान्जीट गेट भएको यो डी.सी. प्रतीक्षालय निकै नै भव्य थियो । प्रतीक्षालयमा चिसो मौसम थियो । यस चिसो समयमा पनि मानिसहरूको निकै भिड थियो । दुई पीस कपडामा मात्रै पनि त्यहाँ निदाउनेहरूको सङ्ख्या पर्याप्त थियो ।

बस स्टेसनमा भएको भिडभाडलाई लिएर लेखकले एउटा स्पेनिश केटासँग कुरा गर्दा त्यहाँको एउटा रहस्य पत्ता लगाए । अमेरिकामा सपना साकार पार्ने उद्देश्य लिएर धेरै मानिस आएका छन् । तर उनीहरूसँग पर्याप्त आयआर्जन नहुँदा त्यहीं सार्वजनिक ठाउँहरूमा ढुक्कसँग रात बिताउने, होटलमा खानेजस्ता काम हुँदो रहेछ । अमेरिकामा कोठा भाडा लिएर बस्नु धेरै महङ्गो हुँदो रहेछ । सामान्य कोठालाई नै पन्ध्र सय डलर तिर्नुपर्ने, त्यो पनि अग्रिम रूपमा धरौटी बुझाउनु पर्ने अवस्थाले बसस्टेसनमा नै रात कटाउनेहरूको सङ्ख्या बढी भएको रहेछ ।

लेखकलाई चार घण्टा बिताउनु पर्ने बाध्यता थियो । चीसो वातावरण, बस्ने कुर्सी पनि चिसो, भात टन्न खाएर बस्ने नेपालीको बानी लेखकसँग ती सबै सुविधा थिएनन् । चीसामा रात कटाउँदा उधो गानोले निकै दुःख दियो । विभिन्न देशका विभिन्न मानिसहरूको साथ रमाइलो गर्दै लेखकको चीसो रातको समय बित्यो । लेखक कोमलप्रसाद पोखरेलले यस बीच विभिन्न खाले व्यङ्ग्य प्रस्तुत गरेका छन् । सिकाइको सरलता देखि जटिलतिर सिकाइ सिद्धान्तप्रति पनि लेखकले एउटा घुराईसँग तुलना गरेका छन् । कुनै पनि विषयको उत्कर्ष पछि त्यसले अन्त्य हुने कुरालाई पनि प्रस्तुति गरेका छन् ।

पोखरेलले बसस्टेशनमा देखेका विभिन्न दृश्यहरूलाई व्यङ्ग्यात्मक पाराले मूल्याङ्कन गरी व्यङ्ग्यको परिपाकको उत्कर्ष निर्माण गरेका छन् । अमेरिकामा आफ्नो काम गर्न अरुको मतलब नै नहुने विषयलाई चित्रात्मक रूपमा चिनाइएको छ । बेलुकादेखि त्यतिठूलो भीडमा पढेको देखेर अमेरिकीहरूको प्रगतिको रहस्य पत्ता लगाएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्रतीक्षालयमा रहने सबैजसोलाई समयको महत्व अधिक रहेको कुरा लेखकलाई अनुभूति भएको छ । लेखकले अमेरिकी र भारतीय बीचका विभिन्न किस्साहरू जोडेका छन् ।

चारघण्टा बिताउने क्रममा विभिन्न खाले दृश्य र घटनाहरूसँग सामना गर्दै लेखकको पनि रात वितिरहेको थियो । त्यसै क्रममा एउटा विहारी जस्तो देखिने अमेरिकी पोखरेलका अघि आएर उनका बारेमा सोध्यो र परिचय माग्यो । परिचय देखि माग्न थालेको जोसेफ एडलरले लेखकसँग पचास डलर सम्म माग्न पुग्यो । उसले आफू अमेरिकी भएको परिचय दियो र कृतज्ञताका साथ केही सानो सहयोग भनी माग्न पुग्यो । 'माग्ने' विहारी जस्तो थियो । उसको मुखबाट रक्सीको गन्ध आइरहेको थियो । लेखक पोखरेलले इलामे स्रष्टा विष्णु नवीनलाई सम्झिए । रक्सी पीउन उनी पनि पैसा माग्दथे त्यसै स्मृतिले लेखकले त्यस माग्नेलाई कवि हो ? भनी प्रश्न गरे तर उ सामान्य माग्ने मात्रै थियो ।

नेपालीहरू आफ्नै भूमिमा जात, भात, धर्म, राज्य मागामा गरिरहेका समयमा, नेपालले सत्तरी करोड ऋण अमेिकासँग मागिरहेको यो देशको परिवेशमा आफूले 'दिने प्रवृत्तिको' सुरु गर्न पाएकोमा खुसी बन्दै लेखकले त्यस माग्नेलाई एकडलर दान गर्छन् । यो दानले वर्तमान अमेरिकी राष्ट्रपतिलाई समेत चुनौति होस भन्ने लेखकको सोचाई रहेको छ । यस बसस्टेशनमा जोसेफ एडलर जस्ता धेरै माग्ने रहेका थिए । यसप्रकार अमेरिकामा पनि प्रशस्तै माग्ने रहेको पुष्टि हुन्छ तर ती माग्नेहरू आप्रवासीहरू पनि हुन सक्ने थिए । यसप्रकार अमेरिका जस्तो सम्पन्न मुलुकमा पनि माग्नेहरूको सङ्ख्याले पर्यटकहरूलाई दुःख दिएको यथार्थ प्रस्तुत भएको छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्धमा यात्रा वर्णनभन्दा पनि बढी हास्यलाई महत्व दिएको छ । चीसोले रातभरी वायु चलेको कुरा, विहारीले अमेरिकामा पनि खुल्ला दिसा गरेको कुरा, कालाजातिका मोटेले घुर्दा लेखकलाई फुरेको ज्ञानको व्यङ्ग्यात्मक चर्चा गरिएको छ । अमेरिकामा डकार्नु र खकार्नुलाई बन्देज लगाइए पनि उधो गानुलाई भने साहित्यमा उत्तर

आधुनिकता आए भैं वायु चलनुमा पनि उत्तरआधुनिकता आइसकेको भनेर उत्तरआधुनिक प्रवृत्तिलाई व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

यस निबन्धमा छोटछोटा संवादहरू पनि रहेका छन् । निबन्धमा किस्साहरू पनि जोडिएको छ । कविताका केही हरफहरू पनि निबन्धमा आएका छन् जसले निबन्धलाई रसिलो बनाएको छ । कथ्य भाषाको प्रयोगले अलिक अनौठो अनुभूति हुन्छ । यो निबन्ध यात्रा वर्णनमाभन्दा पनि बढी हास्य व्यङ्ग्यमा रमाएको देखिन्छ ।

५.१.१० 'हलौइन' पर्व, पाकेको फर्सी र चकलेट चौसी

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्धमा अमेरिकामा प्रचलित हलौइन पर्व मनाएको र त्यसको महत्वलाई अमेरिकीहरूले आत्मसात गरेको कुरालाई विषय बनाइएको छ । अमेरिकामा संस्कृतिको धेरै महत्व हुने र सबैजसो मानिसहरू सांस्कृतिक चाडपर्वमा सहभागी हुने कुरालाई निबन्धको विषयमा समेटेको देखिन्छ ।

हलौइन पर्व पुरातन संस्कृतिमा आधारित पर्व हो । अमेरिकामा हलौइन पर्व भूतप्रेतको कुरामा आधारित पर्व हो । आजका दिनमा उनीहरू भूतमा विश्वास गर्दैनन् । तथापि अमेरिकालीहरू परम्परागत रूपमा मानिआएको पर्व हलौइन धुमधामकासाथ मनाउँछन् । यो पर्व बालबालिकाले मनाउने पर्व हो । भूतप्रेत भगाउने पर्वका रूपमा यो पर्व मनाउने र सबै बालबालिका खुशीका साथ सहभागी हुने विषयलाई निबन्धमा समेटिएको छ । अमेरिकीहरू संस्कार र संस्कृतिका प्रेमी छन् । यसको आदरपूर्वक संरक्षण गरिरहेका छन् भन्दै मौलिकताको संरक्षण गर्नुपर्ने यस निबन्धको विषय रहेको छ । अमेरिकी राष्ट्रिय पर्व हलौइनको किंवदन्तीको सांस्कृतिक महत्व, लोकपरम्पराको उत्खनन् गर्दै नेपाली चाड लाखेनाच, दीपालीसँग समेत तुलना गरिएको छ । हलौइन एउटा राष्ट्रिय चाडको रूपमा अमेरिकामा मनाइने विषय यस निबन्धको विषय रहेको छ । यस पर्वमा चकलेट र फर्सीको महत्व पनि दर्शाइएको छ ।

ख. मूलभाव

अमेरिकाको एउटा राष्ट्रिय पर्वको रूपमा हलौइन पर्व मनाइने गरिन्छ । अक्टोबर ३१ मा अमेरिका र युरोपभरी यो पर्व बडो उत्साहका साथ मनाइने गरिन्छ । यसको विषयमा एउटा किंवदन्ती रहेको छ । यस सांस्कृतिक पर्वको सयौँ वर्ष पहिले

युरोपको कुनै गाउँमा प्रारम्भ भएको थियो । लोककथा अनुसार त्यहाँका गाउँलेहरू भूत, प्रेत, बोक्सी, डाइनीमा विश्वास गर्थे । उनीहरूले गाउँमा भूत पसेको विश्वास गरे । भूतप्रेतको असर नानीहरूमा बढी पर्ने र तर्सायो भने नानीहरू विरामी पर्ने कुराले गाउँलेहरू डराए । भूतलाई खुशी पार्नु बाहेक उनीहरूसँग विकल्प थिएन । मध्यरातमा सबै गाउँले एकै ठाउँमा भेला भए । भूतलाई खुशी पार्ने उपाय निकाले । त्यसवेला गाउँलेहरूसँग पाकेको फर्सी र नानीहरूलाई दिने केही चकलेट मात्रै बचेको थियो । सोही फर्सी खोलेर भूतको आकृति बनाए । त्यसभित्र बत्ती बाले । नानीहरूले खाने मिठाईहरू पनि भूतका लागि अर्पण गरे । सबैजना सुतीसकेपछि भूत आयो । गाउँलेहरूको आतिथ्य देखेर भूत खुशी भयो र त्यसपछि कहिल्यै आएन । त्यो दिन अक्टोबर ३१ को थियो । हिजोआज अमेरिकाका अधिकांश मानिसहरू भूतप्रेतमा विश्वास गर्दैनन् तर लोकसंस्कृति र परम्परा बुझेका छन् । यो हलौइन पर्वलाई रमाइलो पर्वका रूपमा मनाइन्छ । भूतप्रेत र राक्षसको कल्पना गरी त्यही प्रकारको पोसाक लगाएर अमेरिकालीहरू रमाउँछन् ।

मुख्यगरी कक्षा सातसम्म अध्ययन गर्ने बच्चाहरू यस पर्वमा सहभागी हुने कुरा यस निबन्धमा वर्णन गरिएको छ । नेपालको द्यौसी जस्तै बालबालिकाहरू चकलेटको देउसी खेल्ने गर्छन् । निबन्धकारको नाती पनि ७ वर्षको छ । ऊ पनि घरछिमेकमा साथीहरूसँग हलौइनको देउसी खेल्न गयो । राति फर्कियो । ऊ एक भोला चकलेट लिएर फिरेको थियो । हलौइन पर्वमा पाकेको फर्सी, चकलेट र मखुण्डो साथै हाँसउठ्दा कपडाको धेरै उपयोग हुने गरेको पाइन्छ । नेपालमा रहँदा १०/१५ मिनेटको फरकमा देउसीरे भन्दै केटाकेटीहरू तिहारमा घरघर डुलेर पैसा, चामल, रोटी आदि भेला पाउँछे भैं अमेरिकामा पनि केटाकेटीहरू १५ मिनेटका फरकमा घरघरै 'ट्रिक अर ट्रिट', स्मेल माई फिट्, गिभ मी समथिङ्ग, गुड टु इट' भन्दै भोला थापेपछि एक मुठीदेखि एक अँजुलीसम्म चकलेट दान गर्ने चलन रहेछ ।

यस निबन्धमा नेपालका चाडपर्व र हलौइनबीच तुलना गरिएको छ । नेपालमा मनाइने चाड तिहारमा देउसी खेल्दा एउटा भट्याउने अरुले देउसीरे ! भन्ने गर्छन् । हलौइनको देउसीमा भने सबैले गाउँछन् अनि भोला थाप्छन् चकलेट दिएपछि अर्को घरतिर लाग्छन् । यसरी तिहारको देउसीजस्तो मुखुण्डो लगाएर हिड्दा लाखे नाच जस्तो भनेर हलौइन चाडलाई नेपालका विभिन्न पर्वको अनुभूति दिने पर्वको रूपमा निबन्धकारले मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

यो पर्व भूतलाई खुशी पार्ने कुराबाट प्रारम्भ भएको भए पनि अमेरिकालीहरू संस्कृतिको संरक्षण गर्न एकदमै सचेत छन् । यस निबन्धले मौलिकताको संरक्षण गर्नु पर्ने कुरालाई महत्व प्रदान गरेको छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्ध नेपालका चाडपर्वसँग हलौइन पर्वलाई तुलना गरी लेखिएको निबन्ध हो । यस निबन्धमा हलौइन मनाउने तरिका, यसको महत्व र यस चाडको लोकसंस्कारलाई तुलनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । वर्णनात्मक र तुलनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । यस निबन्धमा हलौइनमा केटाकेटीहरूले भट्याउँदा अङ्ग्रेजीमा भट्याउँने पाँच हरफको कविता पनि प्रस्तुत छ । कतै भर्रा शब्द कतै अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग त यो निबन्ध सङ्ग्रह भरिनै भएको पाइन्छ ।

५.१.११ 'एस'^२ आतङ्क र अमेरिकी प्रशासनको असफलता

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्धको शीर्षक नै प्रतीकात्मक छ । यस निबन्धले आतङ्क र अशान्ति जहाँ पनि छ । अमेरिका जस्तो 'मै हुँ' भन्ने देशले पनि हिंसाको अन्त्य गर्न नसकेको कुरालाई विषय बनाइएको छ । नेपाल, भूटान जस्ता देशको दृष्टान्त दिएर लेखक सबैले बाँच्न पाउने नैसर्गिक अधिकारका पक्षमा उभिएका छन् । प्रतीकात्मक रूपमा लेखिएको प्रस्तुत निबन्धले अमेरिकी प्रशासनको असफलतातर्फ व्यङ्ग्य पनि गरेको देखिन्छ । आतङ्ककारी समूहले अमेरिकालाई आच्छु-आच्छु पारेको भए पनि अमेरिकामा आप्रवासीहरूले स्वतन्त्र, स्वच्छ र निर्विधन सुतिखेती गर्न पाएको कुरालाई निबन्धको विषयवस्तु बनाइएको छ । त्यस्तै गरी सशस्त्र द्वन्द्वका बेला आतङ्कित नेपाली जीवनको कष्टलाई समेत चित्रण गरिएको छ । यस संस्मरणात्मक निबन्धमा अमेरिकामा विश्वको आतङ्कवादी समूहले हैरान दिए पनि त्यहाँ आप्रवासीहरू, विदेशीहरू स्वच्छन्द घुम्न पाइका तर नेपालमा माओवादी युद्धका बेला भने वल्लो घरको मानिस पल्लो घर जाँदै उसलाई आतङ्कको सोचाइ मान्ने तुच्छ सोच व्यवहारप्रति कटु व्यङ्ग्य गरेको विषयवस्तुलाई यस निबन्धमा उठाइएको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्धले निबन्धकारलाई तारानाथ शर्माको पाताल प्रवास र भैरव

अर्यालका निबन्धहरूको भल्को दिन्छ । 'जीएच'को निमूर्ल गरिएपनि एस^२ को आतङ्कवाट अमेरिका पीडित रहेको कुरा गरी स्पष्टिकरणमा जीएच. भिङ्गा र एस^२. साना साडला नलेख्नु हो भने यो निबन्धले व्यापक अर्थप्रदान गर्छ । प्रस्तुत निबन्धले विश्वपरिवेश माथिनै व्यङ्ग्य गरेको प्रतीत हुन्छ । नेपालमा विदेशीहरू पसेर नागरिकता लिएको प्रसङ्गलाई पनि कटु आलोचना गरिएको देखिन्छ ।

नेपालमा आफ्ना साथीहरूले अमेरिका शान्तिपूर्ण देश भनेर गरेको कुराले निबन्धकारले व्यङ्ग्यपूर्ण तरिकाले त्यहाँ एसएस आतङ्कले प्रत्येक निम्नस्तरका जनतालाई रातभरी खपी नसक्नु, दुःख दिएको र अमेरिकामा पनि आतङ्क रहेको कुरा पुष्टि गरेका छन् ।

जीएच उन्मूलन गर्न अमेरिका सफल भएको छ । तर एसएस आतङ्कको नियन्त्रण गर्न असफल देखिन्छ । जसरी अमेरिकाले विनलादेन र तालिवानलाई नियन्त्रण गर्न सकेको छैन भनी व्यङ्ग्यात्मक रूपमा आतङ्कवादको विरोध गरेको देखिन्छ । नेपालमा भुटानी शरणार्थीहरू आइबसेको कुरालाई जीएचलाई अमेरिकाले पूरै हटाए जस्तै राजाको विपक्षमा लाग्ने नेपाली मूलका सबै भुटानीलाई लखेटेको र राजसंस्थाको गुलामी गर्नेहरूलाई भने अभै पनि उहाँ बस्न दिएको प्रसङ्ग समेटेका छन् । निबन्धमा स्वअनुभूति पर्याप्त रूपमा ओकलिएको छ ।

भुटानवाट जवर्जस्ती लखेटिएका भुटानीहरू जस्तै अमेरिकामा भिङ्गा पनि चिनोवानो नराखी लखेटिएको पाइयो भन्दै पीडामा रुमलिएका भुटानी शरणार्थीहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गरिएको छ । अमेरिकावाट भिङ्गा चाहिँ आफ्नो सम्पूर्ण पूर्खा लिएर दक्षिण एसिया आएको भन्दै पश्चिमी मुलुकमा बेकम्मा भएको कुरा दक्षिण एसियामा प्रयोग भै रहेको कुरालाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अमेरिकामा भिङ्गा छैनन् तर साडलाले रातभरी सुत्न दिँदैनन् भन्ने कुरालाई प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । अमेरिकामा भिङ्गा छैनन् तर साडलाले रातभरी सुत्न दिँदैनन् भन्ने कुरालाई उठाएर विश्वमा साना राष्ट्रका नागरिकहरूको हक, अधिकार पनि सुरक्षित हुनु नितान्त जरुरी छ भन्ने सन्देश प्रसारण गर्नु नै निबन्धको मूल आशय हो । जीएच समूह भनेर भिङ्गालाई र एस^२ भनेर मसिना साडलालाई इङ्गित गरिएको छ । यस निबन्धको मूल उद्देश्य हास्य उत्पन्न गरी विश्व राजनीति माथि नै व्यङ्ग्य गर्नु हो । अति शक्ति सम्मन्न तथा शान्तिपूर्ण देशमा पनि

केही न केही आतङ्कले सताइरहेको र दुःख भन्नु नै मानव निर्मित हो । जहाँ पनि उत्तिकै कष्ट छ भन्ने कुराको उजागर नै यस निबन्धको लक्ष्य देखिन्छ ।

यस प्रकार यो हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध मध्ये पोखरेलको उत्कृष्ट निबन्धका रूपमा रहेको निबन्ध हो । अमेरिकाले आफ्नो देशको गरिबी र दरिद्रपनलाई वास्ता नगरी अन्य देशमा हुने आतङ्क र दरिद्र अवस्थालाई खोजी गरेर आक्रमण गर्दै हिँडेको विषयप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ । साङ्लानियन्त्रण गर्न नसक्ने देशले विश्वआतङ्कवाद विरुद्धमा चलाएको अभियानलाई सफल पार्न नसक्ने कुरातर्फ व्यङ्ग्य गरेका छन् । नेपाल जस्ता साना र गरिब देशका विभिन्न विषयमा हस्तक्षेप गर्ने अमेरिकाले उसकै देशमा सामान्य समस्याहरूको नियन्त्रण गर्न नसकेको कुरालाई व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ । आफ्नो आड्मा भैसी नदेख्ने अमेरिकामा अरुका आङ्को चम्कना खोजी गरिरहेकोप्रति लेखकको आपत्ति समेत रहेको देखिन्छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्धमा अशान्ति जहाँ पनि छ भन्दै प्रतीकात्मक रूपमा जीएचको नियन्त्रण गर्न सके पनि एस^२ को नियन्त्रण गर्न नसकेको अमेरिका जस्ता देशमा पनि केही न केही आतङ्क रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । प्रशस्तै व्यङ्ग्यात्मक उखान टुक्काहरूको प्रयोग गरी आफू सक्षम र शान्तिको पक्षपाती अमेरिकाले साङ्लाको नियन्त्रण गर्न नसकेको कुराबाट सानातिना समस्या भन्दाभन्दै अमेरिकामा साङ्ला आतङ्क अनियन्त्रित बनिसकेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । कथा सुनाए जस्तो शैलीमा साना मानिएका देशका नागरिकहरूको अधिकारको समेत कुरा उठाइएको छ । भाषिक हिसाबले सरल र सुबोध्य भए पनि निबन्ध प्रतीकात्मक रहेको छ । भिँगा र साङ्लाको प्रतीक बनाएर अमेरिका जस्ता देशमा पनि प्रशस्त समस्या भएको पुष्टि गरेका छन् । चलनचलितका उखान टुक्का र सरल भाषा, प्रशस्त भर्रा शब्द, कतैकतै कथ्य भाषा र आगन्तुक शब्दहरूको अत्यधिक प्रयोग गरी यो निबन्ध सिर्जना गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिमा पनि यो निबन्ध उत्कृष्ट देखिन्छ ।

५.१.१२ अमेरिका चुनावी संस्कृति र वास्तविक अनुभूति

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्धमा अमेरिकामा भएको चुनावलाई प्रत्यक्ष अवलोकन गरी आफ्नो अनुभवको विषयवस्तु बनाइएको छ । आफूले देखेको भोगेको चुनावसँग त्यहाँको चुनावलाई

निबन्धकारले विषय बनाएका छन् । अमेरिका र नेपालको चुनावलाई तुलना गर्दै अमेरिकामा हुने स्वास्थ्य, स्वतन्त्र, शुद्ध, सरल र सहज चुनावी परिवेशमा हुने प्रतिस्पर्धाबाट प्रभावित बनेर त्यसकै अनुसरण गर्नु पर्ने विषयलाई निबन्धमा महत्व दिइएको छ । अमेरिकामा जस्तो दुईटामात्रै दल, स्वतन्त्र र शान्तिपूर्ण निर्वाचन गर्न गराउन सके नेपालकै उन्नति हुने निबन्धकारको निष्कर्ष रहेको छ । नेपालमा तामझाम, हल्लाखल्ला, भगडा, गुण्डा-डण्डा आदिका साथ हुने चुनाव देखेका निबन्धकार अमेरिकाको चुनावमा त्यस्तो केही नदेख्दा आफैँ छक्क परेका छन् ।

ख. मूलभाव

लेखक कोमलप्रसाद पोखरेलले अमेरिका गएको बेला त्यहाँको मध्यावधि चुनावको अवलोकन गर्ने अवसर प्राप्त गरे । राष्ट्रपतिको चारवर्षे कार्यकालमा बीचमा हुने चुनाव नै त्यहाँ मध्यावधि चुनावका रूपमा हुने गर्छ । सोही चुनावका समय लेखक पनि अमेरिका नै थिए । नेपालमा चुनाव हुँदा त्यति चासो नराख्ने लेखकलाई अमेरिकामा चुनाव हुँदा गर्दा पनि त्यति हल्लाखल्ला नभएको देख्दा चासो बढेको थियो । समय वित्दै जाँदा लेखक चुनावतिर पूरै तानिए । नेपालमा चुनाव हुँदा सभा, जुलुस भैभगडा, हत्याहिंसा, सांसदका उमेरद्वारको हत्यासम्म हुने गर्छ । सधैं डरको अवस्था रहन्छ । त्यसैले पनि लेखकलाई नेपालका चुनावको चासो थोरै भएको हुन सक्छ । अमेरिकामा चुनावका लागि प्रचार प्रसारमा शिष्टता देखिन्छ । घरघर आफ्नो पार्टीलाई भोट दिनका लागि अनुरोध गरिएको पत्र आउँछ । जम्मा पचास राज्य छन् अनि 'डेमोक्रेट' र रिपब्लिकन दुईवटा मात्रै पार्टी छन् । भूभागको आधारमा वा क्षेत्रफलका आधारमा नेपाल विन्दु जत्रो मात्रै छ । विश्वमान चित्रमा देखिने यति सानो मुलुकमा पार्टी भने सयौँ हुनु विडम्बना हो ।

अमेरिकामा चुनावप्रचार गर्ने तरिका वैज्ञानिक छ । रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका र इन्टरनेटबाट प्रत्येक उमेरद्वारले आफ्नो कुरा राख्ने, परिचय पुस्तिका इन्टरनेटमा राख्ने र आफूलाई भोट माग्ने गर्दा रहेछन् । नेपालमा भने फलाना उमेरद्वारले हामीलाई भेट गरेन त्यसैले के भोट दिनु ? सबै पार्टी र नेता चाखियो, के भोट दिनु ? जस्ता कुरा पढेलेखेका विद्वान भनाउँदाहरूले भन्दै हिँड्छन् । चुनाव जतिजति नजिकिन्छ उतिउति डरले छाउँछ । अमेरिकामा सचेततापूर्ण चुनाव हुन्छ । शान्तिपूर्ण स्थिति रहन्छ । चासो हुनेहरूले थाहा पाउँछन् नहुनेलाई मतलब नै छैन ।

लेखकलाई चुनावी समयमा पनि उस्तै शान्ति हुँदा त्यहाँको राजनीतिले खुबै तानेको हो । त्यहाँका पत्रपत्रिकाले पनि कुनै उमेदवारका पक्षमा र विपक्षमा लेख्दैनन् । गाली गलौज गर्दैनन् । प्रत्येक गाउँटोलमा चुनावी समितिहरू बनेका हुन्छन् । उनीहरूले नै प्रत्येक घरमा चुनावमा 'हाम्रो उमेदवारलाई भोट दिउं र सकिन्छ भने चुनाव प्रचारका लागि दशदेखि पचास डलर दिउ भन्ने कुरा लेखिएको चिठी हुलाक मार्फत पठाउँछन् । चुनावका दिन पुस्तकालय वा विद्यालयमा मतदान केन्द्र बनाएर विधुतीय प्रणाली अनुसार चुनाव हुने गर्छ । भोट खसाले पछि कोही पनि त्यहाँ अल्मलिँदैनन् । आफ्नो कामतिर, घरतिर फर्किजान्छन् ।

अमेरिकामा अनावश्यक कुरामा समय खेरफाल्न कोही पनि चाहँदैनन् । लेखक भने आफ्ना ज्वाइँका साथ मतदानकेन्द्र अवलोकन गर्न गए । मतदान केन्द्रमा भीडभाड पनि थिएन, होहल्ला पनि थिएन । नेपालमा हो भने, भीड, हल्ला, वुथकब्जाको तयारी आदि इत्यादि घटना घट्न सक्ने हुनाले स्थिति तनावपूर्ण रहेको हुन्छ । मतदान केन्द्रमा गएर भोट दिन नसक्ने, नपाउनेहरूका लागि 'एब्सेन्टी भोटिङ'को व्यवस्था रहेछ । ड्युटीमा रहनुपर्ने व्यक्तिगत वा धार्मिककारणबाट भोट हाल्न जान नसक्नेहरूले दश महिना पहिल्यै जनरल रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट आवेदन फारम मागेर भरिन्छ । यो कार्य हुलाक, इन्टरनेट वा फ्याक्स जुनसुकै साधनको सहयोगमा गर्न सकिन्छ । आफ्नो जाहेर मत चुनाव हुने दिन विहान ७:०० बजे नै जनरल रजिष्ट्रारको कार्यालयमा पुगिसक्नुपर्छ । चुनावमा मतदातालाई देवता सरह सम्मान गरिने अमेरिका र नेपालको जस्तो अवस्थालाई लेखकले तुलनात्मक विश्लेषण गरी अमेरिकाको चुनावी पद्धतिद्वारा नेपालीले धेरै कुरा सिक्नुपर्ने बताएका छन् ।

दक्षिण एसिया भरी नै जति चुनाव नजिकिन्छ त्यति नै डर र त्रासले आक्रान्त बनाउँछ । चुनाव नसकिउन्जेल सुख शान्ति हुँदैन तर अमेरिकामा चुनाव आउनु र जानुले कुनै प्रकारको फरक अनुभूति दिँदैन । त्यसैले लेखकले अमेरिकाको अरु कुराको विरोध गरे पनि चुनावी संस्कृतिको अनुशरण गर्नुपर्ने कुरा गरी निबन्ध टुङ्ग्याएका छन् ।

यस निबन्धमा यात्रा बयान भन्दा पनि संस्मरण गरिएको छ । आफू अमेरिका रहँदा त्यहाँ भएको चुनाव र नेपालमा हुने गरेको चुनावको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । साथै नेपालीहरूले पनि यस प्रकारको पद्धतिको अनुशरण गर्न सके देशको उन्नति हुने कुरा स्पष्ट पारेका छन् ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्धमा तुलनात्मक र वर्णनात्मक शैली प्रयोग गरेर अमेरिकाको

चुनावी प्रणाली र नेपालको तथा दक्षिण एसिया कै चुनावी प्रणालीको गुण र दोषको चर्चा गरिएको छ । लेखक यस निबन्धमा बौद्धिक अध्येताका रूपमा देखापरेका छन् । नेपाल जस्तो क्षेत्रफलले सानो देशमा सय भन्दा बढी पार्टी छन् तर पचास ओटा राज्य संयुक्त भएको अमेरिकामा मात्रै दुई ओटा पार्टी रहेकाछन् भन्दै नेपाली प्रवृत्तिको आलोचना समेत गरेका छन् । निबन्धमा अङ्ग्रेजी शब्दहरूलाई आवश्यकता हेरी प्रयोग गरिएको छ । यो निबन्ध सन्देशमूलक र बौद्धिक निबन्ध हो ।

५.१.१३ अत्याधुनिक चालक उत्तरआधुनिक स-मिल

क. विषयवस्तु

प्रस्तुत निबन्ध यस सङ्ग्रहको अन्तिम क्रममा रहेको निबन्ध हो । यस निबन्धमा नेपालमा आर्थिक रूपले सम्पन्न, सामाजिक रूपमा सम्मानित, पढेलेखेका, राम्रो पेसा व्यवसाय भएका, सुख सयलमा हुर्किएका, धेरै मानिस दुःख कष्टको खोजीमा अमेरिका पसेको देख्दा निबन्धकारलाई दिक्दार लागेको विषयवस्तु समेटिएको छ ।

लेखक कोमलप्रसाद पोखरेलको सम्पूर्ण लेखकीय सार, अपेक्षा, सन्देश र आग्रहलाई अत्याधुनिक स-मिल शीर्षकको निबन्धमा प्रकट भएको छ । त्यसमा पनि नेपालका होनाहार प्रतिभाहरू आफ्नो मान र प्रतिष्ठालाई दाउमा थापेर विदेसिएकामा लेखकको मन कुँडिएको छ । अपठित, बेरोजगार, निराधार र निरुपायहरू भौतारिनु, असन्तुलित हुनु वा अझठूलो आकर्षणका कारण पलायन हुनु स्वभाविक नै होला तर पद, पैसा र प्रतिष्ठा आदि सबैथोक भएर पनि अपमानपूर्ण र पराधिन जीवन रोज्नेहरूप्रति विरक्तिएको कुरा लेखकले निबन्धको विषय बनाएका छन् । प्राध्यापक डाक्टरहरूको अमेरिकामा गएपछि हुने दिनचर्या पनि निबन्धको विषय बनेको छ । स्वाधीन र स्वालम्बी जाति भनेर गर्व गर्ने नेपाली त्यसमा पनि अब्बल दर्जाका अगुवाहरूका कारण देशकै शिर निहुरिएको ठानेका छन् । लेखकले यस सङ्ग्रहकै निचोडका रूपमा यो निबन्धलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस निबन्धमा डलर र अमेरिका मात्रै सबै थोक होइन भन्ने विद्रोहात्मक स्वर पनि प्रकट भएको छ ।

ख. मूलभाव

प्रस्तुत निबन्धमा देवकोटाको ९७ औं जयन्ती समारोहको प्रसङ्ग समेटिएको छ । लेखक कोमलप्रसाद पोखरेल अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाजद्वारा आयोजित देवकोटा

स्मृति जयन्तीमा सामेल भएका थिए । उनलाई साहित्य समाजका प्रमुख होमनाथ सुवेदी र उनकी धर्मपत्नी नन्दादेवी सुवेदीसँग उनीहरूकै कारमा धर्मादेवीको हँकाइमा कार्यक्रम स्थल पुगेका हुन् । लेखकलाई महिलाले हाँकेको कारमा निकै अप्ठ्यारो लागेको छ । होमनाथ सुवेदीले आफ्नी श्रीमतीलाई कारहाँक्न सिकाइरहेका थिए । सिकारूको गाडीमा अमेरिका जस्तो यातायातको घुइचो भएको देशमा डर लाग्नु स्वभाविक नै थियो । नन्दादेवी सिकारू चालक भएपनि राम्रोसँग कार्यक्रम स्थलमा पुग्न सबै सफल भएका थिए । लेखकलाई भने सिकारूका गाडीमा विभिन्न विचारहरूले खलबली मच्चाए तथापि सहजै गन्तव्यमा पुगिएकामा सबैजनाले हँसीमाजक गरे ।

कार्यक्रम स्थलमा प्रा.डा. पवनसँग लेखक कुरा गर्न थाले । उनले पवनको सबै जानकारी आदानप्रदान गरे । जर्ज म्यासन युनिभर्सिटी पुस्तककालयको सुन्दर कक्षमा कवि गोष्ठी चल्दै थियो । यस गोष्ठीमा भर्जिनिया, मेरिल्याण्ड, वासिङ्टन डी.सी., न्यूयॉर्क, बोर्टन देखिका कवि तथा साहित्यकारहरू भेला भएका थिए । सबैजसो कविहरूका कविताका भावमा नेपालीहरू अमेरिकामा गएर बस्नु रहर होइन बाध्यता हो भन्ने मात्र भल्किन्थ्यो । आफ्नो देश चटक्कै छोडेर विदेशिनेहरूले पनि राष्ट्रवादी र नेपालप्रेमी कविताहरू लेखेको देख्दा भने लेखक पोखरेललाई कुतकुती लाग्यो ।

पवनसँग श्रीमती, छोरा र उ के काम गर्छन् भनी सोधेका प्रश्नहरूको उत्तरमा पवनले भनेका कुराहरूको खोलुवा चाहियो । पवनसँग केहीबेर कुरा गरेपछि सुवेदीजीका गाडीमा चढेर लेखक छोरी ज्वाइँका डेरा फर्किए । बाटामा विभिन्न प्रश्नहरू सोध्दै गए । नेपालमा प्रा.डा. पवनको धनमा धन, सम्मानमा सम्मान सबैथोक थियो । घरमा नोकर चाकर थिए । ऐसआरामको जीन्दगी भएका प्रा.डा. पवनको अमेरिकामा के काम छ भन्ने जिज्ञासामा लेखक भौतारिएका हुन् । लेखकलाई होमनाथ सुवेदीद्वारा पवनको बारेमा सबै जानकारी भयो । तल्लो स्तरको काम गरेर जीविका चलाउने प्रा.डा.को परिवारप्रति सहानुभूतिका साथ घृणा उत्पन्न भएर लेखक आहात भए । वास्तवमा डलर मात्रै सबैथोक हो भन्ने लागेर अमेरिका भासिएका सम्मानित पेसा अमेरिकामा पाउन नसक्ने र नेपालमै सेवा गर्नु पर्ने सन्देश यस निबन्धमा रहेको छ । नेपालको सुविधाले मातेर विदेसिएका सम्भ्रान्त वर्गका मानिसहरूको आफैँले निम्त्याएको दर्दलाई स्पष्ट रूपमा चित्रण गरेका छन् । यस निबन्धमा कथात्मक रूपमा एउटा सम्पन्न परिवारको अमेरिकामा भएको दुर्गतिलाई स्पष्ट पारिएको छ ।

ग. भाषाशैली

प्रस्तुत निबन्ध अन्तिम शृङ्खलामा रहेको सङ्ग्रहकै सारका रूपमा रहेको निबन्ध हो । पवन नामको पात्रलाई चरित्र बनाएर संवादात्मक शैलीलाई प्रयोग गरेर हास्य उत्पन्न गरी अमेरिकामा बस्ने नेपालीहरूको अवस्थालाई उतारेका छन् । निबन्धकार मूलतः हास्यव्यङ्ग्यकार हुन् । त्यसैबीच उनले डलरका पछि कुद्दा नेपाली प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूको दयनीय अवस्थाप्रति पनि दुःख व्यक्त गरेका छन् । निबन्धमा प्रशस्त हास्यको प्रयोग गरिएको यो यथार्थपरक निबन्ध हो । यसलाई कथात्मक निबन्धका रूपमा मूल्याङ्कन गरिन्छ ।

*

छैठौँ परिच्छेद

६. उपसंहार तथा निष्कर्ष

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेलको जन्म वि.सं. १९९९ असार ३ गते इलाम जिल्लाको बरबोटे गा.वि.स. अन्तर्गत तोरीबारी भन्ने गाउँमा पिता रामनाथ र माता मीनरुपाका जेष्ठ सुपुत्रका रूपमा जन्म भएको हो । पोखरेल नेपाली साहित्यको योगदानमा अहोरात्र खटेर काम गरिरहेका स्रष्टा हुन् । जीवनको उत्तरार्द्धकालमा एकहत्तर वर्षका उमेरमा पनि पोखरेल शिक्षण र साहित्य सिर्जनाका फाँटमा निरन्तर सेवारत छन् । उनी सर्वप्रथम वि.सं. २०२० मा वनारसबाट प्रकाशित 'आमा' पत्रिका मार्फत साहित्य सिर्जनाका फाँटमा उदाएका स्रष्टा हुन् । 'शिरमाथि नेपाल आमालाई' नामक कविता उनको पहिलो रचना हो । पोखरेलको इलाम जिल्लाबाट प्रकाशित हुने 'सौगात' पत्रिकामा २०२५ सालमा कान्छा बा ! शीर्षकको हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध प्रकाशित भएको थियो । त्यस्तै गरी 'आमा' पत्रिकामा नै म को भएँ ? भन्ने कथा प्रकाशित गरी पोखरेलले विधागत विविधताको थालनी गरेका थिए । उनलाई 'आमा' पत्रिका र नेपाल आमाको प्रेरणाबाट साहित्य सिर्जना गर्ने प्रेरणा मिलेको भए पनि महाभारत, रामायण र हिन्दू, बौद्धिक संस्कृतिले पनि साहित्य लेखनको प्रेरणा मिलेको देखिन्छ । उनी कविता विधाबाट साहित्यतर्फ आकर्षित भएका भएपनि हास्यव्यङ्ग्यात्मक निबन्ध विधामा सशक्त देखिन्छन् ।

पोखरेलको पारिवारिक अवस्था सामान्य रहेको थियो । उनले इलाम जिल्लाकै विभिन्न विद्यालयहरूमा अध्ययन गरी आधारभूत तह पूरा गरेका थिए । घरैमा रुद्री र वेदका ऋचाहरू घोक्दै उनको अध्ययन अधिबढेको देखिन्छ । पोखरेलले शिक्षा भने २०१२-१३ सालमा इलामकै चुरेघाँटी भन्ने स्थानमा रहेको संस्कृत विद्यालयबाट औपचारिक रूपमा प्रारम्भ भयो । उनले दिङ्ला भोजपुरको 'षडानन्द संस्कृत पाठशाला हुँदै धरानको पिण्डेश्वर महाविद्यालय र भारतको वनारससम्मलाई सुरुको औपचारिक शिक्षा बनाएका छन् ।

उनले २०१७ सालमा पूर्वमध्यमा र उत्तरमध्यमा उत्तीर्ण गरे । २०२३ सालमा नेपालबाट एस.एल.सी. र २०२५ मा प्रमाणपत्र तह त्रि.वि.वि.बाट पूरा गरे । त्यसपछि उनले २०३४ सालमा त्रि.वि.वि.बाट सेवाकालीन शिक्षकका रूपमा एकवर्षे बि.एड. र २०४७ सालमा नेपाली विषयमा त्रि.वि.वि.बाटै स्नातकोत्तर तह पूरा गरेका हुन् ।

पोखरेलले आर्थिक कारणबाटै वि.स.२०२३ सालमा इलामबाट बसाइँ सरी भापाको सुरुङ्गालाई कर्मथलो बनाए । उनले शिक्षण पेसालाई आफ्नो जीविकाको मुख्य स्रोत बनाएको देखिन्छ ।

पोखरेलको १० वर्षे उमेरमा बालविवाह भएको हो । पहिलो विवाह २००९ सालमा र दोस्रो विवाह २०२१ सालमा गरे । पहिली श्रीमतीबाट सन्तान नजन्मिएपछि उनको दोस्रो विवाह भएको हो । कान्छी पत्नी धर्मादेवीबाट दुई छोरी र तीन छोरा जन्मिए । उनको जेठो छोरा सूर्यको गाडी दुर्घटनामा देहान्त भयो । उनको जीवनकालमा शोकको श्रृङ्खला बन्न पुगेको छ । वि.सं. २०२६ मा जेठी श्रीमती लोकमायाको मृत्यु भयो । २०३६ सालमा आमा, २०४९ सालमा जेठा छोरा, २०५६ मा पिताको देहान्त भएको थियो । उनको जागीरे जीवन सेवानिवृत्त भएरपनि चलिरहेको देखिन्छ । आज एकहत्तर वर्षको उमेरमा पनि लेखक पोखरेल शिक्षण पेसामानै संलग्न रहेको पाइन्छ । पोखरेलका कृतिहरू त त्यति धेरै छैनन् । जति नै थोरै कृतिहरू भएपनि उनका कृतिहरू गहकिला रहेका छन् । मेरो सूर्य (२०५१) कविता सङ्ग्रह आफ्ना छोरा सूर्यको गाडी दुर्घटनामा मृत्यु भएपछि छापिएको स्मृति कृतिका रूपमा रहेको छ । त्यस्तै पोखरेलले २०५२ सालमा 'हाउडी पुराण' नामक हास्यव्यङ्ग्यप्रधान निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित गरे । वि.सं. २०६० मा अन्तर्व्यथा आजको नामको कथा सङ्ग्रह र मेरो अमेरिका यात्रा २०६८ प्रकाशित भएका छन् । उनका आजसम्ममा पुस्तकाकार रूपमा प्रकाशित यी चार कृतिहरूका अलावा पोखरेलले समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएको देखिन्छ । उनका समालोचनात्मक रचनाहरू फुटकर रूपमा छन् । उनको 'अंशबण्डा' शीर्षकको एउटा एकाङ्की पनि प्रकाशित भएको देखिन्छ ।

पोखरेललाई भापामा विभिन्न सङ्घसस्थाद्वारा सम्मानित र पुरस्कृत भएपनि हालसम्म राष्ट्रिय स्तरको पुरस्कार प्राप्त भएको देखिँदैन । पोखरेललाई सम्पादक, कथाकार, निबन्धकार, नियन्त्राकार, कवि, शिक्षक र समालोचक व्यक्तित्वका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । उनी अलिक धार्मिक प्रवृत्तिका पनि छन् । पोखरेलको साहित्ययात्रालाई प्रथम, द्वितीय र तृतीय चरणमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । उनका हालसम्म प्रकाशित रचनाहरूका आधारमा उनको साहित्य यात्राको चरण विभाजन गरिएको छ । प्रथमचरण वि.सं. २०२० बाट २०५० सम्म, द्वितीय चरण २०५१ बाट २०५९ सम्म र तृतीय चरण २०६० देखि २०६८ सम्म रहेको छ । प्रथम चरणमा पोखरेलका कुनै पनि कृतिहरू प्रकाशित थिएनन् । उनको यो चरणमा फुटकर रचनाहरू मात्रै रहेका छन् । यस चरणलाई पोखरेलको

अभ्यास चरणका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । द्वितीय चरणमा पोखरेलका मेरो सूर्य (२०५१) कविता सङ्ग्रह र हाउडी पुराण (२०५२) निबन्ध सङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । यो निबन्ध सङ्ग्रह हास्यव्यङ्ग्यात्मक रचना हो । यो कृति मार्फत लेखकले सामाजिक बेथितिहरूलाई हास्यका माध्यमबाट व्यङ्ग्य गर्दै सुधारको सन्देशप्रवाह गरेको देखिन्छ ।

तृतीय चरणको वर्गीकरण वि.सं. २०६० देखि २०६८ सम्मको समयलाई गरिएको छ । यसचरणमा पोखरेलको कथासङ्ग्रह 'अन्तर्व्यथा: आजको' (२०६०) र नियत्रा सङ्ग्रह 'मेरो अमेरिका यात्रा २०६८' प्रकाशित भएका छन् । त्यस्तै शोधपत्रकै विश्लेषणको विषयवस्तु भएको रचना 'मेरो अमेरिका यात्रा २०६८' मा विषयहरूलाई रसिलो पाराले बयान गरेका छन् । यस कृतिलाई उपन्यासका रूपमा पनि मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । प्रसस्त हास्यव्यङ्ग्यका माध्यमबाट अमेरिका जस्ता मुलुकमा पनि जीवनका अप्ठ्याराहरू रहेको चर्चा गरी डलरमात्रै सबै थोक हो भनेर नेपालमा प्राप्त सम्पत्ति र मानप्रतिष्ठालाई त्यागेर अमेरिका जानेहरूले कष्टपूर्ण जीवन भोगिरहेको यथार्थ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनको निबन्ध विधामा सशक्तता देखिन्छ । यसको मूलकारण पोखरेलको प्रचूर व्यञ्जनात्मकता नै हो । उनका निबन्धहरूमा मात्र नभएर कविता तथा कथाहरूमा पनि नेपाली जीवनका विकृति र विसङ्गतिमाथि चोटिला व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । मधुर र शिष्ट हास्य, गम्भीर र चोटीला व्यङ्ग्य उनका रचनाहरूको विशेषता हो ।

प्रस्तुत नियत्रा सङ्ग्रहमा जम्मा तेह्रवटा संस्मरणात्मक निबन्धमा रहेका छन् । कोमलप्रसाद पोखरेलले अमेरिका भ्रमण गर्ने क्रममा यो निबन्ध निर्माण भएको हो । उनकी छोरी कृष्णा र ज्वाइँ गोपी अमेरिका बस्छन् । उनले कृष्णाको प्रसवको निहुँ बनाएर अमेरिकाको यात्राको तयारी गरेका हुन् । उनको पहिलो निबन्ध उनको अमेरिका यात्राको तयारी गरेका विषयलाई समेटिएको छ । थाई विमान र बैङ्कका उडानले चाहिँ आधारलाई टेक्दै पाठकलाई यात्रामा हुने अवस्था, यथार्थ र गाह्रो अप्ठ्यारोसँग परिचित गराउँदै सहज समेत पारेको छ ।

बैङ्कक कोरिया यात्रा शीर्षकको दोस्रो संस्मरणले कोरियासम्मको यात्रा तय गराउँदै यात्राका बीचमा भेटिएका यात्री, उनीहरूको स्वच्छन्दताले लेखकलाई शृङ्गारिक बनाएको छ । उमेरले छ दशक नाघेका भए पनि धक नमानी आफ्नी पत्नीलाई उपस्थित गराएर तन्नेरी भएका छन् । तेस्रो संस्मरण पन्ध्र घण्टे हवाई यात्रा र केही अनुचिन्तनहरू कोरिया टेकेपछि अमेरिकाका लागि विमान चढ्नुपर्ने अवस्थामा उनले आफ्नो जन्मे हुर्केको

इलामको तोरीबारी हुँदाको दैनिकी, उकालीओराली, हिउँदबर्षा र मेलापातसँग योग गराउँछ । प्रत्येक घटनालाई मातृभूमिसँग मिसाउने लेखकको लेखनी नक्कली नभएर अन्तरहृदयको अभिव्यक्ति भन्न सकिन्छ । जहाजभित्रका साना कुराहरूलाई नेपाली जीवनसँग तुलना गर्नु नेपाली जीवन पद्धति जन्ती, मलामी, सरसहयोग, अर्मपर्म जस्ता सन्देश मातृभूमिप्रतिको मोह नै हो ।

भर्जिनिया, म्याग्दी र १९३ औँ भानुजयन्ती शीर्षक चौथो संस्मरण उनीसँगै पाठकको पनि अमेरिका अवतरण भएको छ । पोखरेल छोरीको सन्धोविसन्धो भन्दा पनि भानुजयन्ती मनाउने हतारोमा देखिन्छन् । छोरीको निहुँमा अमेरिका पुगेका लेखक तुरुन्तै भानुजयन्ती समारोहमा सहभागी भएको देख्दा लेखकमा भाषा, साहित्य, प्रेम अधिक रहेको पुष्टि भएको छ । अमेरिकामा बसेका नेपालीहरू भानुजयन्तीलाई राष्ट्रिय चाडका रूपमा मनाउँदा रहेछन् – भन्ने कुरा यस निबन्धले जानकारी दिन्छ । पाचौँ रचनामा आफ्नी पत्नी धर्माले छोरीकृष्णालाई जन्म दिँदा धर्माले भन्ने ज्यान गुमाउनु परेको थियो भन्ने विषयलाई समेटेका छन् । सुत्केरी व्यथा, पूर्वकल्पना र उत्तर आधुनिकता शीर्षकको उक्त संस्मरणमा कृष्णा जन्मिँदा ४२ वर्ष अधिको घटनाको सन्दर्भ जोडेर नेपालको मातृ मृत्युदरको विश्लेषण गरिएको छ ।

छोरीको प्रसवकालमा सँगै रहने उद्देश्य बनाएर अमेरिका हानिएका पोखरेलले उद्देश्यको छेउमात्रै पनि भेटेनन् । तर नेपाली संस्कृतिक अनुरूप नातीको न्वारन गर्न भने भ्याएका छन् । आफैँ पुरेत बनेर न्वारन गर्न लाग्दा होमादीका क्रममा धुँवाको कारण दमकलका कर्मचारी र दमकल आई भण्डै कारवाही सहनु परेको थियो । त्यस कार्बाहीबाट संस्कार चलाएको भन्दा छुटपाएको मात्र नभई प्रशंसा पाएको कुरा 'नातीको न्वारन बाजेको हैरान शीर्षकको निबन्धमा चर्चा भएको छ ।

हिन्दू संस्कृतिमा गर्भाधान देखि मृत्युसंस्कार सम्मका बहुसंस्कारको यथोचित बयान गरिएको छ । निबन्धकारको बहुमुखी प्रतिभा पनि यस निबन्धबाट झल्किएको छ । लेखक, संस्कृति ज्ञाता पुरोहित, हिन्दू दर्शनका व्याख्याता समेत भएको र लेखकमा बहुमुखी क्षमता भएको देखिन्छ । भूमिगत रेलयात्रा र विचरा मुत्रथैली शीर्षकको सातौँ संस्मरण हो । यसमा भूमिगत रेलयात्राको बयानमात्र होइन यात्रामा जानेका लागि सहयोगी पुस्तिका बनेको छ । अमेरिकामा पेट पाल्न कै लागि मानिस कति धेरै व्यस्त रहनु पर्छ भन्ने कुरा यस रचनामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नयाँ ढाँचामा नयाँ कुराको अनुभव गर्न इच्छुक लेखक न्यूजर्सीबाट ड्राइभरले ठग्न खोजेको यथार्थ उद्घाटन गर्छन् । त्यसैक्रममा एकजना निवृत्त प्राध्यापकसँगको भेटले नेपालका प्राध्यापकहरू जस्तो त्यहाँका प्राध्यापकहरू नेताहरूको हुक्के र बैठकके नभएको कुरा खुलाएका छन् । एकातिर सम्पन्नताले चुलिएको अमेरिका अर्कोतिर विपन्नतासँग लुकामारी खेलिरहेको त्यहाँको जनजीवनको शब्द चित्र खिचिएको छ । अमेरिकाको राजधानी भिखमङ्गाको कहानी शीर्षकको निबन्धमा पाहुनासँग पैसा मागेर ठग्ने गरेको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । हलौइन पर्व, पाकेको फर्सी र चकलेट चौसी शीर्षकको अर्को संस्मरणमा अमेरिकाको संस्कृति उल्लेख छ । अमेरिकामा पनि नेपालमा जस्तै पुरातन संस्कारले जरा गाडेको कुरा उल्लेख छ । अमेरिकीमा पनि भूतप्रेतको कुरा 'आधा गाग्रो पानी' सरहको प्राचीन रुढीग्रस्त नेपालीको मान्यताहरू जस्तै जीवित रहेको भेटिन्छ । यस चाडमा केटाकेटीहरू चकलेटको चौसी खेल्दा रहेछन् भन्ने उल्लेख छ ।

एस^२ आतङ्क र अमेरिकी प्रशासनको असफलता शीर्षकको एघारौँ संस्मरणमा अशान्ति जहाँ पनि छ भन्ने तथ्य पुष्टि गरेको छ । अमेरिकामा साना साङ्गालाई लेखकले एस^२ भनेका छन् र यो आतङ्क अमेरिकाले सुल्भाउन सकेको छैन भन्ने कुरा स्पष्ट पारिएको छ । अमेरिकाको चुनाव प्रत्यक्षरूपमा अवलोकन गरेका लेखकले यहाँ अमेरिकी चुनावको शुद्धताको मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरेका छन् । नेपालीहरूले पनि अमेरिकाको शुद्ध, सहज र सरल प्रतिस्पर्धालाई अङ्गाल्न सके लाभ हुने कुरा यस बाह्रौँ रचनामा गरिएको छ ।

पोखरेलको निबन्ध सङ्ग्रहको अन्तिम क्रमको यो अत्याधुनिक चालक र उत्तर आधुनिक स-मिलमा उनको सम्पूर्ण लेखनीको सार संक्षेप प्रस्तुत गरिएको छ । नेपालमा प्रतिभाशाली व्यक्तित्वहरूले मान, प्रतिष्ठा, इज्वत दाउमा लगाएर विदेशिएको घटनाले लेखकमा पीडाबोध भएको छ । अपठित, बेरोजगार र निरुपायहरू भौतारिनु, असन्तुलित हुनु सामान्य कुरा हो तर पद, पैसा भएकाहरू पराधीन बनेर विदेशिनु नराम्रो कुरा हो भन्ने कुरा यस रचनामा चर्चा गरिएको छ । देशका अब्बल दर्जाका अगुवाहरूकै कारण देशको शिर निहुरिएको लेखकको ठम्याई छ ।

पोखरेलको पछिल्ला चरणका रचनाहरूमा भाषागत स्तरीयता र बौद्धिक तथा लेखनमा निखारता शब्दमा परिष्कार रहेको देखिन्छ । उनलाई तेस्रो चरणमा आईपुग्दा पाताल प्रवासका तारानाथ शर्मा र व्यङ्ग्यकार भैरव अर्यालका दाँजोमा उभ्याउन सकिन्छ । उत्कृष्ट व्यङ्ग्यकारहरूकै शृङ्खलामा पोखरेलको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । मेरो अमेरिका

यात्रा एउटा उत्तरआधुनिक उपन्यासका रूपमा समेत रहेको कृति हो । स्वतन्त्र विचारधारामा आवद्ध पोखरेल सामाजिक असमानता, राजनैतिक अनाचार र आर्थिक भ्रष्टाचारका विपक्षमा रहँदै सबै प्रकारको विसङ्गतिको विरोधगर्दै सामाजिक सुधार चाहने स्रष्टा हुन भन्न सकिन्छ ।

सम्भावित शोधशीर्षकहरू

साहित्यकार कोमलप्रसाद पोखरेल नेपाली हास्यव्यङ्ग्य परम्पराका उल्लेख्य प्रतिभा हुन् । उनको जीवनी व्यक्तित्व र प्रकाशित कृतिहरूमा विभिन्न शोधकार्य भएका भएपनि भावी पुस्ताका लागि यहाँ सम्भाविता केही शीर्षकहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

- क. कोमलप्रसाद पोखरेलका कृतिपरक अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन
- ख. व्यङ्ग्यकार पोखरेल र पूर्वाञ्चलका व्यङ्ग्यकारहरू बीच तुलनात्मक अध्ययन
- ग. कोमलप्रसाद पोखरेलको तत्वगत आधारमा काव्यकृतिको अध्ययन, विश्लेषण ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. खनाल, गोपीनाथ, नेपाली निबन्धको परिचय, (तेह्रौँ संस्करण) काठमाण्डौ: रत्न पुस्तक भण्डार, २०६०।
२. तिम्सीना, दिनेश 'अन्तर्व्यथा आजको कथा सङ्ग्रहको कृतिपरक विश्लेषण र मूल्याङ्कन, (अप्रकाशित शोध प्रबन्ध) विराटनगर: स्नातकोत्तर क्याम्पस नेपाली विभाग, २०६७।
३. तिम्सिना, गंगा, व्यङ्ग्यकार कोमलप्रसादको व्यङ्ग्यकारिताको विश्लेषण र मूल्याङ्कन, (अप्रकाशित शोध प्रबन्ध), मेची: स्नातकोत्तर क्याम्पस भद्रपुर, २०५८।
४. धरावासी, कृष्ण, (सम्पा.) केचना, जयन्द्र प्रसाई साहित्यसेवा कोषका निमित्त गोपीकृष्ण प्रसाई, भापा, २०७०।
५. नेउपाने, चेतनाथ, कोमलप्रसाद पोखरेलको कृतिपरक अध्ययन विश्लेषण, (अप्रकाशित शोधपत्र), विराटनगर: स्नातकोत्तर क्याम्पस, २०६०।
६. पोखरेल, कविता, कोमलप्रसाद पोखरेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण, (अप्रकाशित शोध प्रबन्ध) मेची: स्नातकोत्तर क्याम्पस भन्द्रपुर, २०५८।
७. पोखरेल, कोमलप्रसाद, मेरो अमेरिका यात्रा, (संस्मरण), भापा: धर्मादेवी पोखरेल, सुरुङ्गा, २०६८।
८. प्रधान, प्रमोद, नेपाली निबन्धको इतिहास, काठमाण्डौ: रत्नपुस्तक भण्डार, २०६६।
९. बन्धु, चुडामणि, नेपाली साहित्यको इतिहास (प्रथम खण्ड), काठमाण्डौ: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०६०।
१०. यात्री, पूर्णप्रकाश, नेपाल (सम्पा.) राजा गगनिराजको यात्रा, काठमाण्डौ: नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स, २०३९।
११. रेग्मी, चूडामणि, (सम्पा.), यथार्थ यात्रा, जुही प्रकाशन, चन्द्रगढी, २०६३।
१२. रेग्मी, चुडामणि, (सम्पा.) यथार्थ यात्रा, जुही प्रकाशन चन्द्रगढी, २०६६।
१३. शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, काठमाण्डौ: साभा प्रकाशन, २०५०।
१४. सुवेदी, राजेन्द्र र शर्मा हिरामणि, (सम्पा.), नेपाली 'हास्यव्यङ्ग्य निबन्ध' साभा प्रकाशन, २०४७।

पत्रिकाहरू

आमा, सौगात, जुही, केचना, यथार्थ कुरा, सम्बद्ध इलाम एक्सप्रेस पत्रिकाका अङ्कहरू